

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

О. М. Овчаренко

Доступність правосуддя та гарантії його реалізації

Монографія

Харків
«Право»
2008

ББК 67.9 (4 УКР)

О-35

*Рекомендовано до друку вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(Протокол № 4 від 21 грудня 2007 р.)*

Рецензенти:

О. В. Петришин, доктор юридичних наук, професор, академік,
віце-президент Академії правових наук України,
завідувач кафедри теорії держави і права
Національної юридичної академії України
ім. Ярослава Мудрого;

М. В. Руденко, доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правосуддя юридичного факультету
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Овчаренко О. М.

О-35 Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. — Х.: Право, 2008. — 304 с.

ISBN 978-966-458-047-9

Наукова робота являє собою першу в Україні монографію, присвячену дослідженню сутності та змісту доступності правосуддя як принципу судової влади, удосконаленню системи гарантій її забезпечення. Зміст доступності правосуддя розкривається через сукупність її елементів (правових, соціальних і економічних). Обґрунтовано класифікацію видів доступності правосуддя на формальну й реальну відповідно до співвідношення нормативного закріплення цього принципу та практики його реалізації. Аналізується широкий спектр міжнародно-правових актів, на підставі чого визначаються критерії доступності правосуддя. Пропонується модель судового устрою, яка відповідає зазначеним критеріям. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного процесуального й судоустрійного законодавства.

Для наукових і практичних працівників, аспірантів, студентів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів.

ББК 67.9 (4 УКР)

ISBN 978-966-458-047-9

© Овчаренко О. М., 2008

© «Право», 2008

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	6
Вступ.....	7

РОЗДІЛ 1. ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ: ПОНЯТТЯ

І ЗМІСТ	12
---------------	----

1.1. Доступність правосуддя як принцип організації та діяльності судової влади

	12
--	----

<i>1.1.1. Історичний розвиток концепції доступності правосуддя</i>	12
--	----

<i>1.1.2. Нормативно-правове регулювання принципу доступності правосуддя</i>	16
--	----

<i>1.1.3. Доступність правосуддя як загальноправова категорія</i>	17
---	----

<i>1.1.4. Доступність правосуддя в системі принципів права</i>	23
---	----

1.2. Міжнародні стандарти доступності правосуддя

	33
--	----

<i>1.2.1. Міжнародно-правове регулювання принципу доступності правосуддя</i>	33
--	----

<i>1.2.2. Питання доступності правосуддя в Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини й рішеннях Європейського суду з прав людини</i>	39
--	----

<i>1.2.3. Право на доступ до суду в системі прав людини</i>	50
---	----

1.3. Зміст доступності правосуддя	56
<i>1.3.1. Елементи принципу доступності правосуддя</i>	<i>56</i>
<i>1.3.2. Види доступності правосуддя.....</i>	<i>69</i>

РОЗДІЛ 2. ГАРАНТІЇ ДОСТУПНОСТІ

ПРАВОСУДДЯ	75
-------------------------	-----------

2.1. Інституційні гарантії доступності правосуддя	75
<i>2.1.1. Забезпечення територіальної наближеності судів ...</i>	<i>75</i>
<i>2.1.2. Організаційно-правові гарантії відкритості інформації про суд</i>	<i>88</i>
<i>2.1.3. Проблеми визначення юрисдикції суду.....</i>	<i>91</i>
<i>2.1.4. Організаційно-правові гарантії забезпечення компетентності суддів.....</i>	<i>101</i>
<i>2.1.5. Стабільність судової системи як гарантія доступності правосуддя.....</i>	<i>105</i>
2.2. Доступність механізмів оскарження судових рішень	109
<i>2.2.1. Засади інстанційної побудови судової системи.....</i>	<i>109</i>
<i>2.2.2. Проблеми забезпечення доступності правосуддя в апеляційній інстанції.....</i>	<i>116</i>
<i>2.2.3. Проблеми забезпечення доступності правосуддя в касаційній інстанції.....</i>	<i>124</i>
2.3. Організаційно-правові гарантії забезпечення доступності судової процедури	140

2.3.1. Організаційно-правові гарантії дотримання судами розумного строку розгляду справ.....	141
2.3.2. Простота процедури розгляду справ судами	154
2.3.3. Проблеми забезпечення доступності правової допомоги для громадян	156
2.3.4. Інститути позасудового врегулювання правових конфліктів	163
2.3.5. Доступ до судових рішень.....	172
2.3.6. Виконання судових рішень.....	175
Висновки	179
Додаток А. Результат опитування громадян із проблем доступності правосуддя	182
Додаток Б. Результат опитування суддів із проблем доступності правосуддя	210
Додаток В. Результат опитування прокурорів із проблем доступності правосуддя	221
Додаток Г.	Результат опитування
доступності правосуддя	227
Додаток Д. Модельна структура апарату місцевого загального суду.....	235
Додаток Е. Концептуальні основи реформування судової системи з метою забезпечення доступності правосуддя	246
Додаток Ж. Модель системи судів загальної юрисдикції.....	262
Список використаних джерел	263

Перелік умовних скорочень

АРК	— Автономна Республіка Крим
ВМС	— Військово-Морські Сили України
ВС України	— Верховний Суд України
ГПК України	— Господарський процесуальний кодекс України 1991 р.
КАС України	— Кодекс адміністративного судочинства України 2005 р.
КК України	— Кримінальний кодекс України 2001 р.
КМ України	— Кабінет Міністрів України
Конвенція	— Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р.
Концепція	— Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів 2006 р.
КПК України	— Кримінально-процесуальний кодекс України 1961 р.
КС України	— Конституційний Суд України
КУ	— Конституція України 1996 р.
РЄ	— Рада Європи
РФ	— Російська Федерація
Суд	— Європейський суд з прав людини
ЦВК України	— Центральна виборча комісія України
ЦПК України	— Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р.

ВСТУП

У період утвердження й розвитку в Україні правової держави, формування громадянського суспільства набувають актуальності дослідження сутності судової влади. Доступність правосуддя є однією з передумов становлення цієї гілки влади як повноцінного та самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини. Проблема доступності правосуддя не обмежується окремою державою, а привертає увагу міжнародної спільноти, тому можна вести мову про інтернаціоналізацію стандартів у галузі судоустрою. Міжнародно-правові акти передбачають право на справедливий суд і доступ до суду як неодмінний його елемент, підкреслюючи поряд із цим такі властивості суду, як незалежність, безсторонність і законність (ст. 6 Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р.). Посилання на обов'язок держави забезпечити особі реальний, а не формальний доступ до суду містяться в низці рішень Європейського суду з прав людини, а також рекомендаціях і резолюціях Комітету міністрів Ради Європи.

Конституція України (1996 р.) заклала підвалини становлення доступності правосуддя, визначивши, що звернення до суду для захисту прав і свобод людини та громадянина гарантується безпосередньо на підставі Основного Закону (ст. 8), а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі (ст. 124). У Законі «Про судоустрій України» (2002 р.) зазначається, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, передбаченому Конституцією та законами України (ст. 3). У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 р., наголошується на тому, що подальший розвиток вітчизняного правосуддя має бути спрямований насамперед на забезпечення його доступності.

Попри те, що окремі питання вказаної проблеми вже були предметом дослідження деяких учених-процесуалістів, ще й дотепер немає жодної монографічної роботи, присвяченої оптимізації устрою судової влади в аспекті гарантування її доступності для громадян. Отже, актуальність теми даної наукової роботи зумовлена потребою гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері судоустрою й необхідністю поглибленого вивчення системи організаційно-правових гарантій принципу доступності правосуддя. Ось чому метою цього дослідження є визначення концептуальних теоретичних засад названого принципу в Україні і на цій підставі опрацювання й наукове обґрунтування пропозицій, спрямованих на вдосконалення законодавства, що регламентує організацію роботи суду та процедуру вирішення юридично значущих справ у суді. Поставлена мета зумовила вирішення таких завдань:

- розглянути в історичному аспекті становлення й еволюцію інституту доступності правосуддя в законодавстві та юридичній доктрині України й зарубіжних держав;

- назвати різні підходи до розуміння сутності категорії «доступність правосуддя»;

- дати визначення поняття «доступність правосуддя», розкрити його зміст і структуру;

- виявити зв'язок цього принципу з іншими в організації та діяльності судової влади;

- проаналізувати міжнародно-правові акти в галузі організації судової влади й дати оцінку рівня відповідності вітчизняного законодавства цим положенням;

- розкрити систему організаційно-правових гарантій доступності правосуддя і запропонувати шляхи вдосконалення останньої;

- з'ясувати ставлення пересічних громадян до суду й виявити проблеми, що виникають у них при зверненні до нього;

- оцінити бачення проблем доступності правосуддя професійними суддями;

- сформулювати науково обґрунтовані висновки та пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства про судоустрій.

З огляду на поставлені мету й завдання, з урахуванням об'єкта і предмета дослідження обрано його методи. Основним є за-

гальний діалектичний метод наукового пізнання проблем доступності правосуддя та втілення цього принципу на практиці. У процесі наукових пошуків використовувалися системно-структурний, історичний, порівняльно-правовий, статистичний, соціологічний та інші методи.

Теоретичні підвалини цієї монографії ґрунтуються на наукових працях і доробках із філософії права, соціології, загальної теорії держави і права, конституційного права, теорії процесуальних галузей права й теоретичних засадах судоустрою. Нормативною базою роботи послужили положення міжнародно-правових актів (Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р., Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р., рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи); норми Конституції і законодавства України й зарубіжних держав, що стосуються доступності правосуддя; практика Європейського суду з прав людини; рішення Конституційного Суду України та судів України.

Статистичні дані судів України, результати анкетування 363 суддів Харківської, Донецької, Сумської, Луганської областей (як місцевих, так і апеляційних судів), результати анкетування 300 різних за віком, освітою й матеріальним станом громадян Харкова, Донецька, Луганська, узагальнення досвіду організації роботи модельних судів України створили емпіричну базу дослідження.

Уперше у вітчизняній юридичній науці на монографічному рівні з урахуванням положень Конституції, законів України, правозастосовної практики, а також міжнародно-правових стандартів у сфері судоустрою та законодавства зарубіжних країн комплексно вивчається сутність і зміст поняття «доступність правосуддя», сформульовано його визначення, окреслено його структуру, обґрунтовано необхідність удосконалення існуючої системи організаційно-правових гарантій доступності правосуддя й чинного законодавства, що регулює відповідні правовідносини.

Найбільш істотні результати, які відбивають внесок автора в розробку зазначеної проблеми, зводяться до такого. Уперше у вітчизняній доктрині:

а) доступність правосуддя трактується як стан організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду в демократич-

ному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає вимогам, закріпленим у міжнародно-правових актах;

б) цей принцип розглядається комплексно в системі принципів організації та діяльності судової влади. Місце доступності правосуддя в цій системі зумовлюється тим, що сфера його дії поширюється на організацію судоустрою і регламентацію процедури розгляду справ у суді;

в) зміст доступності правосуддя розкривається через сукупність її елементів, серед яких вирізняються правові, соціальні й економічні;

г) досліджено систему організаційно-правових гарантій доступності правосуддя влади та запропоновано шляхи їх удосконалення;

д) досконало вивчено правову природу доступності механізмів оскарження судових рішень, підкреслено співвідношення права на оскарження й перегляд рішення суду, а також названо законні обмеження цього права;

е) право на доступ до суду як складник права на справедливий суд розглядається як процесуальне право-гарантія, передбачене нормами міжнародного права й закріплене на конституційному рівні, забезпечення якого є прямим обов'язком держави.

Також обґрунтовано і визначено:

а) класифікацію видів доступності правосуддя на формальну та реальну відповідно до співвідношення нормативного закріплення цього принципу й практики його реалізації;

б) критерії доступності правосуддя на підставі поглибленого аналізу низки міжнародно-правових актів, які містять світові стандарти в галузі судоустрою;

в) додаткові аргументи щодо доцільності збереження принципу територіальності в побудові судової системи України;

г) що в побудові судової системи необхідною і достатньою є наявність двох загальнодоступних інстанцій: першої, яка розглядає справи по суті (місцевий суд), і другої, що наділена повноваженнями з повного перегляду справи й виправлення судових помилок (апеляційний суд). Призначення вищих судових інстанцій (вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України) полягає у вирішенні найскладніших питань правозастосування й забезпечення стабільності судової системи;

д) неприпустимість для судової системи поєднання функцій різних судових інстанцій в одній судовій ланці, оскільки це суперечить засадам безсторонності й компетентності суду;

е) співвідношення юрисдикції суду та компетенції альтернативних (несудових) інститутів розгляду юридично значущих справ;

ж) що критеріями віднесення справи до юрисдикції суду мають бути її складність і наявність правового конфлікту.

Авторка висловлює щирю вдячність колективу кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України, науковому керівнику професору **Івану Єгоровичу Марочкіну** за допомогу при підготовці дисертаційного дослідження, положення якого відображено в цій науковій праці, опонентам професорам Олександровичу Романовичу Михайленку і Дмитру Петровичу Письменному за цінні зауваження, висловлені під час захисту дисертації, рецензентам академіку Олександровичу Віталійовичу Петришину і професору Миколі Васильовичу Руденку, а також своїм батькам за любов та підтримку.

ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ: ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ

1.1. Доступність правосуддя як принцип організації та діяльності судової влади

1.1.1. Історичний розвиток концепції доступності правосуддя

Починаючи дослідження однією з вихідних засад організації та діяльності судової влади, яку найчастіше називають «доступність правосуддя», необхідно визначити підстави її виокремлення в системі принципів права. Насамперед слід проаналізувати розвиток юридичної доктрини з цієї проблеми. Питання доступності правосуддя набули широкого висвітлення в дореволюційній російській юридичній літературі, хоча сам термін «доступність» не вживався.

Видатний юрист І. Я. Фойницький, один із ідеологів судової реформи в Росії другої половини ХІХ ст., вважав, що важливим завданням державної влади є обов'язок «доставити» правосуддя населенню. Значущість цієї державної функції він обґрунтовував тим, що саме вона зумовлює життєздатність судочинства в його взаємодії з іншими видами державної діяльності. Учений окремо наголошував, що кожен громадянин повинен легко і швидко знаходити суд, до якого він бажає звернутися [437, с. 160; 145]. Аналогічної позиції дотримувалися й інші дореволюційні правознавці. Так, А. Д. Градовський зазначав, що правосуддя має знаходитися «біля дверей» кожного громадянина [78, с. 19].

Проблема «доставлення» суду до населення розглядалася як з точки зору судоустрою (М. В. Духовський [103, с. 48], Т. М. Яблочков [472, с. 19], В. М. Гордон [75, с. 29–30]), тобто територіаль-

ної близькості суду до населення, спрощення й уніфікації судової системи, введення так званого «єдиного суду», який існуватиме замість різноманітних типів судів із різною компетенцією й до якого зможе звернутися будь-яка особа незалежно від свого соціального становища, наближення суду до населення, так і в аспекті розв'язання проблем судочинства, зокрема його зручності для сторін і суддів, оптимізації судових витрат, швидкого розгляду справ, надання правової допомоги тощо. Є. В. Васьковський зауважував, що порядок судочинства повинен бути таким, щоб громадянин, який потребує захисту свого права, міг швидко й легко отримати його, і в той же час, щоб суд, до якого той звернувся, був спроможний без зайвих зусиль задовольнити його вимоги. Чим коротше й легше шлях від подання позову до винесення судового рішення, тим досконалішим є процес [58, с. 360–381]. В. О. Рязановський, формулюючи принцип доступності суду, включав до його змісту достатню кількість суддів, наближеність суду до населення, здійснення судочинства зрозумілою для всіх мовою, дешевиною процесу [377, с. 38].

Дослідження певних елементів проблеми доступності правосуддя можна знайти в теорії та судовій практиці країн загальної права, насамперед у рішеннях Верховного суду Сполучених Штатів Америки, у яких приділялася особлива увага поняттю «справедливий судовий розгляд» і було сформульовано принцип належної правової процедури [73, с. 222].

Активне вивчення проблеми доступності правосуддя розпочалося в межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», що виник у Європі в 60-х рр. ХХ ст. з метою зробити судовий захист прав осіб найбільш ефективним. Як зазначав один з учасників руху І. Джекоб, «потреба в доступі до правосуддя є подвійною: по-перше, ми повинні гарантувати, що права громадян визнаються й ефективно реалізуються, бо інакше вони не будуть реальними, а лише ілюзорними; і по-друге, ми повинні бути здатними правові суперечки, конфлікти і скарги, які неминуче виникають у суспільстві, вирішувати спокійним шляхом за допомогою правосуддя, щоб сприяти гармонії та миру в суспільстві...» [6, с. 419]. У межах названого руху проблема послідовно розглядалася вченими-процесуалістами за трьома основними напрямками, які, за визначенням засновників руху М. Каппеллетті й Б. Гарта, отримали назву «хвилі» [2, с. 21–54].

Перша хвиля цього руху була націлена головним чином на полегшення доступу до правових інститутів представників соціально незахищених, бідних верств населення і передбачала дослідження питань судових витрат і механізмів, за допомогою яких можна зменшити вартість судового розгляду в офіційних судах. Друга хвиля мала вирішити проблеми представництва групових і колективних інтересів. Третя хвиля реформи й наукових досліджень була продовженням перших двох і була викликана певним розчаруванням через повільну реалізацію розширення можливостей доступу до права [44, с. 101]. Це змусило реформаторів звернути увагу на процедури, які повинні полегшити розгляд окремих категорій справ у судах, у тому числі розробку альтернативних процедур, що могли б замінити судовий розгляд справи. Ця остання хвиля отримала назву «підхід доступу до правосуддя» [2, с. 49].

Як зауважує Н. Ю. Сакара, досліджуючи історичний розвиток цієї проблеми в межах руху «Доступ до правосуддя», вади й недоступність правосуддя пов'язували: а) з перешкодами матеріального характеру, які не давали можливості бідним прошаркам населення звернутися за захистом своїх прав до суду (значні судові витрати, неможливість звернення по допомогу до адвоката та ін.); б) з відсутністю спеціальних процедур, які давали б можливість ефективно захищати права й інтереси не окремої особи, а відповідної групи, колективу; в) зі складністю, дорожнечою судочинства й дуже повільним розглядом справ у судах, необхідністю введення спеціальних альтернативних процедур для вирішення певних категорій справ [378, с. 16].

Автором терміна «доступність правосуддя» традиційно вважається радянський правознавець-процесуаліст В. М. Семенов. У 60-ті рр. ХХ ст. ним уперше було обґрунтовано поняття та зміст принципу доступності судового захисту прав і законних інтересів у цивільному процесуальному праві. Цей специфічний галузевий принцип розглядався як виключно належний цивільному процесу. Учений трактував його як забезпечену державою можливість усякої заінтересованої особи звернутися в порядку, установленому законом, до суду за захистом своїх прав та інтересів і відстоювати їх у судовому процесі. На думку науковця, принцип доступності судового захисту було сформульовано у статтях 5 і 6 Основ цивільного судочинства, але його вплив

виявлявся в різних нормах та інститутах цивільного процесуального права [383, с. 110–111].

Дослідження доступності судового захисту здійснювалися в основному в межах судочинства (М. А. Гурвичем [84, с. 45; 85, с. 22], О. В. Івановим [121, с. 20], І. О. Ходаковським [441, с. 14], Л. І. Сімкіним, Л. Алексєєвою [390, с. 25–26], В. М. Жуйковим [117], В. Г. Гусєвим [88, с. 365–369], П. М. Філіповим [433], Ю. І. Стецовським [409]). Такі питання, як устрій судової системи, надання безоплатної правової допомоги тощо, розглядалися виключно у взаємозв'язку з окремими інститутами цивільного процесу [181, с. 68–72].

У сучасній науковій юридичній літературі проблеми доступності правосуддя аналізуються принаймні в трьох основних контекстах. По-перше, досить часто при визначенні завдань реформування судової влади, удосконалення судової системи акцентується увага на наближенні правосуддя до населення, досягненні максимально можливої його доступності (Є. Євтєєва [107, с. 8], П. Бойко [47, с. 1, 4], М. О. Ларін [186, с. 5], В. В. Лебєдев [188, с. 2–4], Л. С. Мірза [209, с. 3–6] та ін.). При цьому не провадиться ретельного аналізу змісту й обсягу цього поняття.

По-друге, існує значна кількість публікацій, у яких відбиваються різноманітні прояви принципу доступності правосуддя, наводяться варіанти вирішення проблем, пов'язаних з його реалізацією в різних видах судочинства і стосовно судової системи (роботи І. Є. Марочкіна [203, с. 125–131], Ю. П. Битяка [42, с. 51–60], Н. В. Сібільової [392, с. 15], П. І. Шевчука [457, с. 38–41; 459, с. 3–5], В. Кройтора [177, с. 98–101], О. Г. Шило [464, с. 179–185], А. П. Фокова [438, с. 123–133], Д. В. Хохлова [444], М. С. Шакар'яна [455, с. 61–69], В. В. Яркова [474, с. 16–29; 475, с. 70–88], Г. О. Аболоніна [17, с. 346–364], А. Т. Боннера [50, с. 89–98], Р. Є. Гусакаєна [82, с. 263–266] та ін.). Ці публікації становлять другий рівень наукового осмислення предмета даного дослідження. Однак на цьому рівні проблеми висвітлюються дещо фрагментарно, що не дозволяє створити повну картину ситуації, яка склалася.

По-третє, питання доступності правосуддя почали набувати ґрунтовного аналізу вже на рівні монографічних і дисертаційних робіт. Варто зазначити праці таких російських учених, як В. М. Сидоренка [389], І. А. Приходька [282], В. М. Жуйкова [116], і української дослідниці Н. Ю. Сакари [378].

1.1.2. Нормативно-правове регулювання принципу доступності правосуддя

Конституцією України прямо не передбачено принцип доступності правосуддя, однак він впливає з низки її положень. Згідно з ч. 3 ст. 8 КУ звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина гарантується безпосередньо на підставі Основного Закону. Стаття 55 визначає, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом; кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Законом «Про судоустрій України» закріплено, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, передбаченому КУ та законами України (п. 3 ст. 3). Одночасно п. 1 ст. 6 встановлюється, що всім суб'єктам праводносин гарантується захист їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом, утвореним відповідно до цього Закону.

Ще на початкових етапах судово-правової реформи проголошено ідеї, реалізація яких у чинному законодавстві була спрямована на максимальний доступ особи до суду [310]. Посилання на необхідність забезпечення доступного і справедливого правосуддя, прозорості діяльності судів зроблено в підсумкових документах парламентських слухань «Про здійснення судово-правової реформи в Україні» (березень 2005 р.) і «Про стан правосуддя в Україні» (травень 2007 р.) [14]. Аналогічні приписи зустрічаються й у деяких підсумкових документах науково-практичних конференцій і законопроектах [170; 343].

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10 травня 2006 р. вказується, що одним із завдань цього акта встановлено забезпечення доступного і справедливого судочинства, прозорості в діяльності судів, оптимізації системи судів загальної юрисдикції [309]. Зазначається, що вільний доступ до правосуддя є конституційним правом особи й основою справедливого судочинства. Цей принцип передбачає заборону відмови в розгляді справ компетентним судом із метою захисту порушених прав, свобод та інтересів особи, територіально зруч-

не місцезнаходження судів, наявність достатньої кількості судів і суддів в Україні. Складниками названого принципу є раціональність судових витрат, які не можуть бути перешкодою для судового захисту прав людини, поінформованість її про організацію й порядок діяльності судів, простота судової системи стосовно визначення суду, компетентного для вирішення справи.

Вивчаючи проблему доступності правосуддя, не можна оминути рішення КС України у справі про доступність і безоплатність освіти, у мотивувальній частині якого (п. 4.2, абз. 2) підкреслюється, що системний аналіз положень КУ, у яких вживається термін «доступність», дає підстави для висновку, що поняття «доступність освіти» в ч. 3 ст. 53 КУ означає створення державою можливостей для реалізації права людини на освіту. У такий спосіб КС України наголосив на обов'язку держави забезпечити реалізацію зазначеного права.

У резолютивній частині рішення вказано, що положення ч. 3 ст. 53 КУ про те, що «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах», необхідно розуміти так: 1) доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених ст. 24 КУ, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, а держава має створити всі можливості для його реалізації; 2) безоплатність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту — це можливість здобуття останньої в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати в будь-якій формі за освітні послуги визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена ч. 3 ст. 53 КУ [365].

1.1.3. Доступність правосуддя як загальноправова категорія

Аналіз концепції доступності правосуддя потребує передусім з'ясування семантики слів «доступ» і «доступність», які є спільнокореневими й часто вживаються як синоніми, що дозволить повніше визначити сутність і зміст даного дослідження. Зважаючи на схожість звучання й написання цих слів російською й українською мовами, звернімося до російських тлумачних

словників. Словник С. І. Ожегова трактує слово «доступ» як «прохід, можливість проникнення куди-небудь» (доступ свіжого повітря у приміщення), а також як «допуск, відвідання з певною метою кого(чого)-небудь» (доступ відвідувачів до лікарні). Термін «доступний» має декілька значень. Це такі: а) до якого або яким можна пройти (місце, доступне для туристів); б) що придатний для багатьох, для всіх за можливістю використання або оптимальністю ціни (книга, доступна всім); в) який є легким для розуміння (доступний виклад); г) який є уважним і чемним з людьми, з яким легко і просто спілкуватися (доступний начальник) [247, с. 180]. Словник В. Даля містить такі тлумачення: «доступ — вільний вхід, дозвіл на вхід; доступний — неприхований, відкритий, такий, що дає кожному вільний доступ» [90, с. 480].

З урахуванням викладеного буквальне значення слів «доступ» і «доступний» при застосуванні їх як якісної характеристики судової влади передбачає, що нами характеризується інститут, який, з одного боку, є територіально наближеним до пересічного громадянина (тобто не виникає складнощів, щоб дістатися до суду), а з другого — так би мовити, зручним у використанні, тобто зрозумілим і досить економічним для кожної людини незалежно від рівня її освіти, статку та інших індивідуальних особливостей. Доречно зауважити, що така «зручність» щодо судової влади стосується як її організації (структури), так і процедури здійснення.

Доцільним є звернення до англомовного аналога поняття «доступ до суду». Англійською слово «access» перекладається як доступ, право доступу; підхід, прохід, сервітут проходу. Тлумачний словник пропонує такі значення цього терміна: спосіб наближення або входу; право або можливість досягти, використати або відвідати [10, с. 4]; свобода наближення або взаємодії [1, с. 13]. Словосполучення «access to courts» означає доступ до судових установ, можливість звернення до суду; право на судовий захист. Іншими словами, мається на увазі доступ до суду в інституційному аспекті [29, с. 13].

Одночасно в англомовній літературі зустрічається і словосполучення «access to justice» [4], переклад якого може містити певні варіації. Англійське «justice» має декілька значень: справедливість; правосуддя; юстиція; суддя [29, с. 251]. Ось чому «access to justice» можна перекласти як «доступ до правосуддя»

і як «доступ до судді» (буквально), тобто доступ до суду. Саме термін «access to justice» широко вживається в міжнародних документах, що містять стандарти доступності правосуддя. Однак слід зауважити, що англійське «justice» має ширше значення, ніж українське «правосуддя», яке зазвичай зводиться до процесуальної діяльності суду з розгляду правових спорів, включаючи і суб'єктний склад суду як органу влади (суд як сукупність суддів, наділених владними повноваженнями). Тому міжнародні стандарти доступу до правосуддя (у буквальному перекладі) не можна зводити лише до певних вимог стосовно здійснення судами своєї юрисдикційної діяльності. Аналіз їх змісту, який буде проведено в наступних підрозділах, свідчить, що вони стосуються всіх аспектів діяльності судової влади.

У теорії права доступність розглядається здебільшого як доступність права (законодавства). Цим питанням присвячено публікації таких учених, як В. Д. Ткаченко [423, с. 69–70], І. П. Сидельников [388, с. 7, 12–13], І. М. Жаровська [114, с. 142–151], С. П. Погребняк [269, с. 42–53], у яких автори досліджують поняття, зміст, прояви доступності права, що не стосуються предмета даної наукової роботи. Важливим є обґрунтування тези, що забезпечення доступності права (законодавства) — це функція держави і відповідно її обов'язок. Крім того, за переконанням І. М. Жаровської, доступність законодавства передбачає максимально можливе на певному етапі розвитку суспільства наближення особи до законодавства і законодавства до особи, що служить передумовою життєдіяльності будь-якого демократичного суспільства [114, с. 145].

С. П. Погребняк, розкриваючи зміст принципу правової визначеності, серед його елементів називає зрозумілість (доступність) текстів нормативно-правових актів. Це означає, що вони мають бути максимально простими, стислими, зрозумілими (точними й однозначними), системними й послідовними [269, с. 46]. Наведене положення перекликається із запропонованою І. М. Жаровською «внутрішньою» доступністю права як можливістю свідомо засвоїти інформацію про правові вимоги, що містяться у правовій нормі (яка разом із доступністю «зовнішньою», тобто можливістю легко і швидко знайти необхідну юридичну норму, складає структуру поняття «доступність права») [114, с. 145].

Поняття «доступність закону» зустрічається в практиці Європейського суду з прав людини. Вирішуючи справу «Круслен проти Франції», Суд зазначив, що словосполучення «згідно із законом» передбачає певну якість останнього, вимагаючи, щоб закон був доступний для особи, щоб вона могла передбачити наслідки його застосування до неї і щоб він не суперечив принципу верховенства права [178, с. 348–354]. Отже, Суд пов'язує термін «доступність закону» з певними вимогами до його форми і змісту (чіткість формулювань, передбачуваність наслідків його використання, відповідність верховенству права, тобто чітке встановлення меж дискреційних повноважень, наданих органами державної влади, та спосіб їх здійснення) [36, с. 14]. При цьому «судова влада повинна забезпечувати ефективний нагляд за втручанням органів виконавчої влади у права людини. Щонайменше це має бути судовий контроль, який найкращим чином гарантує незалежність, безсторонність і належну правову процедуру» (рішення у справі «Клас та інші проти Німеччини») [132, с. 114–115].

Таким чином, термін «доступність» може бути застосовано для характеристики права як певної системи норм, так і стосовно окремих інститутів правової системи, яка відбиває рівень суспільної потреби в певному інституті, стан її задоволення, а також можливості всіх бажаючих вільно й безперешкодно звернутися до останнього. Роль держави в забезпеченні доступності певного правового інституту визначається двома вихідними положеннями. По-перше, держава, яка проголошує себе правовою й демократичною, бере зобов'язання забезпечити відповідний рівень особистої свободи індивіда, що неможливо без створення як інститутів, спрямованих на реалізацію творчого, інтелектуального потенціалу особи (наприклад, освіти), так і спеціальних правозахисних (приміром, суду). По-друге, ступінь їх доступності, а значить, і зобов'язання держави його забезпечити мають визначатися соціальною значимістю того чи іншого інституту.

Принцип доступності нерозривно пов'язаний з ідеалами справедливості. Так, міжнародно-правові акти у сфері судової влади розуміють під поняттям «суд» лише суд «справедливий» (ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини), сприймаючи цю його характеристику як невід'ємну влас-

тивість належної організації суду в державі [20, с. 25]. У науковій, насамперед філософській, літературі справедливість розглядається в різноманітних аспектах, що відбиває уявлення людства про належний стан речей. Її ідеали як загальноприйнятого стандарту належно почали розвиватися за давніх часів, разом зі становленням держави і права. На ранніх етапах зародження людства (культура античного світу, середньовіччя) вони існували на рівні міркувань про те, якими мають бути людина і суспільство, й відображали певні настанови суспільної та індивідуальної свідомості [380, с. 510–519].

Аналізуючи різноманітні втілення ідеї справедливості, зауважимо, що їх зміст нерозривно пов'язаний з історичними, культурними й соціальними реаліями. Відповідно до двох вимірів соціального буття — персонального й інституційного — можна вирізнити два поняття справедливості: а) як характерна риса особистості, що належить до чотирьох головних рис людини поряд із розважливістю, мужністю й розумом (мудрістю); б) яка стосується соціальних інститутів (родини, господарства, школи), включаючи справедливість політичну як властивість права, держави й політики. Їх теж можна позначити як суб'єктивну й об'єктивну справедливість [436, с. 222–223].

У сучасних дослідженнях із філософії права справедливість постає як правове поняття, що є ознакою дій і процедур, тобто насамперед інститутів держави й громадянського суспільства (С. І. Максимов) [196, с. 200]. Крім того, вона розглядається багатьма науковцями як принцип права (С. С. Алексєєв [26, с. 65], О. Т. Боннер [49, с. 15], А. Л. В'язов [69, с. 132], Н. А. Чечіна, А. І. Екімов [452, с. 19], Г. А. Жилін [115, с. 275]). Приміром, А. Л. В'язов доводить, що ідея справедливості з її оціночним характером і притаманною їй функцією визначення цінностей виконує координуючу роль у системі принципів права [69, с. 132].

Значне місце питання справедливості посідають у практиці Європейського суду з прав людини. Ключовими елементами справедливого процесу в практиці Суду вважаються: рівність сторін (справедливий баланс), змагальність процедури, наочність відправлення правосуддя, ефективна участь у процесі розгляду справи (адекватне і правильне використання права на захист), швидкий розгляд справи (*justice delayed is justice denied*, що означає: запізнення правосуддя є відмовою в ньому) [350, с. 380].

Таким чином, концепція Суду щодо права на справедливий судовий розгляд згідно зі ст. 6 Конвенції містить критерії оцінки насамперед процедури судового розгляду, тобто процесуальної справедливості. Щодо належної організації суду, то практика Суду дотримується першорядних вимог до суду: незалежність, безсторонність, компетентність, утворення на підставі закону [74, с. 217–220]. Ці критерії та проблеми втілення ідеї доступності правосуддя в організації судової системи будуть розглянуті в наступних підрозділах.

Окремо слід звернути увагу й на інший аспект категорії «справедливість» — на відповідність уявленням про належне дотримання норм матеріального права, що є дуже важливим, особливо стосовно оцінки змісту рішення конкретного суду у справі. Проте проблеми застосування й механізми зміни або скасування неправової або несправедливої норми права не є предметом цього дослідження. Нас цікавить передовсім справедливість організації судової влади та процедури розгляду справ, оскільки доступ до суду є невід’ємним складником саме справедливого суду відповідно до практики Європейського суду з прав людини. Ці риси відбивають інституційний і процесуальний елементи справедливості правосуддя, іншими словами, належну організацію й функціонування судової влади.

Ураховуючи багатоаспектність феномену справедливості, можна зробити висновок: згідно із сучасними поглядами вона виступає як: 1) взірець, стандарт поведінки людей у їх співіснуванні та взаємодії; 2) беззаперечна правова цінність, що набуває рис універсальності; 3) критерій оцінки діючого позитивного права й інструмент легітимації діючого права і правових інститутів; 4) критерій, який використовується при розподілі соціальних благ. Стандарти справедливого правосуддя, по суті, є проявом ідеї справедливості в її інституціолізованому аспекті й відображають певний суспільний консенсус щодо того, яким вимогам має відповідати судова процедура, який мінімальний набір гарантій вона повинна містити. Справедливість у правосудді можна розглядати як: 1) процес здійснення правосуддя (справедлива процедура, регламентована процесуальним законодавством); 2) вимоги до устрою суду (незалежний, неупереджений, безсторонній, доступний, законний); 3) результат судового розгляду (судове рішення у справі, що відповідає не лише нормам матеріаль-

ного права, а й ідеалам справедливого розподілу благ у суспільстві).

Тут можна провести певну аналогію категорії «справедливість» із філософським, теоретичним значенням «доступності». Обидві вони відображають стан задоволення певних соціальних потреб (у даному випадку — потреби суспільства в судовому захисті), процедури їх реалізації. Будь-який соціальний інститут не може бути справедливим без забезпечення його доступності, або можливості скористатися його перевагами, адже тоді порушується ідея вільного й рівного розподілу соціальних благ. У цьому виявляється тісний органічний зв'язок термінів «доступність» та «справедливість». Одночасно не можна не зазначити, що справедливість як характеристика судової влади за змістом є ширшим поняттям, аніж доступність. Наприклад, у випадку, коли особа, права якої порушено, звернулася до суду й скористалася всіма перевагами судової процедури, отримавши своєчасно й відповідно до закону рішення суду, проте з моральної точки зору залишилася невдоволеною, оскільки не отримала того, про що просила суд у своїй заяві. Вона буде вважати рішення несправедливим, хоча при цьому її право на доступ до правосуддя було задоволено.

1.1.4. Доступність правосуддя в системі принципів права

У загальнотеоретичних працях доступність суду визначається як принцип правової держави (В. С. Смородинський [400, с. 157], С. Є. Віцин [61, с. 42]). Ця позиція узгоджується з ідеологією РС, згідно з якою доступ до системи правосуддя — один із важливих аспектів практичного здійснення верховенства права [74, с. 279]. Починаючи із середини 90-х рр. ХХ ст. більшість робіт, присвячених характеристиці принципів правосуддя, одним із них називають свободу доступу до суду (В. Є. Чиркін [453, с. 339]). Заслугують на увагу й позиції, відповідно до яких вільний доступ до правосуддя є принципом організації та діяльності судової влади (О. Б. Абросимова [410, с. 241–258]) або судової системи (Н. В. Сибільова [253, с. 61]). У дослідженнях із цивільно-процесуального права він постає принципом цивільного процесу (В. М. Семенов [383, с. 15], В. М. Сидоренко [389, с. 7]). У теорії кримінального

процесу цей принцип розглядається як передумова забезпечення судового захисту (В. А. Лазарева [185, с. 6]), як завдання кримінального судочинства (В. Т. Маляренко [201, с. 123]).

Термін «принцип» (від лат. *principio* — основа, начало) зазвичай тлумачиться як основне, вихідне положення певної теорії, вчення, визначальне правило діяльності [398, с. 409]. Філософська трактовка цього поняття — те, що лежить в основі певної сукупності фактів або знань зі збереженням первинного відтінку — перший, основний, вихідний [173, с. 214; 419, с. 95–96]; першооснова, основне правило поведінки [399, с. 547; 434, с. 382]; керівне положення чи ідея, установка в будь-якій діяльності [199, с. 439].

Значний внесок у розробку проблематики принципів у праві зробили такі вчені, як С. Алексєєв [25], В. Тараненко [418], М. Гурвич [83], А. Гриненко [81], В. Мамницький [202], А. Зайцев [119], М. Максютін [197], Ю. Притика [281], В. Синуков [391], В. Коваль [135] та ін.

У науковій юридичній літературі принципи права традиційно розглядаються як відправні положення, керівні засади, ідеї, виражені в законах, навколо яких базується вся система прав, норми, інститути й галузі права [25, с. 108]. Існують підходи, згідно з якими правові принципи — це суто наукова категорія, яка ґрунтується на правосвідомості та правовій ідеології. Деякі вчені зводять це поняття до найбільш загальної правової норми [418, с. 3; 83, с. 85; 202, с. 8]. Більшість правників не припускає існування принципів права поза безпосереднім нормативним змістом права [25, с. 102–105; 418, с. 4]. Різноманітність позицій науковців зумовлена тим, що проблема принципів у праві має комплексний характер, отже її правильне вирішення можливе тільки на ґрунті міждисциплінарних досліджень.

Дослідженню вихідних засад організації та діяльності судової влади присвячені роботи таких правників, як Ж.-Л. Бержель [40, с. 542–543], О. Б. Абросимова [19, с. 49–144; 20, с. 25–39], В. В. Єршов [379, с. 19–37], В. Є. Чиркін [453, с. 339–341], В. М. Бібіло [41, с. 44–58], А. Ф. Изваріна [122, с. 36], В. О. Ржевський, Н. М. Чепурнова [357, с. 125–214], О. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов [39, с. 36–71], О. М. Толочко [424, с. 137–138].

О. М. Толочко, визначаючи принципи судової влади як правові положення загального характеру, вирізняє такі їх ознаки:

1) нормативне закріплення в КУ, у законодавстві про судоустрій або судочинство; 2) регулювання ними найбільш важливих правовідносин, що складаються в процесі організації та діяльності судової влади; 3) обслуговування змісту інших норм законодавства як юридичних гарантій, забезпечення дії юридичних механізмів реалізації принципів судової влади [424, с. 137–138]. На думку Н. М. Чепурної, принципи судової влади виступають найбільш загальними політико-правовими вимогами, які відбивають її зміст і виходять від соціального носія державної влади — народу, відображаючи природу судової влади [450, с. 110].

У наукових джерелах досить поширеною є класифікація відповідних принципів на судоустрійні (організаційні) й судочинні (функціональні), які характеризують устрій суду й процес вирішення юридично значущих справ. Такий поділ пропонують О. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов [39, с. 36–71], М. А. Гурвич [402, с. 29], Я. О. Мотовиловкер [220, с. 13], М. К. Треушніков [31, с. 38–49] та інші правознавці.

Н. Н. Полянський, М. С. Строгович зауважують, що немає виключно організаційних або процесуальних принципів, оскільки «їх поділ має суто формальний характер, що часто той чи інший принцип виступає і як судоустрійний, і як судочинний одночасно» [344, с. 127]. Аналогічної позиції дотримується Н. М. Чепурнова, зазначаючи, що такий поділ сприяє їх галузевій диференціації, забезпечує проведення «демаркаційної» лінії між судоустрійними й судочинними принципами: якщо принцип діє до початку судової діяльності, тобто до відправлення правосуддя, він визнається судоустрійним; якщо він реалізується в процесі діяльності зі здійснення правосуддя, він є процесуальним [450, с. 133]. Самостійного значення організаційні принципи, на погляд М. В. Максютіна, набувають, якщо йдеться виключно про правила формування судової системи [197, с. 89].

Досить вдалою є класифікація принципів, які поширюються на всі аспекти організації та діяльності судової влади, запропонована О. Б. Абросимовою. Аналізуючи зміст конституцій різних держав, вона виокремлює засади, притаманні практично всім основним законам демократичних країн, а саме: 1) універсальність судового захисту (вільний доступ до правосуддя); 2) незалежність судової влади (суду, суддів); 3) наявність конституцій-

ної заборони на створення надзвичайних (особливих) судів; 4) участь народу у відправленні правосуддя; 5) транспарентність (публічність, гласність) судової діяльності; 6) провадження правосуддя лише належним (законним, ординарним) судом і належними суддями; 7) усність і безпосередність судового процесу; 8) здійснення правосуддя в розумні строки; 9) мотивація судової діяльності. Наведені принципи науковець поділяє на інституційні й динамічні. До перших належать універсальність судового захисту (вільний доступ до правосуддя), незалежність суду, заборона створення надзвичайних судів, а також певною мірою участь народу у відправленні правосуддя. Усі інші характеризують процес здійснення судової влади і тому можуть бути названі динамічними, або процесуальними [20, с. 25–39].

Аналіз положень КУ (розд. VIII «Правосуддя») дає підстави зробити висновок, що йдеться про два види принципів — побудови судової системи і відправлення правосуддя. Перші закріплено в ч. 1 ст. 125 Конституції, відповідно до якої система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності й спеціалізації. Визначення ВС України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції свідчить про таку засаду організації судової системи, як її єдність, оскільки вся судова ієрархія замикається на одному судовому органі (ч. 1 ст. 125 КУ).

Друга група принципів міститься в ч. 2 ст. 129 Основного Закону. Так, головними принципами судочинства є: 1) законність; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) забезпечення доведеності вини; 4) змагальність сторін, свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; 6) забезпечення обвинуваченому права на захист; 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 8) забезпечення апеляційного й касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом; 9) обов'язковість рішень суду. Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

Крім того, КУ текстуально не називає деяких положень принципами, проте їх важливість безперечна. Це: 1) здійснення правосуддя виключно судами й заборона делегування цих функцій

іншим органам або посадовим особам (ч. 1 ст. 124); 2) незалежність і недоторканність суддів, їх підкорення лише закону (ч. 1 ст. 126; ч. 1 ст. 129); 3) участь народу у відправленні правосуддя (ч. 4 ст. 124; ч. 1 ст. 127); 4) колегіальний та одноособовий розгляд справи (ч. 2 ст. 129). Ці засади стосуються як організації судової влади, так і процесу відправлення правосуддя. Наведені конституційні положення набувають розвитку і деталізації в законодавстві про судоустрій і процесуальних законах, але не виступають предметом нашого дослідження.

Для позначення вихідних засад організації та діяльності судової влади в юридичній науці застосовуються терміни: «принцип судової влади» (Н. М. Чепурнова [450, с. 110], О. М. Толочко [424, с. 137–138]), «принцип правосуддя» (В. М. Бібіло [41, с. 44–58], В. Є. Чиркін [453, с. 339]), «принцип організації та функціонування правосуддя» (В. О. Ржевський, Н. М. Чепурнова [357, с. 125–214]), «принцип судової діяльності» (О. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов [39, с. 37–71]), «принцип організації та діяльності судової влади» (І. Л. Петрухін [410, с. 241], О. Б. Абросимова [21, с. 25–39]), «принцип організації та діяльності суду» (В. В. Єршов [379, с. 19–57]), «принцип організації судової системи» (Ж.-Л. Бержель [40, с. 542], Н. В. Сібільова [253, с. 61]). Місце принципу доступності правосуддя в системі принципів права зумовлюється тим, що сфера його дії поширюється на організацію судової системи і на регламентацію судової процедури. Він є міжгалузевим, оскільки обов'язок його забезпечення з боку держави впливає з конституційного положення про судовий захист прав і свобод людини (ст. 55 КУ), а значить, поширюється він на всі види судочинства й елементи судової системи.

Застосування термінів «принцип організації судової системи» або «принцип правосуддя» призведе до однобічного вивчення предмета цього дослідження. Оперування терміном «принцип судової влади» є досить привабливим, але слід мати на увазі, що влада є повноваженням, функцією [89, с. 45], правом, заснованою на законі можливістю відповідних органів виконувати певні дії, а також саме їх виконання [416, с. 24]. Проте наврайд чи можна вести мову про «принцип повноваження, функції» або «принцип можливості», що несумісно із самою сутністю феномену влади. Досить доречним є термін «принцип організації та діяльності суду», утім суд є органом судової влади. Тому

вважаємо, що найбільш вдалим є термін «принцип організації та діяльності судової влади», оскільки він відбиває інституційне оформлення і процедурну сутність структурно відокремленої частини (гілки) державної влади, яку являє собою влада судова. Можна навести позицію КС України, висловлену в рішенні у справі про незалежність суддів як складник їх статусу. У ньому КС України, розкриваючи природу незалежності суддів, застосовує термін «принцип організації та функціонування судів» (п. 1.1 резолютивної частини рішення) [368].

Додатковим аргументом на користь доцільності пропонованого нами терміна можна вважати положення багатьох законопроектів, присвячених функціонуванню органів виконавчої влади. Так, у Концепції реформування публічної адміністрації в Україні визначаються «засади організації й діяльності публічної адміністрації правових демократичних країн» [169], у проекті Закону «Про міністерства та інші центральні органи виконавчої влади» для позначення основних засад побудови та функціонування центральних органів виконавчої влади використано термін «принципи організації й діяльності центральних органів виконавчої влади» [313]. Аналогічний термін застосовується в юридичних джерелах щодо органів державної влади (В. Є. Чиркін [454, с. 279], В. І. Малюга, О. Р. Михайленко [200, с. 49–98]).

«Доступність правосуддя» — найчастіш уживаний термін, поширений у російській і вітчизняній науковій юридичній літературі. Його можна зустріти в роботах таких правознавців, як В. М. Семенов [383], В. М. Сидоренко [389], І. А. Приходько [282], І. Є. Марочкін [203; 204], Н. В. Сібільова [392], О. М. Толочко [426], Ю. Битяк [42], Н. Ю. Сакара [378] та ін.

Деякі науковці (О. Б. Абросимова [19, с. 102–118], П. І. Шевчук [459, с. 3], О. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов [39, с. 71]) використовують поняття «вільний доступ до правосуддя», яке є досить близьким до «доступність правосуддя», або «вільний і рівний доступ до суду» (Н. А. Петухов [250, с. 20–21]), «доступність суду» (В. С. Смородинський [400, с. 157]), «свобода доступу до суду» (В. Є. Чиркін [453, с. 339]). Семантичний аналіз словосполучень «свобода доступу», «вільний доступ», «доступність» дозволяє стверджувати, що ці терміни рівнозначні: слова «свобода» і «воля» — синоніми, «доступ» і «доступність» — спільнокореневі. Основна розбіжність у даному разі виявляється

в невизначеності того, з яким явищем правової реальності ми маємо справу: йдеться про суд як уповноважений законом єдиний орган здійснення судової влади чи про правосуддя як специфічну діяльність суду, порядок і завдання якої чітко врегульовані законом.

Розглянемо спочатку поняття «правосуддя». У радянський період воно використовувалося для охоплення двох процесуальних форм — цивільної і кримінальної, бо інших видів судочинства не було. Найтипівіше визначення цього поняття за тих часів знаходимо у В. М. Семенова, який трактує правосуддя як діяльність суду з вирішення й розгляду в процесуальному порядку кримінальних і цивільних справ та застосування на підставі закону державного примусу до правопорушників із метою комуністичного виховання, попередження правопорушень і захисту прав та інтересів громадян, соціалістичних організацій і радянської держави [384, с. 77].

Зміни, які мали місце з початку 1990-х рр., викликали виникнення й розвиток таких нових форм реалізації судової влади, як конституційна й адміністративна юстиція, судовий контроль. Брак єдиних підходів до визначення цих термінів дав поштовх широкій науковій дискусії щодо форм прояву судової влади, її функцій і способів реалізації. По суті, це теоретична полеміка, що відбиває термінологічні розбіжності в позначенні діяльності суду з розгляду різних за своєю природою справ.

Поглиблений аналіз сучасної наукової літератури дає підстави стверджувати, що термін «правосуддя» вживається в таких основних значеннях, як-от: 1) судова влада. Так, В. С. Шевцов зазначає, що правосуддя — це найбільш значущий елемент судової влади, чим пояснюється найменування судових органів органами правосуддя [456, с. 180]; 2) форма реалізації судової влади. При цьому деякі правники стверджують, що правосуддя є єдиною формою її реалізації (В. О. Лазарева [185, с. 16]), інші наголошують на тому, що таких форм декілька, а правосуддя є однією з них (В. О. Ржевський, Н. М. Чепурнова [357, с. 96–98], С. А. Шейфер, В. А. Яблочков [462, с. 198], Ю. М. Грошевий [166, с. 238]). Така позиція узгоджується з положеннями п. 1 ст. 1 Закону «Про судоустрій України», де вказано, що судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формах цивільного, господарського, адміністративного, кримінального й конституцій-

ного судочинства; 3) функція судової влади (І. Є. Марочкін [253, с. 37–39]); 4) метод реалізації судової влади (О. М. Толочко [424, с. 137–138]); 5) рішення судді в конкретній справі. Таке розуміння правосуддя поширене в основному на побутовому рівні.

Останнім часом актуальним також є вирішення питання стосовно того, чи є правосуддя судженням про право (С. С. Алексєєв [24, с. 50], В. С. Нерсєсянц [223, с. 8], П. М. Рабінович [351, с. 4–6], Н. В. Сібільова [393, с. 186–189]), чи воно є по суті «законосуддям». Як справедливо зауважує Н. В. Сібільова, при пануванні легістського (позитивістського) розуміння природи права й невизнанні існування самостійної незалежної судової влади як однієї з державоутворюючих інституцій діяльність суду при розгляді справ і винесенні судового рішення може називатися правосуддям лише як данина поняттю, що має свою історію й на побутовому рівні є усталеним у свідомості людей. Якщо бути термінологічно точним, то зміст судової діяльності за таких умов є, так би мовити, законосуддям: суд лише застосовує закон [393, с. 186–189].

Нині панівним є лібертатно-юридичний підхід до праворозуміння, згідно з яким право не отожднюється з нормою закону. Керуючись цим підходом, В. С. Нерсєсянц визначає правосуддя як судження, засноване на справедливості, причому не тільки стосовно особливих спорів у суді, а й щодо всіх питань державно-організованої влади. Саме правосуддя з притаманним йому поєднанням примусу (сили) і права, з його правозахисною функцією, правовою організацією та процедурами, незалежним статусом, нейтральністю, об'єктивністю тощо виступає як первинний атом, прообраз, взірєць і модель правової державності, правової форми організації та функціонування політичного життя [223, с. 8].

Аналогічну позицію займає і С. С. Алексєєв, який інтерпретує правосуддя як особливий вид державної діяльності, покликаний постійно в нашому реальному життєвому бутті вирішувати різноманітні питання з позиції права. Правосуддя, на його думку, тому й виокремилосся в ході історичного розвитку з інших видів державної діяльності, що воно за своєю організацією, складом, процесом тощо спеціально пристосовано, щоб досягалася істина і справедливість, забезпечувалися гарантії всіх осіб, які беруть участь у справі [24, с. 50]. П. М. Рабінович трактує

правосуддя як владне судження спеціальних державних органів про право, а право (відповідно до європейського розуміння) — як об'єктивно зумовлені біологічними і соціальними чинниками конкретні та реальні можливості задоволення потреб (інтересів) людини й усього суспільства [351, с. 4]. Вважаємо, що за умов утвердження правової демократичної держави, ідеї верховенства права в Україні саме такий підхід є цілком прийнятним.

Отже, правосуддя — це діяльність органів судової влади з розгляду й вирішення юридично значущих справ у встановленому законом порядку. Суд, відправляючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих КУ й законами України прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства й держави. Специфіка діяльності судів полягає в тому, що застосування ними закону в розгляді конкретних справ здійснюється в окреслених законом процесуальних формах цивільного, господарського, адміністративного, кримінального й конституційного судочинства.

Таким чином, термін «доступність правосуддя» є найбільш уживаним, тому він має право на існування. Однак він відбиває в основному сам процес вирішення юридично значущих справ судом, тобто йдеться про процесуальний аспект доступності правосуддя — судової процедури. У даному разі неврахованими залишаються питання організаційного устрою системи судових органів, на що передусім спрямоване це дослідження.

Проведений аналіз юридичних джерел дає підстави стверджувати, що другим найчастіше вживаним терміном є «вільний доступ до суду». Беручи до уваги, що суд є єдиним органом із реалізації судової влади, розглянемо тепер термін «судова влада» стосовно предмета нашого дослідження. Це поняття було законодавчо закріплене в Росії під час судової реформи 1864 р. Судовими Уставами [431]. Відоме визначення судової влади, подане у зверненні до всіх судових установ Російської імперії Міністром юстиції Н. В. Муравйовим у 1866 р.: «Безпосереднє й виключне призначення судової влади полягає в охороні й непорушності діючих законів, у збереженні як особистих, майнових прав кожного підлеглого окремо, так і суспільства в цілому, станів та установлень і в накладенні стягнень на порушників законів та урядових настанов. Судова влада, яка становить твердий фундамент державного устрою, повинна підтримувати по-

вагу до верховної влади і встановленого нею устрою, без якого неможливий державний добробут» [414, с. 56].

За радянської епохи усунення з наукової термінології поняття «судова влада» було зумовлене політико-ідеологічним підґрунтям. Перший крок у напрямку легалізації принципу поділу влади було зроблено 8 червня 1995 р. при підписанні Конституційного Договору «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», за яким визнавалося, що державна влада в Україні будується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Останню здійснюють лише суди (ст. 36) [317]. Відповідно до прийнятої нової КУ державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову (ст. 6).

У науковій юридичній літературі можна виокремити три основних підходи до визначення терміна «судова влада»: структурний, функціональний і змішаний. Згідно з першим, судова влада фактично зводиться до судової системи, визначається як система органів, створених відповідно до закону, які здійснюють свою діяльність у визначеній ним формі. Такий підхід до визначення судової влади у вузькому значенні цього поняття застосовував І. Я. Фойницький [437, с. 158]. У сучасних наукових працях таке його тлумачення дають російські правники Ю. А. Дмитрієв і Г. Г. Черемних [98, с. 48]. Якщо виходити саме з такого розуміння судової влади, слід вести мову про доступ до суду як установи. А це дещо звужує предмет даного дослідження до питань організації судової системи, її територіальної наближеності, компетенції, простоти і зручності звернення, але при цьому невивиправдано вилучаються питання оптимізації судової процедури з точки зору розумності строків, економічності, забезпечення прав учасників процесу тощо.

Згідно з другим підходом (функціональним), судова влада є сукупністю повноважень суду з розгляду віднесених до його компетенції питань і реалізації цих повноважень у визначеній законом процесуальній формі (С. В. Познишев, В. П. Бож'єв [271, с. 87–89; 277, с. 33]). Оперування таким трактуванням судової влади, яке фактично зводиться до діяльності суду з розгляду справ, віднесених до його компетенції, зумовлює необхідність ретельного вивчення проблем доступності судової процедури.

Вважаємо оптимальним застосування визначення судової влади як виключного владного повноваження, що належить судам, з вирішення суспільних конфліктів правового характеру шляхом здійснення в спеціальній процесуальній формі правосуддя й винесення обов'язкових для виконання рішень (В. О. Лазарева [184, с. 32]). У такому разі будуть ураховані як організаційні, так і процесуальні аспекти діяльності суду. Цей підхід відомий як структурно-функціональний.

Зважаючи на те, що метою нашого дослідження є висвітлення проблем доступності як з точки зору організаційного устрою суду, так і проблем її реалізації в різних видах судочинства, є доцільним використання терміна «доступність судової влади», оскільки ним охоплюються всі аспекти організації та діяльності суду [242, с. 168–173].

Підсумовуючи викладене, можемо резюмувати, що *доступність правосуддя слід розглядати в тісному зв'язку з таким філософсько-правовим поняттям, як справедливість. Доступність і справедливість — це стандарти, що втілюють напрацьований людством ідеальний образ судової влади. Прагнення до цього ідеалу має стати концептуальною основою організації та діяльності, а також подальшого реформування судової влади. Доступність правосуддя необхідно віднести до інституційних принципів, які стосуються організації та діяльності судової влади в цілому. Вони відіграють роль системоутворюючих чинників, що виражають сутність і призначення останньої, служать фундаментом, на якому ґрунтується устрій судової системи і процес вирішення юридично значущих справ, що належать до юрисдикції суду.*

1.2. Міжнародні стандарти доступності правосуддя

1.2.1. Міжнародно-правове регулювання принципу доступності правосуддя

Без характеристики нормативного закріплення аналіз доступності правосуддя був би неповним. Тут нам відкривається широке поле для дослідження, адже питання доступу до суду відображено на рівні не лише чинного вітчизняного законодав-

ства, а й міжнародного. За ст. 9 КУ діючі міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Починаючи з 1948 р. принцип доступності правосуддя неодмінно знаходив своє відбиття в міжнародно-правових актах про права людини. Особливістю цих норм є те, що вони здебільшого акцентують увагу на проблемі справедливого судового розгляду. Право на справедливий судовий розгляд отримало своє закріплення в низці міжнародно-правових документів універсального й регіонального характеру.

Історично першим міжнародним актом, який закріплює це право, є Загальна декларація прав людини, що встановлює: «Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» (ст. 8). За ст. 10 цього документа, кожна людина для визначення її прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [68, с. 6–12].

У подальшому ця конструкція була розвинена у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р., згідно з якою кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Для забезпечення реалізації права на судовий захист Пакт передбачає низку гарантій: а) рівність усіх перед судами і трибуналами (п. 1 ст. 14); б) обов'язок кожної держави-учасниці забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть якщо порушення було допущено особами, що діяли в офіційному статусі (п. 3а ст. 2); в) обов'язок кожної особи-учасниці забезпечити застосування компетентними органами влади відповідних засобів правового захисту (п. 3с ст. 2) [212, с. 64–85].

Наступною групою міжнародних норм універсального характеру, які забезпечують право на справедливий судовий роз-

гляд із дотриманням процесуальних гарантій такого суду, є норми Женевських конвенцій про захист жертв війни і Додаткових протоколів до них (статті 71–73 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни; статті 84, 86, 99, 103, 105, 106 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими; ст. 49 Женевської конвенції про покращення становища поранених і хворих у діючих арміях; п. 4 ст. 75 Додаткового протоколу, який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів; пп. 2 і 3 ст. 6 Додаткового протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру) [276, с. 160–183].

Низку положень щодо права на справедливий судовий розгляд містять Конвенція про права дитини 1989 р. (статті 12, 37, 40) [147]; Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 40/33 [213, с. 75–102]; Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (статті 5, 6) [146]; Конвенція про статус біженців (ст. 16) [148, с. 119–139]. Ці міжнародні правові акти визначають спеціальне право на судовий захист щодо суб'єкта, який звертається за ним (дитина, неповнолітній, особа, стосовно якої вчинено акт расової дискримінації, біженець). Суд у цих документах постає незалежним, неупередженим, створеним на підставі закону, професійним. При цьому мають бути дотримані мінімальні процесуальні гарантії. Особливості стосуються правосуддя у справах неповнолітніх, яке має обмеження щодо публічності й обов'язкової участі у процесі спеціалістів (педагогів, психологів), а також законних представників неповнолітніх.

Окремої уваги потребує Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Цим документом, на відміну від інших, визначено право кожної особи, яка вважає, що її права на запит щодо отримання інформації з питань, які стосуються довкілля, неправомірно відхилені частково чи повністю, неадекватно задоволені тощо, на доступ до процедури розгляду прийнятого рішення в суді або іншому незалежному й неупередженому органі, заснованому згідно із законом (ст. 1) [144].

Не менш важливими з огляду на предмет нашого дослідження є регіональні міжнародно-правові акти. Комітетом міністрів

РЄ було прийнято пакет резолюцій і рекомендацій із питань забезпечення спрощеного доступу громадян до ефективного правосуддя. Це резолюції «Про юридичну допомогу і консультації», «Про юридичну допомогу з цивільних, торгових і адміністративних справ»; рекомендації «Про ефективний доступ до закону і правосуддя малозабезпечених осіб», «Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів», «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя», «Про принципи цивільного судочинства, спрямовані на удосконалення судової системи», «Про введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження із цивільних і торговельних справ», «Про відбір, обробку, надання і архівацію судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах», «Про становище потерпілого у кримінальному праві і кримінальному процесі», «Про спрощення кримінального судочинства», «Про спрощення управління системою кримінального правосуддя» [251, с. 271–313], «Про незалежність, дієвість та роль суддів» [315, с. 10–11], «Про альтернативи судовому розгляду спорів між органами виконавчої влади і приватними особами» [285, с. 111–113].

Наведені міжнародні правові акти мають рекомендаційний характер, проте з урахуванням авторитету Ради Європи принципи, які в них закладені, стали загальноприйнятими в Європі цінностями, що мають бути критеріями оцінки організації судової влади в країнах — членах РЄ, напрямами, за якими повинні реформуватися відповідні інститути. Ці акти дозволяють вирізнити такі критерії доступності правосуддя: 1) обов'язок держави забезпечити надання адвокатом високопрофесійної правової допомоги особам, які через скрутне матеріальне становище не в змозі її самостійно оплатити; 2) інформування громадськості про місцезнаходження й компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду для захисту своїх інтересів у судовому порядку; 3) застосування в розумних межах спрощених судових процедур; 4) вжиття заходів щодо максимального скорочення строків винесення судових рішень (у тому числі на досудових стадіях кримінального процесу) й активна роль суду в цьому; 5) скорочення або анулювання судових витрат, якщо вони стають перешкодою для доступу до правосуддя; 6) вжиття заходів, спрямованих на усунення зловживань правом особи на звернення до

суду; 7) забезпечення судових органів найсучаснішими технічними засобами; 8) забезпечення доступу потерпілого до правосуддя; 9) використання несудових (альтернативних) засобів розв'язання правових конфліктів із поступовим зменшенням завдань, не пов'язаних із вирішенням спору про право, які покладаються на суд; 10) установлення обмежень оскарження судових рішень, у тому числі усунення зловживань правом на оскарження; 11) створення сучасних автоматизованих систем зберігання судових рішень із забезпеченням належного доступу до них; 12) вжиття заходів, спрямованих на підвищення ефективності управління робочим навантаженням, фінансами, інфраструктурою, людськими ресурсами й засобами зв'язку в судовій системі; 13) гарантії незалежності суддів при відправленні правосуддя.

Важливо окремо назвати акти регіональних конференцій та організацій, які містять положення щодо права на справедливий судовий розгляд. На європейському рівні це: а) заключний документ Віденської зустрічі [124, с. 161]; б) підсумковий акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі — Паризька хартія для Нової Європи [264, с. 60–79]; в) акти Європейського Союзу. Так, Хартія основних прав Європейського Союзу проголошує приписи щодо захисту основних прав і свобод людини. Процесуальні гарантії прав, передбачених нею, а також загальні принципи судочинства знаходяться у гл. VI «Правосуддя». Як свідчить порівняльний аналіз останньої, статті 47–50 зазначеної глави відтворюють в основному положення статей 6, 7 і 13 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини і статей 2 і 4 Протоколу № 7 до Конвенції, згідно з якими кожному надається право на ефективні засоби правового захисту, на справедливий публічний розгляд справи в розумні строки незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Підтверджуються також презумпція невинуватості, право на захист, право не бути притягнутим до відповідальності двічі за один і той же злочин. Досить детально викладаються принципи законності та відповідності злочину й покарання [226, с. 157]. Крім того, існують також інші регіональні документи, що закріплюють право особи на справедливий суд, приміром Американська конвенція про захист прав людини [27], Конвенція СНД про права й основні свободи людини, Африканська хартія прав людини й народів [276, с. 143–166] тощо.

Окремого вивчення й ретельної уваги потребують міжнародно-правові акти з питань доступу до правосуддя потерпілих від злочинів. У 80-ті рр. XX ст. у міжнародному праві стало приділятися досить багато уваги правам останніх. Генеральна Асамблея ООН Резолюцією прийняла Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, у якій міститься окремий розділ «Доступ до правосуддя і справедливе поводження з жертвами злочинів і зловживань владою». У п. 4 визначається, що останні мають право на доступ до механізмів правосуддя і швидку компенсацію завданої їм шкоди відповідно до національного законодавства. У необхідних випадках слід створити і зміцнити судові й адміністративні процедури з метою забезпечення жертвам можливості отримати компенсацію за допомогою офіційних або неофіційних процедур оперативно, справедливо, недорогогими й доступними методами. При цьому держави — члени ООН мають сприяти тому, щоб судові й адміністративні процедури більшою мірою відповідали потребам жертв злочинів, у тому числі шляхом забезпечення їм можливості викладу своєї позиції по суті справи й надання належної допомоги на всіх етапах судового розгляду без порушення прав обвинувачених і згідно з національним законодавством (п. 6) [94, с. 229–233].

Одночасно Комітет міністрів РЄ прийняв Рекомендацію «Про становище потерпілого у кримінальному праві і кримінальному процесі», у якій наголошується на тому, що державам-членам треба більше враховувати інтереси потерпілого на всіх стадіях кримінального процесу і з цією метою переглядати чинне законодавство й правозастосовну практику. У документі вказуються засоби, яких потрібно вжити для відшкодування потерпілому завданої йому матеріальної й моральної шкоди (пп. 9–14 розд. I). Крім того, потерпілому має бути надано право подавати клопотання про перегляд рішення компетентного органу про відмову від порушення кримінальної справи і право на пряме звернення до суду (п. 7 розд. I) [327, с. 281–283].

У Рекомендації Комітету міністрів РЄ «Про спрощення кримінального судочинства» підкреслюється, що при прийнятті рішення про відмову від кримінального переслідування в порядку реалізації компетентними державними органами наданих їм дискреційних повноважень повинна враховуватися позиція

потерпілого, а така відмова має бути зумовлена компенсацією шкоди, завданої останньому (підпункти 5, 6 п. а розд. I) [324, с. 284–291]. У Рекомендації «Про роль прокурора в системі кримінальної юстиції» Комітет міністрів РЄ звернув увагу держав на особливу роль прокуратури в захисті прав і законних інтересів жертв злочинів і на необхідність надання потерпілому права на оскарження рішення прокурора про відмову від порушення кримінальної справи чи її зупинення вищому прокуророві й у судовому розгляді [323, с. 71–77].

1.2.2. Питання доступності правосуддя в Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини й рішеннях Європейського суду з прав людини

Серед регіональних документів міжнародного характеру особливе місце посідають Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р. й рішення Європейського суду з прав людини. Пункт 1 ст. 6 Конвенції встановлює, що кожна людина при визначенні її громадянських прав та обов'язків або при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону [145; 322]. До речі, у попередньому перекладі Конвенції українською мовою ст. 6 мала назву «Право на справедливий судовий розгляд», нині — це «Право на справедливий суд». Цей документ має свої особливості. По-перше, норми Конвенції досить абстрактні й містять низку оціночних понять [463, с. 362]. По-друге, роз'яснення її положень здійснює Європейський суд з прав людини (до набуття чинності Протоколом № 11 від 01.11.1998 р.). Рішення Суду є обов'язковими для країни, проти якої вони ухвалені (ч. 1 ст. 46). Одночасно іншим країнам — учасникам Конвенції, яких рішення безпосередньо не стосуються, належить урахувувати їх у своїх правових системах. За практикою, що склалася в Європі, ці рішення досить часто стають підставою для зміни національного законодавства, яке не відповідає нормам Конвенції [74, с. 366–370].

Віденською конвенцією про право міжнародних договорів встановлено правила роз'яснення останніх, згідно з якими «договір повинен тлумачитися добросовісно, відповідно до звичай-

ного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта й цілей договору (ч. 1 ст. 31); поряд із контекстом договору враховується наступна практика застосування договору, що встановлює згоду учасників щодо його тлумачення (п. б ч. 3 ст. 31)». Юрисдикція Суду згідно з ч. 1 ст. 32 цієї Конвенції поширюється на всі правовідносини, які стосуються її трактування й застосування. Приєднуючись до Конвенції, держави дають згоду на обов'язковість юрисдикції Суду, а тому врахування тлумачень змісту положень Конвенції, викладених у рішеннях Суду, є частиною виконання зобов'язань за міжнародним договором [62, с. 6–40].

Віднедавня вимога врахування практики Суду набула втілення на рівні закону. Так, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [289] регулює відносини, що виникають у зв'язку з: а) обов'язком держави виконувати рішення цього Суду у справах проти України; б) необхідністю усунення причин порушення Україною цієї Конвенції і протоколів до неї; в) упровадженні в українське судочинство й адміністративну практику європейських стандартів прав людини; г) створенні передумов для зменшення кількості скарг до Суду проти України. Цим Законом фактично визнано рішення Суду офіційними джерелами національного законодавства. Відповідно до ст. 17 Закону при розгляді справ суди застосовують Конвенцію і практику Суду як джерело права (ст. 17). Статтею 18 Закону також установлюється порядок посилення на них. Так, для посилення на текст Конвенції суди використовують її офіційний переклад українською мовою й переклади текстів рішень Суду, надруковані в спеціальному виданні. За відсутності перекладів цих рішень або при виявленні мовної розбіжності між перекладом та оригінальним текстом суд користується оригінальним текстом.

Підкреслюючи безперечно важливість Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» для української правової системи, наголошуємо, що визначення правової природи рішень Суду викликає багато дискусій. Одні вчені вважають їх прецедентами в класичному розумінні, які характерні для країн англосаксонського права (В. П. Палюк [263, с. 214]), переважна більшість інших (М. Л. Ентін [470, с. 85–97], В. А. Туманов [428, с. 78–84], П. М. Рабінович

[352, с. 223–236], О. М. Толочко [426, с. 234], В. Адріанов [23, с. 41]) переконані, що Конвенція не передбачає юридичних підстав для надання цим рішенням статусу прецеденту в розумінні англійської доктрини. Зазначимо, що українській правовій системі (як і іншим країнам континентальної Європи) традиційно не є властивим застосування прецеденту як джерела права.

За висновками В. Адріанова, існують вагомі підстави для відхилення твердження про прецедентну природу (у вузькому значенні) рішень Суду. По-перше, у силу положень Конвенції ці рішення Суду є актами застосування і тлумачення останньої. Вони не мають статусу окремого джерела права (як судовий прецедент в Англії), не породжують правової норми, не заповнюють прогалин у праві, а лише конкретизують зміст існуючих конвенційних норм. По-друге, одне з основних положень англійської доктрини прецеденту полягає в тому, що кожний суд зобов'язаний дотримуватися рішення вищого за ієрархією суду, а апеляційні суди зв'язані своїми попередніми рішеннями. Європейський суд не є апеляційною або касаційною інстанцією щодо національних органів судової влади, що постійно підкреслюється в його рішеннях. По-третє, Суд неодноразово відходив від своїх попередніх рішень у подальшій практиці, посилаючись на те, що Конвенція не є сталим механізмом і роз'яснення її приписів може змінюватися з розвитком певних правових інститутів і правових систем [23, с. 41; 96, с. 366]. Аналогічну позицію займає П. М. Рабінович, зазначаючи, що рішення Суду є насамперед додатковим критерієм відповідності норм національного права нормам Конвенції, можливим зразком їх тлумачення й застосування, який може одночасно використовуватися і при трактуванні норм національного законодавства [352, с. 233–236].

Стосовно ж місця Конвенції в правовій системі України, то варто, на нашу думку, погодитися з В. П. Паліюком, який зауважує, що її положення, які теж знайшли своє відбиття в рішеннях Суду, мають верховенство над національним правом незалежно від його джерел, включаючи й КУ [263, с. 14]. Одночасно навіть за умови дії положень Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» не можна вважати використання рішень Суду прецедентом у класичному його розумінні. Воно буде мати характер застосування положень Конвенції поряд з інтерпретаційними положеннями

до неї, які містяться в рішеннях Суду. Крім того, посилання українських судів на відповідні правові приписи є досить проблемними в організаційному аспекті. По-перше, потребує уточнення й чіткого нормативного визначення процедура перекладу й офіційного опублікування рішень Суду, а також їх поширення серед суддів та іншої юридичної громадськості. По-друге, незрозуміло, яким чином національні суди будуть посилалися на рішення неперекладені, оскільки навіть при досконалому володінні іноземною мовою суддею (що не так часто зустрічається) легітимність певних посилань викликає сумніви з огляду на недотримання процедури оприлюднення цих рішень як визначених відповідним Законом джерел права.

Ці наші міркування цілком узгоджуються з результатами проведеного анкетування суддів. На запитання: «Чи знайомі Ви зі змістом Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р.?» 98,4 % респондентів відповіли позитивно. Стосовно практики Суду рівень обізнаності виявився меншим — 86 %; 11 % опитаних взагалі не мають уявлення про його прецеденти. При цьому із тих суддів, які знайомі з нормами Конвенції і практикою Суду, лише 16,2 % при постановленні судових рішень посилаються на норми першої, 20,5 % — на норми Конвенції і практику Суду, а 60,5 % відповіли, що не посилаються на ці джерела.

Право на справедливий судовий розгляд у практиці Суду набуває широкої інтерпретації. Його зміст, закріплений у ст. 6 Конвенції, став не лише підставою для постановлення значної частини рішень Суду, а й предметом широкої наукової дискусії. Так, це право досліджували такі вчені: Де Сальвіа [92, с. 273–512], Д. Гом'єн, Д. Харіс, Л. Зваак [74, с. 200–263], М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі [96, с. 415–475], Л. Лукайдес [195, с. 8–20], Н. Моул, К. Харбі, Л. Б. Алексєєва [231], М. Л. Ентін [470, с. 85–97], В. А. Туманов [428, с. 78–84], О. І. Рабцевич [354], О. М. Толочко [425, с. 49–54; 426, с. 233–270], Н. Ю. Сакара [378, с. 43–57].

Можна, вважаємо, погодитися з М. Л. Ентіним, який вирізняє 4 групи елементів, що складають право на справедливий судовий розгляд: органічні, інституціональні, процесуальні та спеціальні. До першої належать елементи, що забезпечують ефективне користування цим правом і його реалізацію (доступ до правосуддя й виконання судових рішень). Друга включає критерії,

яким повинна відповідати як судова система держави в цілому, так і кожен національний судовий орган окремо (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону). Процесуальні елементи права на справедливий судовий розгляд забезпечують реальну участь особи або її представника в розгляді справи, змагальність процесу, рівність сторін на всіх стадіях судового розгляду й розумні його строки. До спеціальних елементів учений відносить додаткові гарантії, передбачені пп. 2 і 3 ст. 6 Конвенції, що забезпечують дотримання універсальних вимог справедливого правосуддя з урахуванням особливостей кримінального процесу [470, с. 85–97]. Наведена класифікація, на нашу думку, є однією з найбільш обґрунтованих із представлених у науковій юридичній літературі.

Відповідно до прецедентної практики Суду «судами» вважаються органи, що здійснюють юрисдикційні повноваження, тобто які уповноважені виносити шляхом застосування норм права згідно з певною процедурою обов'язкові для виконання юридичні рішення за спорами між носіями прав та обов'язків. Прецедентами встановлено, що «суд» (у значенні ст. 6 Конвенції) повинен задовольняти таким вимогам, як-от: 1) його створення й формування складу відповідно до закону; 2) достатня тривалість строку повноважень суддів, їх незмінюваність протягом цього строку; 3) його незалежність і неупередженість; 4) публічний характер функціонування суду; 5) контроль за судовою владою з боку суспільства; 6) визнання юридичної обов'язковості рішень суду, заборона їх зміни позасудовими способами; 7) обґрунтованість і вмотивованість судових рішень; 8) наявність судової процедури, яка забезпечувала б достатню гарантію справедливого рішення в кожному конкретному випадку [92, с. 323–325].

Зазначимо, що наявність у певного органу разом із судовими іншими функціями не обов'язково означає, що він не може вважатися судом. У різних справах «судами» (ст. 6 Конвенції) визнавалися: військові трибунали («Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства» [131]), військові дисциплінарні органи («Ле Конт, Ван Левен і Де Мейер проти Бельгії» [187]), органи, що займаються розподілом землі («Рінгайзен проти Австрії» [358]).

Наголосимо, що наведеним вимогам мають відповідати не лише окремі органи правосуддя, а й уся система органів, що беруть участь у вирішенні конкретної справи. Якщо первинний

розгляд провадився певним квазісудовим органом, зокрема, у дисциплінарному, адміністративному чи іншому провадженні, то він має повністю відповідати вимогам ст. 6 Конвенції або має бути передбачена можливість оскарження його рішень у судовому порядку. Якщо законодавством передбачена можливість багатостанційного судового розгляду, то недостатньо лише того, що суд першої інстанції діє в повній відповідності до вимог справедливого правосуддя; при цьому необхідно, щоб і вищі інстанції, включаючи КС, відповідали цим вимогам. Європейський суд з прав людини з цього приводу висловлювався неодноразово. Так, у рішенні у справі «Екбатані проти Швеції» підкреслюється: «Провадження з кримінальної справи є єдиним цілим, і захист, що надається ст. 6, не вичерпується рішенням у справі суду першої інстанції» [110]. До держави, де створено апеляційні або касаційні суди, висувається вимога забезпечити особам, які притягаються до відповідальності за законом, користуватися в цих судах основними гарантіями, що містяться в цій статті [216, п. 54].

З огляду на предмет цього дослідження важливо зауважити, що право на доступ до суду не згадано в тексті Конвенції. Воно набуває тлумачення в рішеннях Суду як один з елементів права на справедливий судовий розгляд, передбаченого п. 1 ст. 6 Конвенції [92, с. 283]. Уперше поняття «право на доступ до суду» пролунало в рішенні Суду у справі «Голдер проти Сполученого Королівства». Основним у ній було питання про те, чи обмежується зазначений пункт цього акта гарантіями для позивача в судовому процесі, який уже ведеться, чи він гарантує також це право, тобто право ініціювати судовий розгляд і обов'язок суду розпочати і провести його. У своєму рішенні Суд указав: якби п. 1 ст. 6 Конвенції розумівся як такий, що стосується виключно провадження у справі, що вже розпочата в суді, Договірна держава могла б, не порушуючи цього припису, позбутися судової системи чи обмежити судову юрисдикцію щодо певних видів провадження й доручити цю справу іншим органам, які залежать від уряду. Такі невіддільні від небезпеки свавілля влади припущення мали б серйозні наслідки, що прямо суперечать згаданим вище принципам (праву на розгляд справи незалежним і безстороннім судом, установленим законом). Було б неприйнятним, з позиції Суду, якби п. 1 ст. 6 Конвенції детально визначав про-

цесуальні гарантії сторонам у судовому провадженні, не забезпечуючи того, без чого користування такими гарантіями було б неможливим, тобто доступ до суду. Характеристики справедливості, публічності й оперативності судового провадження були б марними за його відсутності [72, с. 39–80].

Існує дві групи справ, за якими Європейський суд з прав людини розглядає питання доступу до суду згідно з п. 1 ст. 6 Конвенції. Перша охоплює ті з них, що пов'язані з оскарженням відмови на звернення до суду в процесі розгляду деяких видів цивільних справ національними судами або органами адміністративної юрисдикції. До другої групи належать претензії, які висуваються у зв'язку з тим, що надмірні витрати або складні процедури унеможливають звернення до суду за умови формальної доступності останнього. У справах про порушення права на доступ до суду йдеться про ще один важливий принцип: держава не вправі обмежувати або скасовувати судову юрисдикцію в окремих сферах або щодо певних категорій справ [74, с. 204].

У справі «Філіс проти Греції» позивач (інженер за фахом) стверджував, що внаслідок дій Грецького королівського наказу про надання одній із професійних асоціацій виключної компетенції звертатися з питанням про судовий розгляд із метою стягнення заробітної плати, яка має виплачуватися інженерам, він був позбавлений можливості порушити позов самостійно, чим було порушено його право на доступ до суду. Суд погодився з цими аргументами [435].

А в справі «Святі монастирі проти Греції» декілька монастирів не підписали угоди, укладеної іншими монастирями й церквами з Грецькою державою про передачу їй прав власності на нерухомість, що їм належить, і про дозвіл оскаржувати подальші обмеження на користування власністю, яка залишилася після передачі права на неї, тільки тим церковним органам, що є сторонами угоди. Цим вони поставили під сумнів законність неможливості оскарження такої передачі прав власності або подальших рішень про користування нею. Одночасно монастирі, які не стали сторонами угоди, у питаннях захисту своїх прав щодо власності, що не може бути передана державі, були повністю залежні від грецької православної церкви. Визнавши це порушенням прав монастирів, Суд зробив зауваження, що перед-

бачене грецьким законодавством позбавлення останніх будь-якої подальшої можливості подати скаргу до компетентного суду на Грецьку державу, на третіх осіб чи грецьку церкву щодо їх прав власності або взяти участь у такому судовому розгляді порушує саму сутність права на доступ до суду [381, п. 83].

Водночас у низці справ Суд визнає допустимим обмеження права на доступ до суду. У справі «Z та інші проти Сполученого Королівства» він зазначив, що право, передбачене п. 1 ст. 6 Конвенції, не є абсолютним і може зазнавати законних обмежень, приміром, передбачені законом строки давності, гарантування приписів щодо видатків, положення про неповнолітніх чи душевнохворих. Якщо доступ особи до суду обмежується силою закону або фактично, Суд розглядатиме, чи не послабило суть права накладене обмеження, зокрема чи переслідувало воно законну мету й чи було розумне співвідношення пропорційності між застосовуваними засобами й метою, якої намагалися досягти. Якщо обмеження сумісні з цими принципами, жодного порушення п. 1 ст. 6 Конвенції не виникає [15, с. 44–45].

Законними обмеженнями права на суд були визнані: а) регулювання державою умов прийнятності заяв; б) рішення не порушувати судового переслідування й постанови про закриття справи; в) обмеження на звернення до суду неповнолітніх і психічно хворих осіб; г) позови до національних судів проти інших держав, які є недопустимими на підставі державного суверенітету, якщо його обсяг відповідає загальноновизнаним принципам міжнародного права; д) встановлена в однозначний спосіб відмова заінтересованої особи від права на суд [92, с. 287–303].

Основний Закон України (ст. 64) встановлює, що права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім передбачених ним випадків. Додатковою умовою окремих обмежень вважається воєнний і надзвичайний стан із зазначенням строку, упродовж якого вони діють. При цьому чітко визначено перелік прав, що не можуть бути обмежені ні за яких умов, до яких належить і встановлене ст. 55 КУ право на судовий захист, підкріплене рішеннями КС України. Так, у його резолютивній частині у справі за конституційним зверненням ТОВ «Торговий дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення норми ч. 2 ст. 124 КУ підкреслено: «Положення ч. 2 ст. 124 Конституції України щодо поширення юрисдикції судів на всі правовідноси-

ни, що виникають у державі, в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами. Установлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист» [361].

Однак в іншому своєму рішенні КС України фактично допускає не обмеження, а передумови права на звернення до суду, якими передбачається дотримання встановленої процесуальним законодавством форми такого звернення. Ідеться про рішення у справі за конституційним зверненням громадян Р. М. Проценко, П. П. Ярошенко та інших щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 КУ. У ньому було зазначено, що «суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права та свободи порушені або порушуються, створені або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце ущемлення прав і свобод. Відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмеженим» [363].

Другий важливий принцип, який визначає зміст п. 1 ст. 6 Конвенції, полягає в тому, що доступ до певної судової інстанції має бути не лише формальним, а й реальним. Суд застосовував цей принцип при розгляді декількох справ, які стосуються різних аспектів права на доступ до судових інстанцій [74, с. 204].

У двох справах заявники стверджували, що витрати на судовий розгляд, пов'язані із захистом права, гарантованого Конвенцією, є порушенням права на доступ до суду. У справі «Ейрі проти Ірландії» Суд вирішив, що відмова надати правову допомогу малозабезпеченій жінці, яка мала намір отримати постанову суду про роздільне проживання з чоловіком, який жорстоко поведився з нею, є порушенням її права на такий доступ відповідно до п. 1 ст. 6. У справі «Толстой-Мілославський проти Сполученого Королівства» заявник стверджував, що реалізація його права на апеляцію була зумовлена відправленням ним поштою за 14 днів 124 900 фунтів стерлінгів як гарантії покриття витрат

протилежної сторони, унаслідок чого він фактично був позбавлений права на доступ до апеляційного суду [427].

Посилаючись на своє прецедентне право щодо цього питання, але при цьому не враховуючи рішення у справі «Ейрі проти Ірландії», Суд постановив, що держава не перевищила своїх повноважень, зумовивши в такий спосіб реалізацію заявником його права на апеляцію [109]. Суд розглянув також інші засоби, які, хоча й не пов'язані з фінансовим становищем заявника, насправді перешкоджають реалізації індивідом його права на доступ до суду. У справі «Жуфр де ля Прадель проти Франції» Суд постановив, що надзвичайно складне адміністративне провадження, яке застосовується при визначенні власності, що становить «виключну естетичну цінність», фактично позбавило заявника можливості звернення до суду [118]. Визнаючи порушення п. 1 ст. 6 Конвенції й посилаючись на справу «Філіс проти Греції», Суд висунув таке положення: «Право на звернення до суду, закріплене у ст. 6, не є абсолютним. Воно може бути обмеженим, але ці обмеження не можуть ускладнювати або обмежувати доступ індивіда таким чином або в такий спосіб, щоб це зводило нанівець саму сутність цього права» [435].

На думку Європейського суду з прав людини, виконання судового рішення має бути захищене як складова частина доступу до суду у світлі вимог ст. 6 Конвенції. Суд надав змістовне обґрунтування цієї позиції у справі «Хорнсбі проти Греції», зазначивши, що «згідно зі сталою практикою п. 1 ст. 6 гарантує кожній особі розгляд судом спорів щодо її цивільних прав та обов'язків; таким чином реалізується «право на суд», важливим аспектом якого є право на доступ до суду. Але це право стало б ілюзорним, якщо б правова система держави дозволяла, щоб кінцеве, обов'язкове судове рішення залишалось надієвим щодо збитків однієї зі сторін. Важко уявити, щоб ст. 6, детально описуючи процесуальні гарантії, що надаються сторонам, — справедливий, публічний і швидкий розгляд, — залишила б реалізацію судових рішень без захисту. Якщо вважати, що у ст. 6 йдеться лише про доступ до суду і судового процесу, то це призвело б до ситуації, несумісної з принципом верховенства права, якого Договірні держави зобов'язуються дотримуватися в разі ратифікації Конвенції. Виконання рішення, постановленого будь-яким судом, таким чином, є невід'ємною частиною «суду» в контексті ст. 6 Конвенції» (п. 40) [442].

Що стосується вимог до побудови самої судової системи щодо доступу до суду, то доречно звернутися до рішення у справі «Добертен проти Франції». Суд розглянув норми ч. 1 ст. 6 Конвенції про побудову судової системи держави. Після закінчення досудового розслідування кримінальної справи пан Добертен вимушений був чекати на остаточне рішення суду близько 10-ти років. Такий тривалий час провадження був зумовлений судовою реформою, що провадилася у Франції. Суд констатував, що в останньої були об'єктивні труднощі, пов'язані з реформуванням судової системи, але це не є достатньою підставою для виправдання загальної тривалості судового розгляду, оскільки органи влади цієї держави не вжили ніяких заходів для забезпечення швидкого розгляду справ, які перебували у провадженні ліквідованих судів. Суд також зазначив, що «держави мають організувати свою судову систему в такий спосіб, щоб їх суди були спроможні задовольнити кожен вимогу ст. 6 Конвенції» [100, с. 154–156]. Отже, Європейський суд з прав людини безпосередньо пов'язує питання організації судового устрою будь-якої з країн — учасниць Конвенції зі створенням умов для реалізації права громадян на справедливий судовий розгляд протягом розумних строків.

Вивчаючи принципи забезпечення права на справедливий суд і доступ до нього, важливо розглянути питання вільного розсуду держави стосовно виконання положень Конвенції. Контрольний механізм останньої передбачає, що країни, які визнали юрисдикцію Суду, зобов'язані вживати всіх необхідних заходів, щоб дотримуватися норм Конвенції та рішень Суду [74, с. 540–599]. Забезпечити справедливий судовий розгляд — це вимоги результату. У держав — учасниць Конвенції є вибір щодо того, у який спосіб досягти цього і яких найбільш доцільних й оптимальних заходів вжити. Але результат має бути наявним, проте не в майбутньому, а на даний момент. Це означає, що національній судовій системі, судовим органам і судочинству належить ефективно забезпечувати дотримання вказаних вимог [470, с. 87–88]. Як роз'яснив Суд у рішенні у справі «Колоцца проти Італії», «держави-члени користуються широким розсудом у тому, що стосується вибору засобів, розрахованих на забезпечення відповідності їх судових систем вимогам п. 1 ст. 6. Метою Суду не є визначати ці заходи для держави; він лише оцінює, чи було

досягнуто результату, передбаченого Конвенцією... Для цього існуючі у внутрішньому законодавстві засоби мають бути ефективними» (п. 30) [141]. Цей принцип передбачає організацію окремих судових органів і всієї судової системи в цілому таким чином, щоб вони відповідали кожному із приписів, установлених ст. 6 Конвенції (п. 23) [256].

1.2.3. Право на доступ до суду в системі прав людини

Окремої уваги потребує питання визначення місця права на справедливий суд і доступ до нього в системі прав людини. Щодо нього серед науковців не існує спільної точки зору. Так, у деяких країнах це право є конституційним, оскільки закріплення на рівні основного закону країни самої можливості (незалежно від суб'єкта — заявника або порушника, обставин і характеру порушення права) звернення до суду є характерним для багатьох сучасних конституцій.

Найбільш чітко цей принцип сформульовано в XIV поправці до Конституції США: «...Жоден штат не може позбавляти будь-кого життя, свободи і власності без належної правової процедури...» [161]. Як бачимо, судова влада дійсно сприймається і фактично є «оберегом особистої свободи» (ст. 66 Конституції Франції) [163]. Як одне з невід'ємних прав людини статті 31 і 38 Конституції Японії [165], ст. 24 Конституції Італії [155], ст. 19 Основного Закону ФРН проголошують право на судовий захист від будь-яких проявів свавілля, виключаючи тим самим саму можливість відмови у правосудді [259], про що окремо йдеться у ст. 24 Конституції Італії, ст. 32 Конституції Японії, статтях 19 і 46 Конституції РФ [159].

Так, ст. 24 Конституції Італії 1947 р. містить таке формулювання: усі можуть у судовому порядку діяти з метою охорони своїх прав і законних інтересів; ст. 31 Конституції Японії: ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді. Про універсальність як основну ознаку судового захисту говорить її ст. 19 (п. 4). Стаття 24 Конституції Іспанії підкреслює, що судовий захист при реалізації своїх прав і законних інтересів має бути ефективним, що «ні в якому разі не може бути відмовлено у такому захисті» [154]. Право на судовий захист передбачене

також Конституціями Азербайджану (ст. 60) [151], Білорусі (ст. 60) [157], Грузії (ст. 42) [153], Греції (ст. 20) [152], Молдови (ст. 20) [158], Португалії (ст. 20) [156].

Конституція України встановлює, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом (ч. 1 ст. 55). Право на судовий захист набуває подальшої деталізації у процесуальних кодексах України. Так, ст. 3 ЦПК закріплює, що кожна особа має право в порядку, установленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною (пп. 1, 3). Відповідно до ст. 6 КАС кожному гарантується право на захист його прав, свобод та інтересів незалежним і неупередженим судом. Ніхто не може бути позбавлений права на участь у розгляді його справи в адміністративному суді, до підсудності якого вона віднесена цим Кодексом, або в адміністративному суді будь-якої інстанції. Підкреслимо, що законодавча заборона у відмові в правосудді є характерною і для інших країн. Так, Цивільний кодекс Франції 1804 р. передбачає, що суддя може бути притягнутий до відповідальності за обвинуваченням у відмові в правосудді, тобто відмові виносити рішення у справі за умови мовчання, незрозумілості або неповноти закону [40, с. 527].

Право на судовий захист — це універсальний юридичний засіб відстоювання людиною своїх прав у будь-якій життєвій ситуації, пов'язаній із незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади, у тому числі адміністрації державних підприємств, установ, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і службовців названих структур [168, с. 275]. Під правами людини маються на увазі певні можливості людини, які необхідні для її існування і розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства та мають бути загальними й рівними для всіх [353, с. 5; 397, с. 168]. Існує значна кількість класифікацій прав людини за різними критеріями. Загальновизнаним є розподіл усіх прав людини за змістом (характером) людських потреб, що цими правами забезпечуються, на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні й екологічні. Не викликає сумніву, що право на доступ до суду не може належати до прав культурних, економічних чи екологічних [274, с. 140–170].

Деякі вчені відносять право на доступ до суду до політичних поряд із виборчими, правами на участь в управлінні державними справами, на об'єднання в громадські організації та на звернення до державних органів, свободою слова, зборів і мітингів [183, с. 87–88; 274, с. 151–159]. Однак із цим важко погодитися, оскільки судова влада є аполітичною, бо стоїть осторонь політики, так би мовити, над нею. Також не можна вважати, що право на правосуддя належить до особистих (громадянських) прав, зміст яких — у забезпеченні пріоритету індивідуальних, внутрішніх орієнтирів розвитку особистості (права на життя, гідність, свободу, особисту недоторканність, свободу совісті, пересування, вибір місця проживання, національність і мову спілкування тощо) [274, с. 142–143].

Не належить право на суд і доступ до нього й до прав соціальних, які характеризуються тим, що для їх гарантії необхідні зусилля держави щодо створення умов для реалізації прав людини на соціальне забезпечення, гідний рівень життя, охорону здоров'я, медичну допомогу тощо [140, с. 60]. Наприклад, під соціальними правами маються на увазі певні можливості людини володіти, користуватися й розпоряджатися певними соціальними благами й послугами, наданими суспільством і державою, а також набувати їх у порядку, межах, формах і в спосіб, передбачених КУ та законами України. Сутністю цих прав є свобода виявлення волі, інтересів, можливості певної поведінки, діяльності, певних дій у соціальній сфері [349, с. 11]. Утім навряд чи слід відносити правосуддя до соціальних благ, якими можна вільно розпоряджатися, адже йдеться про різновид державної влади. Погодимось з тим, що особа має право на вільне використання переваг судової процедури при виникненні такої потреби.

Більшість учених взагалі не знаходять для права на доступ до суду місце в системі прав людини і громадянина й відносять його до юридичних гарантій реалізації та захисту конституційних прав і свобод. При цьому під такими гарантіями розуміються умови й засоби, принципи й норми, що забезпечують здійснення, охорону й захист зазначених прав, що є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин обов'язків, покладених на них із метою реалізації цих прав і свобод [221, с. 135; 268, с. 44–45; 353, с. 269–271]. Однак, як справедливо зауважує Н. Ю. Сакара, ця позиція є досить спір-

ною. Не зовсім зрозуміло: якщо право на доступ до суду є гарантією реалізації інших прав, чому тоді в судовому порядку розглядаються питання про порушення ст. 55 КУ, п. 1 ст. 6 Конвенції, тобто права на доступ до суду як самостійного права? [378, с. 28–29]. Саме в цьому ми вбачаємо певну суперечність.

Висловлюється й думка щодо виділення такого виду прав, як процесуальні права (М. Антонович, Н. Ю. Сакара), які передбачають доступ індивіда до системи справедливого судочинства [30, с. 138; 378, с. 29].

Одночасно російськими правознавцями запропоновано концепцію процесуальних прав-гарантій, яка об'єднує дві з наведених вище позицій. Особливістю цих прав, на думку судді КС РФ Н. С. Бондара, є те, що вони створюють належні юридичні передумови для нормальної правореалізації та ефективного досягнення суб'єктами правовідносин юридичних цілей. Виокремлення цієї групи прав, як уже було зазначено, зумовлено специфічними особливостями їх матеріального змісту і соціального призначення.

Права-гарантії мають такі особливості, як-то: а) відносно самостійне нормативне оформлення; б) переважно процесуальне наповнення за змістом, що не виключає наявності матеріальних елементів, як це має місце у змісті права на судовий захист; в) втілення зазначених прав насамперед у галузевому законодавстві; г) їх реалізація безпосередньо пов'язана з діяльністю судової влади. У системі прав-гарантій Н. С. Бондар виділяє право на: а) державний та інші форми захисту всіма способами, не забороненими законом; б) справедливий суд; в) доступ до правосуддя; г) отримання юридичної допомоги; д) компенсацію шкоди, заподіяної діями державних органів [48, с. 522–570]. Варто погодитися з тим, що права на доступ до суду і справедливий суд належать до процесуальних прав-гарантій, які відображені в багатьох країнах на конституційному рівні (у тому числі й в Україні). Вони виконують роль загальної юридичної гарантії прав і свобод людини й одночасно потребують створення власних механізмів забезпечення [168, с. 275].

Аналізуючи права на справедливий суд і доступ до суду в контексті європейських стандартів, слід звернутися до вітчизняних юридичних джерел. В українській і російській правовій літературі досить поширеним є ототожнення прав на доступ до

суду і на судовий захист, яке складається з низки елементів процесуального та матеріально-правового характеру, що забезпечують безперешкодне звернення до суду, справедливе правосуддя, повне й ефективне поновлення у правах [426, с. 236; 20, с. 27; 409, с. 115–128].

Процесуальний аспект цього права складається з можливостей, наданих особі в стадії судового розгляду (право на особисту участь у справі, бути вислуханим законним складом суду, оскаржувати прийнятий судовий акт, вимагати його виконання тощо) [421, с. 14–16].

Матеріально-правовий аспект права на судовий розгляд пов'язаний із відновленням порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу, що становить предмет судового розгляду. Правильне застосування норм матеріального права й постановлення законного, обґрунтованого і справедливого рішення — один з обов'язків суду.

Однак питання включення цього елемента до змісту права на судовий захист зазнавало критики з боку деяких науковців. Так, існує думка, що матеріально-правовий компонент права на судовий захист збігається за змістом із самим матеріальним правом [417, с. 91]. У будь-якому варіанті розв'язання цієї теоретичної суперечності вважаємо недоречним включення цього аспекту до змісту поняття «доступ до суду», для якого має значення наявність судової процедури й відповідність низки її вимог. З нашої точки зору, право на судовий захист і право на доступ до суду в національній правовій доктрині співвідносяться таким же чином, як і право на справедливий суд і право на доступ до суду в тлумаченні Європейського суду: право на доступ є елементом права на суд. Застосування різних термінів обумовлено, на нашу думку, національно-культурними особливостями, ніж сутнісними відмінностями означених понять.

Досить поширеною є також класифікація прав людини відповідно до їх поколінь, які відбивають їх суспільно-історичний розвиток. Фактично йдеться про різну роль держави в забезпеченні прав людини, яка змінювалася залежно від ресурсних та організаційних можливостей країни. Так, роль останньої в забезпеченні прав особи, що теж зумовлюється їх сутністю, може виявлятися: а) у позиції невтручання; б) у позиції сприяння реалізації права; в) у повному забезпеченні реалізації права [274, с. 136–140; 79, с. 43].

Щодо ролі держави в забезпеченні прав на справедливий суд і доступ до суду, то доцільно послатися на практику Суду з прав людини. У рішенні у справі «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства» він зазначив, що право на доступ до суду повинно не лише існувати, а й бути ефективним, із чого випливає негативний обов'язок держави утримуватися від перешкоджання належному використанню права на доступ до суду як через рішення, так і шляхом фактичних дій. Неможливість застосування цього права може зумовлюватися бездіяльністю уповноважених органів державної влади [131, с. 438–469]. Так, у справі «Ейрі проти Ірландії» Суд констатує, що адміністративні органи Ірландії не вжили належних заходів для реальної організації і проведення процесу розірвання шлюбу. А держава зобов'язана своїми діями сприяти ефективному використанню права на доступ до суду. Цей позитивний обов'язок може зумовлювати необхідність певної фінансової допомоги приватним особам, а також вчинення інших конкретних дій залежно від обставин справи [109, с. 73–90].

Підсумовуючи викладене, *міжнародні стандарти доступності правосуддя можна визначити як сукупність міжнародно-правових актів, які містять положення щодо цих питань. Джерела закріплення цих стандартів можна класифікувати за двома критеріями: а) за ступенем обов'язковості — імперативні (норми міжнародних договорів, рішення Європейського суду з прав людини) і диспозитивні, тобто рекомендаційні (акти органів міжнародних організацій — резолюції Генеральної Асамблеї ООН, рекомендації Комітету міністрів РЄ); б) за ступенем поширеності — універсальні, прийняті на рівні міжнародного співтовариства, і регіональні, розробка яких має місце в рамках певної географічно близької сукупності країн.*

Право на справедливий суд і право на доступ до нього передбачені низкою міжнародно-правових актів і тлумачаться практикою Європейського суду з прав людини. Вони належать до процесуальних прав-гарантій, закріплених на національному конституційному рівні, у забезпеченні яких держава зобов'язана відігравати помітну роль. Це може полягати як у вчиненні активних дій, спрямованих на створення конкретних механізмів гарантій цього права, так і в утриманні від учинення дій, що можуть створювати фактичні правові перешкоди в його реалізації.

Право на справедливий суд і право на доступ до суду відповідно до Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. складаються з інституціональних і процесуальних елементів. Ідеться про вимоги щодо суду як установи (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону) і процедури судового розгляду (гласність, забезпечення наданих процесуальним законом прав осіб — учасників судового розгляду, змагальність, розумний строк розгляду справи, виконання остаточного судового рішення тощо).

1.3. Зміст доступності правосуддя

1.3.1. Елементи принципу доступності правосуддя

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає елемент як: 1) сукупність атомів, ядра яких мають однакове протонне число; 2) складову частину чого-небудь; 3) основу чого-небудь, початкові знання в будь-якій галузі; 4) представника певної соціальної групи. Зрозуміло, що друге з наведених значень є тим, спираючись на яке, ми трактуємо елементи доступності правосуддя як складники цього принципу [72, с. 262]. Щоб з'ясувати сукупність цих елементів, які становлять зміст доступності, слід проаналізувати існуючі в науковій юридичній літературі погляди на це питання.

Приміром, різні правники використовують три принципових підходи до визначення змісту доступності правосуддя: а) через визначення його елементів (В. М. Сидоренко [389, с. 7–9], І. Є. Марочкін [203, с. 127–129], О. Б. Абросимова [410, с. 242], Н. Ю. Сакара [378, с. 59]); б) через перелік чинників доступності (А. А. Власов [64, с. 14], Д. Козак [139, с. 3–6], І. А. Приходько [282, с. 30–34], Г. О. Аболонін [17, с. 346–364], М. С. Шакарян [455, с. 61–69], Ю. П. Битяк [42, с. 51–60]); в) шляхом окреслення проблем, що існують при забезпеченні доступності правосуддя (П. І. Шевчук [459, с. 3–5], В. В. Ярков [474, с. 16–29], В. М. Жуйков [116, с. 20–23], І. А. Приходько [282, с. 188–664], Д. А. Фурсов, І. В. Харламова [440, с. 105–109]). Останній підхід використовується і Європейським судом з прав людини, який іде не шляхом переліку елементів права на доступ до суду, а через визначення фактичних перешкод у його реалізації.

Так, Суд може оцінити широке коло обставин із точки зору фактичних перешкод такого доступу, а саме: а) факти цензури листування затриманого із захисником; б) відмову обвинуваченого звернутися до адвоката з метою порушення позову про компенсацію за заподіяні поранення («Голдер проти Сполученого Королівства») [72]; в) заборону конфіденційних контактів між захисником та обвинуваченим («Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства») [131]; г) примушування особи відмовитися від звернення до суду під загрозою її покарання («Девеєр проти Бельгії») [93]; д) невиконання постановлених рішень суду («Хорнсбі проти Греції») [442]; «Кайсін та інші проти України» [127]) тощо.

Найбільш широкий підхід до визначення змісту доступності правосуддя застосовують В. М. Сидоренко, І. Є. Марочкін, які вирізняють правові (судоустрійні, судочинні), економічні й організаційно-правові елементи доступності [389, с. 7–9; 203, с. 127–129]. Більшість дослідників додержуються вузького погляду й аналізують окремо організаційні, процесуальні (судочинні) або економічні елементи. Спостерігається також нечіткість у виокремленні проблем, які перешкоджають доступу до правосуддя, його елементів і чинників. Досить часто йдеться про одні й ті самі поняття. І. А. Приходько при визначенні змісту доступності правосуддя оперує факторним і проблемним (з окресленням шляхів їх вирішення) підходами [282, с. 30–34], В. В. Ярков ототожнює її чинники і проблеми, пов'язані з її реалізацією [474, с. 16–29]. Усе це зумовлено складністю об'єкта дослідження, взаємопов'язаністю та взаємовпливом оптимальної побудови судового устрою і досконалості судових процедур.

З нашої точки зору, вивчаючи доступність правосуддя, слід з'ясувати насамперед правове регулювання не лише порядку звернення до суду, а й усієї процедури розгляду справ, а також питання побудови судової системи, що разом узятє впливає на можливість реалізації розглядуваного права. Вважаємо, що при визначенні змісту доступності правосуддя доцільно застосовувати два підходи: факторний і елементний.

Проведене нами опитування суддів щодо досліджуваної проблеми дозволяє виокремити декілька чинників, які різною мірою впливають на доступність. Респондентам було поставлено завдання — визначити, які із запропонованих чинників мають найбільший вплив на рівень забезпечення доступності право-

суддя (у суді першої інстанції). На підставі отриманого результату ми визначили найсуттєвіші, на думку суддів, чинники: а) рівень навантаження на одного суддю — 78,6 %; б) матеріально-технічне забезпечення судів (суддів) — 77,3 %; в) виконання постановлених рішень судів — 62,7 %; г) недоліки роботи органів дізнання й досудового слідства (у кримінальних справах) — 60,8 %; д) неявка сторін у судові засідання без поважних причин — 56,4 %; е) механізм надання правової допомоги малозабезпеченим — 51,8 %; ж) строки судового розгляду — 47,9 %; и) територіальна наближеність суду — 20,0 %; к) відкритість інформації про суд, порядок його роботи, процедуру звернення — 20,3 %; л) розмір судових витрат — 18,4 %; м) час роботи суду, який збігається із часом роботи більшості підприємств, установ, організацій, — 13,4 %.

Можна підсумувати, що найбільш вагомими чинниками в забезпеченні доступності правосуддя є раціональне навантаження на одного суддю, матеріально-технічне забезпечення судів (суддів), виконання постановлених ними рішень, недоліки роботи органів дізнання й досудового слідства. Перші 2 чинники належать до суто організаційних — функціонування судової влади; виконання постановлених рішень суду також можна віднести до цих аспектів, оскільки ці питання лежать поза межами процесуально-правового регулювання. Це свідчить про пріоритетність належної організації роботи суду з точки зору судді. Наступний блок питань (недоліки роботи органів дізнання й досудового слідства у кримінальних справах, неявка сторін у судові засідання без поважних причин, механізм надання правової допомоги малозабезпеченим громадянам і строки судового розгляду) належить до сфери процедури розгляду справ у судах і має вирішуватися на рівні законодавчого забезпечення кримінального, цивільного, адміністративного процесів. При цьому менше половини (47,9 %) опитаних відносять строки судового розгляду до чинника, який суттєво впливає на забезпечення доступності правосуддя, тоді як Європейський суд з прав людини постійно наголошує саме на першорядності розумних строків судового розгляду справ.

Більшість суддів дотримуються думки, що забезпечення територіальної наближеності суду, відкритості інформації про нього, порядок роботи і процедура звернення до суду не нале-

жать до першочергових завдань при вирішенні проблеми доступності правосуддя, хоча територіальну наближеність суду традиційно (ще з часів судової російської реформи кінця XIX ст.) науковці відносять до пріоритетних елементів доступності. Судді також не вбачають суттєвого зв'язку між розміром судових витрат і доступністю правосуддя, що відрізняється від загальноприйнятої в науковій юридичній літературі точки зору й позиції Європейського суду. І насамкінець, респонденти вважають, що час роботи суду, який збігається із часом роботи більшості підприємств, установ та організацій, не є перешкодою доступу особи до суду, що принципово узгоджується з приписами процесуального законодавства про обов'язок роботодавця відпустити особу із судовою повісткою для явки до суду.

Узагальнивши розглянуті вище думки науковців, практику Суду, результати власного емпіричного дослідження і ґрунтуючись на цьому, наведемо класифікацію елементів і види доступності правосуддя. Для зручності вивчення поставлених завдань доступність правосуддя можна поділити на два рівнозначних напрямки — інституційний (або судоустрійний) і процесуальний (судочинний). Такий поділ відповідає прийнятому в науці (хоча й безперечному) поділу сфер дослідження проблем судової влади на судоустрійний, що відбиває структуру судової системи, і судочинний, який зосереджено на питаннях процесу вирішення юридично значущих справ судом.

Доступність судового процесу, з нашої точки зору, можна оцінити через такі його характеристики, як-от: а) розумний строк розгляду справи; б) максимально можлива простота процесу; в) доступ до судового рішення; г) виконання судового рішення. До речі, розвиваючи цю класифікацію, є сенс досліджувати елементи доступності правосуддя в окремих видах судочинства — конституційному, цивільному, господарському, кримінальному, адміністративному, а також на окремих його стадіях згідно з особливостями кожного виду. Проте це не є предметом наших наукових пошуків.

Що ж стосується судоустрійних аспектів доступності правосуддя, то їх докладне вивчення започатковано в працях І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової, І. А. Приходька і В. М. Жуйкова. До судоустрійних елементів І. Є. Марочкін відносить: а) територіальну наближеність судів до населення; б) створення умов для

зайняття суддівських посад висококваліфікованими фахівцями; в) належне забезпечення судів оргтехнікою й усім необхідним для ефективного здійснення правосуддя; г) раціональну організацію роботи суду [203, с. 127–128]. На погляд Н. В. Сібільової, такими елементами є: а) наявність незалежного суду, утвореного на підставі закону; б) утворення мережі судів, наділених повноваженнями перегляду справ в апеляційному й касаційному порядку; в) розгляд справ компетентним судом, не тільки уповноваженим розглядати їх по суті, а у фаховості якого особа, що до нього звертається, цілком упевнена; г) розвинута система юридичної допомоги; д) така організація судової системи й роботи суду, яка забезпечувала б розгляд справ у розумні строки [392, с. 15].

І. А. Приходько приділяє особливу увагу дослідженню проблеми формування складу суду й устрою судової системи. Він аналізує поняття «суд», спираючись на практику Європейського суду з прав людини, на оптимальне поєднання колегіального й одноособового розгляду справ, питання інстанційної побудови судової системи [282, с. 120–156]. На думку В. М. Жуйкова, устрій судової системи є одним із суттєвих чинників забезпечення доступності правосуддя. Залежно від того, наскільки оптимально й відповідно до завдань суду побудовано судову систему та визначено компетенцію судів у ній, наскільки ефективними є процедури розгляду справ і скарг у всіх судових інстанціях і гарантується виконання судових постанов, які набули законної сили, можна зробити висновок про реальність або ж декларативність права на судовий захист [116, с. 20–23].

Судоустрійний аспект доступності правосуддя, вважаємо, можна розглядати з точки зору оцінки існуючих судових інстанцій (першої, апеляційної і касаційної), відокремлених підсистем судової системи (КС України, судів загальної юрисдикції, спеціалізованих судів — господарських та адміністративних), окремих її елементів (раціональної організації роботи окремого місцевого суду) тощо. При визначенні структури судової влади, чисельного складу суддівського корпусу не можна ігнорувати питання оптимального, а значить, ефективного їх функціонування. Ось чому пильної уваги потребують існуючі нормативи службового навантаження суддів, умови їх праці, питання раціональної організації роботи суду, використання новітніх технологій, що дає змогу вести мову про якісний розгляд справ, скорочувати строки

останнього, максимально наближаючи їх до розумних. Отже, інституційними елементами доступності правосуддя є: а) територіальна наближеність суду; б) відкритість інформації про суд; в) універсальність юрисдикції суду; г) компетентність суду; д) стабільність судової системи. Усі ці елементи безпосередньо пов'язані з правовою регламентацією організації та діяльності судової влади, тобто, по суті, вони є її правовими чинниками.

Існування будь-якого державно-владного інституту не може бути повністю вільним від впливу соціуму, від якого значною мірою залежить ефективність його функціонування. Тому ми не можемо уникнути обговорення проблем соціального підґрунтя доступності правосуддя, її соціального елементу. Як слушно зауважує французький суддя А. Гарапон, за умов відчуження традиційних інститутів і розриву зв'язків між владою та її носієм суди виявилися формою влади, найбільш близькою й чуйною до громадян. Можливо, саме в цьому й полягає їх нинішній успіх. Діяльність судів наближає владу до громадян, підвищує авторитет колективу, його пріоритет над приватною особою [70, с. 55].

Виступаючи засобом управління суспільством, визначаючи й уточнюючи статус суб'єктів суспільних відносин, судова влада задовольняє соціальні потреби у вирішенні юридично значущих справ, тобто виконує одну з важливих функцій держави [448, с. 75]. У процесі взаємодії попиту на правосуддя та можливості його задоволення можуть мати місце чотири типи відносин: а) існує потреба у правосудді, але держава внаслідок певних причин її не задовольняє, тобто бракує засобів задоволення цієї потреби (наприклад, до недавнього часу значна частина трудових спорів була вилучена із судової юрисдикції); б) існують потреба у правосудді й засоби її задоволення, але їх виявляється в певних відносинах недостатньо (приміром, кількість звернень до суду є такою значною, що судова система неспроможна оперативно та якісно їх опрацювати); в) засоби задоволення потреби в правосудді відповідають кількості звернень до суду; г) потреби у правосудді немає, хоча існує можливість її задоволення.

Описані ситуації є своєрідним теоретичним узагальненням того стану взаємодії суспільства й суду, який може скластися. Аналіз такої моделі дозволить нам не просто наголосити на обов'язковому гарантуванні доступності правосуддя, а й виявити складне соціальне підґрунтя досліджуваної проблеми, а зна-

чить, і необхідність створення дійових юридичних засобів її вирішення. Цілком очевидно, що в перших двох ситуаціях суспільство вимагає результативної діяльності судової влади, проте за певних причин держава виявляє свою нездатність (повну або часткову) її забезпечити. Третя ситуація є ідеальним станом взаємодії суспільства й судової влади. Що ж до останньої ситуації, то в даному випадку доречніше вести мову не про брак потреби, а про недостатнє усвідомлення її на рівні суспільної свідомості. Якщо ж воно існує, а потреби у правосудді немає, то відпадає взагалі необхідність існування судової влади. Утім досить складно уявити таку ситуацію на практиці. Зважаючи на численні проблеми організації та діяльності судової влади в Україні, можна стверджувати, що нині склалася друга з описаних ситуацій.

У наукових працях неодноразово зазначалося, що останнім часом потреба в сильній, дійовій, оперативній і компетентній судовій владі стала значно помітнішою, набула особливої гостроти в умовах економічної, соціальної та політичної кризи, яка має місце в країні [142, с. 163]. Вагомим показником цього виступають значна кількість звернень громадян до суду і їх динаміка. В останні роки спостерігається постійне зростання кількості справ і матеріалів, що надходять на розгляд у суди. Так, якщо в 1991 р. суди розглянули близько 880 тис. справ, то в 1992 р. цей показник сягнув 1,2 млн справ. У 1999 р. судами розглянуто вже близько 1,7 млн справ, у 2002 р. — уже 4,9 млн, у 2003 р. — 5,9 млн, у 2004 р. — 6,4 млн, у 2005 р. — 6,3 млн, у 2006 р. — 7,4 млн [408, с. 168; 91, с. 34; 14]. Така динаміка зумовлена як об'єктивними чинниками (зміною законодавства, віднесенням до компетенції судів справ, які раніше належали до юрисдикції інших органів), так і суб'єктивними (зокрема, зростанням поінформованості суб'єктів правовідносин про свої права). Це свідчить про зміцнення авторитету суду як засобу вирішення правових конфліктів і одночасно про підвищення рівня правової свідомості населення.

Ю. С. Сіда, досліджуючи судову владу з точки зору соціології права, серед ознак цього соціального інституту особливо підкреслює роль правової свідомості населення стосовно ставлення до судової влади, а також його бажання і вміння відстоювати свої права в суді та можливості це робити [396, с. 8]. Разом із тим не слід забувати і про рівень правової свідомості й професіоналізму носіїв судової влади — суддів як фахівців, який

є одним із визначальних у підвищенні рівня довіри громадян до судової влади.

Рівень правової свідомості населення з питання сприйняття ним судової влади можна виявити шляхом соціологічного опитування [240, с. 116–128]. На запитання: «Якщо керуватися п'ятибальною шкалою, то як Ви можете оцінити діяльність судової системи?» майже половина (49 %) респондентів відповіли «задовільно», 26,9 % — «незадовільно», 15 % — «дуже погано», тобто негативно оцінили діяльність суду 81 % опитаних, а позитивно — лише 9 % («добре» — 8,7 % і «дуже добре» — 0,3 %) (див. рис. А.3 додатка А). При виявленні ставлення громадян до суду ми дійшли висновку, що безумовну довіру до нього демонструють лише 4,8 % («вважаю, що в суді завжди можна знайти справедливе вирішення справи»); зовсім не вірять у його справедливність лише 14,5 %; 34,8 % вважають, що в суді можна знайти правду хоча б іноді («вважаю, що іноді суди виносять законні рішення, а деколи — незаконні»). Приємним для адвокатів є визнання майже половиною опитаних (46 %), що рішення суду залежить від того, у кого кращий представник захисту, а не від обставин справи (див. рис. А.4 додатка А).

Спираючись на дані нашого анкетування, можемо окреслити основні причини негативного сприйняття суду населенням. Найбільш гострими проблемами судової влади, на думку громадян, є корупція (34,6 %), залежність від органів виконавчої і законодавчої влади (18,7 %), постановлення незаконних рішень (15,5 %), порушення прав осіб у судовому процесі (12,4 %) та низький рівень професіоналізму суддів (10,8 %). Лише 3 % називають серед причин негативного сприйняття суду населенням імідж суду, створений за часів СРСР, що свідчить про певний відхід від минулого (див. рис. А.5 додатка А).

Під час опитування було також з'ясовано, від чого залежать оцінка, яку респонденти давали судовій системі, і їх ставлення до суду. Так, вони прямо не пояснюються досвідом особистого звернення до суду і фактом оскарження рішення суду першої інстанції до вищих судів, але залежать від виконання постановленого судом рішення у справі респондента (у випадку наявності досвіду взаємодії із судом). Досвід використання допомоги професійного представника (юриста, адвоката) не має особливого значення для оцінки опитуваними діяльності судової сис-

теми, але відіграє суттєву роль при визначенні їх ставлення до суду. Крім того, оцінка судової системи, ставлення пересічних громадян до суду і ймовірність звернення до нього в разі порушення особистих прав прямо залежать від рівня освіти респондента, його матеріального статку й рівня правової поінформованості; при цьому вік громадян не впливає на відповіді на наведені запитання.

Характеристики середньостатистичної особи, яка найбільш імовірно в разі необхідності звернеться до суду, такі: вік — 21–40 років, освіта — вища, рівень доходів — може задовольнити всі свої особисті потреби, ступінь правової поінформованості — високий (має всю необхідну юридичну літературу). Цікаво, що з числа опитаних після першого досвіду звернення до суду повторно в разі виникнення такої потреби бажання це зробити виявили 61,5 %, 36 % відповіли, що таких намірів не мають. Наведений результат свідчить про необхідність вжиття першочергових заходів на загальнонаціональному рівні для підвищення довіри населення до суду.

Таким чином, можемо назвати соціальні елементи доступності правосуддя: а) потреба громадян у вирішенні правових конфліктів, що виникають у суспільстві; б) рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян, який складається з їх правової обізнаності та довіри до суду; в) рівень правосвідомості суддів як носіїв судової влади.

Зміст поняття «доступність правосуддя» містить також економічні елементи: а) фінансування безоплатної правової допомоги для осіб, не здатних сплатити послуги свого представника в суді; б) розумність судових витрат; в) створення процесуального механізму з відстрочки, розстрочки або часткового чи повного звільнення від сплати судових видатків на користь держави (В. М. Сидоренко, І. Є. Марочкін, Н. Ю. Сакара та ін.); г) фінансування судової діяльності, що забезпечує можливість незалежного правосуддя (І. Є. Марочкін). Зрозуміло, що ведення судового процесу завжди пов'язане зі значними витратами з боку як держави (фінансування судової системи, роботи суддів, належне матеріально-технічне забезпечення судів тощо), так і сторін (оплата судових видатків, послуг представника).

Засади й порядок фінансування судової влади визначаються КУ і Законом «Про судоустрій України». Статтею 130 КУ вста-

новлено, що держава забезпечує фінансування й належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Держбюджеті України окремо передбачені кошти на утримання судів. Указані положення роз'яснено в рішеннях КС України. Так, у рішенні у справі про фінансування судів від 24 червня 1999 р. говориться, що видатки Держбюджету України на утримання судової влади захищені безпосередньо КУ і не можуть бути скорочені органами законодавчої або виконавчої влади нижче того рівня, який забезпечує можливість повного та незалежного здійснення правосуддя згідно із законом [370]. Розвиваючи це положення, КС України в рішенні від 3 жовтня 2001 р. наголосив, що положення ч. 1 ст. 130 КУ про визначення окремо в Держбюджеті України видатків на утримання судів є важливою передумовою реалізації іншого припису цієї статті, за яким держава зобов'язана забезпечувати фінансування й належні умови для функціонування судів і діяльності суддів [371].

Названим Законом (ст. 118) конкретизовано конституційні гарантії матеріально-технічного забезпечення судової влади й підкреслено, що це може бути здійснено таким правовим механізмом: 1) окремим визначенням у Держбюджеті країни видатків на фінансування судів не нижче рівня, що покриває можливість повного й незалежного відправлення правосуддя відповідно до закону; 2) законодавчим гарантуванням повного і своєчасного фінансування судів; 3) гарантією достатнього рівня соціального забезпечення суддів.

Організаційне забезпечення діяльності судів згідно з цим Законом охоплюється заходами фінансового, матеріально-технічного, кадрового, інформаційного й організаційно-технічного характеру, спрямованими на створення умов для повного та незалежного здійснення правосуддя (ст. 119). Воно покладається на Держсудадміністрацію України.

Функції головного розпорядника коштів Держбюджету покладено на: а) ВС України, КС України, вищі спеціалізовані суди — щодо фінансового забезпечення діяльності цих судових установ; б) Держсудадміністрацію України — щодо фінансового забезпечення роботи всіх інших судів загальної юрисдикції, а також кваліфікаційних комісій судів усіх рівнів, органів суддівського самоврядування й Держсудадміністрації (ст. 120 вказаного Закону). Видатки в Держбюджеті на утримання судів

визначаються окремо щодо загальних і спеціалізованих судів, а також окремо стосовно судів місцевих і апеляційних. Ці витрати не можуть бути скорочені протягом поточного фінансового року (ст. 120 Закону). Держсудадміністрація за погодженням із Радою суддів України розробляє та затверджує єдині нормативи фінансового забезпечення судів загальної юрисдикції, які доводяться до кожного суду й повинні переглядатися не рідше одного разу на 3 роки. Кошторис витрат на утримання кожного суду затверджується на підставі зазначених нормативів.

Слід констатувати, що з початку 90-х рр. ХХ ст. фінансування судової влади було досить обмеженим: масово фіксувалися випадки недофінансування окремих судів, вони не забезпечувалися мінімальним набором оргтехніки й канцелярських товарів та ін. Ситуація змінилася з прийняттям у 2002 р. Закону «Про судоустрій України», який передбачав утворення Держсудадміністрації як окремої системи спеціалізованих органів виконавчої влади з єдиним завданням — організаційним забезпеченням діяльності судів.

За даними Ради суддів України, протягом трьох бюджетних років (починаючи з 2003 р.) загальний обсяг фінансування судової влади збільшено з 344,8 млн грн у 2003 р. (36,9 % від реальної потреби судів) до 937,8 млн у 2005 р. (50,3 %) [205, с. 16]. За Законом «Про Державний бюджет України на 2006 рік» загальна сума видатків на судову гілку влади становила 1 млрд 204 млн 300 тис. грн, що відповідає 60 % від реальної потреби [293]. За даними Держсудадміністрації, станом на 1 січня 2007 р. недофінансування видатків, запланованих на утримання судів, становило 87,4 млн грн, що негативно вплинуло на організацію роботи судів. У 2007 р. ситуація істотно не покращилася. Обчислення й визначення цих сум потребує застосування суто економічних категорій і тому не може бути повною мірою досліджено нами.

Витрати, які несуть сторони в судовому розгляді справи, врегульовано процесуальним законодавством, а їх зміст обумовлюється характером відповідного судочинства. Так, у кримінальному процесі вони складаються з: 1) сум, що видані й мають бути видані свідкам, потерпілим, експертам, спеціалістам, перекладачам і понятим; 2) сум, витрачених на зберігання, пересилання й дослідження речових доказів; 3) з інших витрат, зроблених

органами дізнання, досудового слідства і судом при провадженні в даній справі (ст. 91 КПК України).

Проаналізувавши цивільне, адміністративне й господарське процесуальне судочинство, можемо стверджувати, що судові видатки охоплюють судовий збір (донедавна — державне мито) й витрати, пов'язані з розглядом справи. Склад останніх можна простежити на прикладі цивільного судочинства. Так, до судових видатків належать витрати: 1) на інформаційно-технічне забезпечення справи; 2) на правову допомогу; 3) сторін та їх представників, пов'язані з явкою до суду; 4) на залучення свідків, спеціалістів, перекладачів і проведення судових експертиз; 5) на проведення огляду доказів за місцем їх знаходження і виконання інших дій, необхідних для розгляду справи (ст. 79 ЦПК України).

Щодо судового збору, то нині розміри та порядок його сплати врегульовано Декретом КМ «Про державне мито» (до речі, назву документа ще не приведено у відповідність до нового процесуального законодавства). У цілому ідея сплати сторонами, які звертаються до суду із заявами про порушення своїх прав, певної суми на рахунок держави полягає в тому, що в такий спосіб відшкодовується частина коштів, які держава витрачає на утримання судової влади. Очевидно, що в такому разі ці кошти мають бути спрямовані саме на потреби суду. Однак у вказаному нормативному акті закладено такий механізм сплати судового збору, який фактично унеможливує досягнення цієї мети. Так, ст. 6 Декрету встановлює порядок зарахування державного мита до бюджету: воно сплачується за місцем розгляду й оформлення документів і зараховується до бюджету місцевого самоврядування [292]. Це правило містить низку винятків, коли державне мито зараховується безпосередньо до Держбюджету України, хоча їх кількість і незначна. Але вважаємо, що зазначений порядок сплати судового збору потребує докорінного реформування.

Прогресивним кроком у цьому напрямку слід вважати Наказ голови Держсудадміністрації України «Про механізм перерахування коштів для оплати витрат з інформаційно-технічного забезпечення розгляду цивільних справ», згідно з яким 60 % таких витрат направляється безпосередньо на спеціальні реєстраційні рахунки апеляційних загальних судів. Як бачимо, суди отримали можливість самостійно спрямовувати ці кошти на задоволення

власних потреб, не покладаючись на розсуд органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування.

Закріплений у міжнародно-правових актах обов'язок держави гарантувати доступ до правосуддя всіх прошарків населення вимагає від неї вжиття певних заходів щодо зменшення витрат малозабезпечених осіб, які звертаються до суду в разі порушення їх прав. Ця мета досягається такими процесуальними й організаційно-правовими засобами, як зменшення або звільнення від судових витрат (повне або часткове), відстрочення й розстрочка (ст. 82 ЦПК, ст. 88 КАС), відшкодування (статті 92, 93¹ КПК України) і розподіл (ст. 89 ЦПК, статті 94, 95 КАС), надання безоплатної правової допомоги особам, які мають у тому потребу (ст. 84 ЦПК, ст. 90 КАС, ст. 47 КПК). Вимоги щодо забезпечення відповідних заходів містяться в рекомендаціях Комітету міністрів РЄ № R (81) 7 «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя» [340, с. 275–277], № R (93) 1 «Про ефективний доступ до закону і правосуддя малозабезпечених осіб» [298, с. 292–294]; № R (78) 8 «Про юридичну допомогу і консультації» [342, с. 272–274]; № R (76) 5 «Про юридичну допомогу з цивільних, торговельних і адміністративних справ» [341, с. 271–272].

В українському судочинстві досягнення мети звільнення малозабезпечених осіб від судових витрат ускладнюється такими чинниками, як відсутність у чинному законодавстві дійового механізму надання безоплатної правової допомоги, повноваження судді на свій розсуд вирішувати питання про зміну розміру судових витрат, відсутність загальних критеріїв віднесення особи до категорії малозабезпечених. Не можна вважати достатньою гарантією прав таких осіб норми щодо покладення в цивільному чи адміністративному процесі на сторону, яка програла, усіх судових витрат. Громадянин, який звертається до суду, потребує ефективних засобів урахування його майнового становища як на момент звернення до суду, так і в процесі розгляду справи.

Більш детальний аналіз розмірів судових витрат, порядку їх обчислення й визначення в судовому засіданні потребує додаткового вивчення, що не є нашим завданням, оскільки предмет такого дослідження належить до процесуальних галузей права [46; 228]. У межах нашої роботи ми показали природу і структуру економічного елемента доступності правосуддя. Отже, зміст економічного елемента доступності правосуддя становлять ви-

трати: а) держави на фінансування судової влади; б) сторін та інших учасників справи, передбачені процесуальним законодавством; в) держави, пов'язані із забезпеченням доступу до суду найбідніших верств населення.

1.3.2. Види доступності правосуддя

Окремого дослідження потребують також види доступності правосуддя. Відповідно до співвідношення нормативного закріплення цього принципу та практики його реалізації доступність правосуддя може бути формальною і реальною. Формальна має місце, якщо право громадян на звернення до суду закріплено на законодавчому рівні, але виникають перешкоди для цього: правові (обмеження юрисдикції суду) і фактичні (коли внаслідок недосконалої організації роботи судів звернення громадян розглядаються повільно або створюються різні перепони бюрократичного характеру). Класичним прикладом цього є законодавство СРСР, коли на конституційному рівні проголошувався судовий захист прав і свобод громадян, а на законодавчому мали місце суттєві обмеження компетенції судів.

За Конституцією СРСР 1977 р. (ст. 58) [160] і Конституцією УРСР 1978 р. [162], дії посадових осіб, здійснені з порушеннями законів, з перевищенням повноважень, такі, що порушують права громадян, можуть бути в установленому порядку оскаржені в суді. Однак указане положення протягом тривалого часу залишалося декларативним, оскільки дія цієї конституційної норми, яка відображала право громадян на оскарження дій посадовців у суді й наділення судів повноваженнями з розгляду таких скарг, була опосередкована наявністю встановленого законом спеціального порядку. Ось чому воно не мало прямого застосування.

Тільки Закон СРСР «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій органів державного управління та посадових осіб, що обмежують права громадян» [234] уперше відкрив шлях до судового захисту населення, однак він виявився неефективним і на зміст судової компетенції майже не вплинув. По-перше, цей Закон поширювався лише на оскарження тих дій посадовців, що були вчинені після 31 грудня 1987 р. Не дозволялося оскарження їх рішень чи бездіяльності, а також дій і рішень колегіальних

органів, які на практиці часто порушували права громадян. За межами судового контролю залишалися дії та рішення керівництва підприємств, вузів, шкіл, лікарень тощо, оскільки вони не належали до органів державного управління. По-друге, Закон установлював низку винятків із судової компетенції щодо скарг на дії посадових осіб: а) до суду не можна було оскаржити дії посадовців, стосовно яких кримінально-процесуальним, цивільно-процесуальним законодавством, законодавством про порядок розгляду трудових спорів, про відкриття, винаходи й раціоналізаторські пропозиції, про адміністративні правопорушення та іншими галузями законодавства СРСР і союзних республік передбачено інший порядок оскарження; б) обмеження поширювалися і на дії, пов'язані із забезпеченням обороноздатності країни й державної безпеки (ст. 3). Стаття 3 цього Закону не тільки містила широкий перелік винятків із судової компетенції (вилучено певні сфери діяльності посадових осіб, як-то: оборона країни, державна безпека тощо), а й допускала можливість нових у майбутньому, причому не тільки законом, а й підзаконними актами, що охоплюються поняттям «законодавство», як Союзу РСР, так і союзних республік. Отже, існували значні обмеження права на судовий захист [117, с. 17–18].

Як справедливо зауважує Т. Г. Морщакова, обмеження свободи звернення до суду, установлені названим Законом СРСР, явно суперечили принципу «дозволено все, що не заборонено». Цей принцип правового регулювання вимагає, щоб заборони, які становлять винятки із загального дозволу, мали визначитися на підставі вичерпного переліку. Це є формальною ознакою наявності загального дозвільного режиму. Проте наведений режим не може співіснувати з такою сферою заборон, яка за своїм обсягом ширша за нього самого. Вичерпний перелік конкретних заборон повинен бути менш поширеним у соціальній практиці порівняно з обсягом того, що дозволено, що також є характерним для загального дозвільного правового регулювання. Обох цих ознак бракувало в нормативному закріпленні права громадян на судове оскарження відповідно до розглядуваного Закону СРСР [411, с. 90].

Становленню необмеженого права на судовий захист сприяли внесені ще до прийняття КУ 1996 р. доповнення до чинного законодавства (наприклад, розд. 31-А ЦПК УРСР 1961 р. [446], статті 236¹, 236³, 236⁵ КПК України) та окремі закони. Вони

надавали громадянам право звертатися до суду за захистом від неправомірних дій органів державного управління й посадових осіб (положення законів України «Про пенсійне забезпечення» (ст. 104) [318], «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» (ст. 13) [295], «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (ст. 22) [328], «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (ст. 22) [316], «Про захист прав споживачів» (ст. 8) [302] та ін.). Але загальна норма з'явилася лише в новому Основному Законі, який установив, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі (ст. 124).

Положення КУ узгоджуються з позицією Європейського суду, який вважає неприпустимим вилучення певних категорій справ з юрисдикції суду: «Те, що держава може безапеляційно і без контролю органів Конвенції вилучати з компетенції судів низку цивільних справ або звільняти від цивільної відповідальності великі групи або категорії справ, суперечить принципу верховенства права в демократичному суспільстві й п. 1 ст. 6, яка передбачає можливість розгляду цивільних справ у суді (п. 65)» [92, с. 325].

Аналогічну позицію досить послідовно обстоює й КС України, який при розгляді деяких справ визнав нечинними положення окремих законодавчих актів, які так чи інакше обмежували можливість судового оскарження рішень і дій посадових осіб. Так, у рішенні у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К. Г. Устименка) КС визнав неконституційним положення ч. 4 ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» щодо можливості оскарження до суду прийнятого прокурором рішення лише в передбачених законом випадках, оскільки винятки встановлюються самою Конституцією, а не іншими нормативними актами [372].

У рішенні у справі за конституційним зверненням громадянки Г. П. Дзюби щодо офіційного тлумачення ч. 2 ст. 55 КУ та ст. 248² ЦПК України КС зазначив: «Частина 2 ст. 55 Конституції України необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу

місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемлюють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді. Такі скарги підлягають безпосередньому розгляду в судах незалежно від того, що прийнятим раніше законом міг бути встановлений інший порядок їх розгляду (оскарження до органу, посадової особи вищого рівня по відношенню до того органу і посадової особи, що прийняли рішення, вчинили дії або допустили бездіяльність). Подання скарги до органу, посадової особи вищого рівня не перешкоджає оскарженню цих рішень, дій чи бездіяльності до суду» [360].

У рішенні у справі за конституційним зверненням ВАТ «Концерн Стирол» щодо офіційного тлумачення положення п. 1 ч. 1 ст. 12 ГПК України (справа про оспорювання актів у господарському суді) КС роз'яснив, що господарським судам підвідомчі справи про визнання недійсними чинних як нормативних, так і ненормативних актів незалежно від дати їх прийняття [362]. До цього рішення питання про оспорювання в господарському суді ненормативних актів розглядалося неоднозначно. У рішенні у справі за конституційним поданням ВС України стосовно відповідності КУ положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) КС визнав неконституційними положення ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України, які унеможливають розгляд скарг судом на стадії досудового слідства на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи щодо певної особи [367].

Таким чином, на конституційному рівні було отримано змістовне наповнення права на суд і відповідно — на доступ до нього. Однак реальне забезпечення цього права має місце, коли певні положення не лише встановлюються законом, а й реалізуються на практиці, коли не виникає фактичних перешкод у зверненні особи до суду.

Отже, ми підходимо до окреслення другого виду доступності правосуддя — доступності реальної. Вона має місце в разі збігу нормативного змісту цього принципу і практичного стану

його реалізації. Певною мірою таке становище розвитку правозастосовної практики є ідеальним, метою, віддзеркаленням зрілості демократичних інститутів. Забезпечення реальної доступності правосуддя на сьогодні є вкрай актуальним. Цінність доступності судової влади неприпустимо зводити лише до того, що остання інституційно оформлена в систему відповідних органів, наділена необмеженою компетенцією у вирішенні правових конфліктів, а кожна особа має реальну (а не абстрактну) можливість подати заяву до суду у випадку порушення її прав. Доступність полягає як у наявності процедури судового розгляду, так і в можливості скористатися її перевагами, практична реалізація яких не обтяжена різноманітними правовими та фактичними перешкодами на момент звернення до суду чи в процесі судового розгляду.

На практиці численні зовнішні й внутрішні чинники негативно впливають на елементи судової системи і процес відправлення правосуддя. Наявність реальної загрози недосягнення поставлених перед судовою владою цілей спонукає державу створити інструменти, спрямовані на мінімізацію або (якщо це можливо) усунення дії зазначених чинників. У науковій юридичній літературі такі інструменти відомі як гарантії і традиційно розглядаються як елемент правового статусу особи [86; 87; 166, с. 143–145]. Широке тлумачення поняття «гарантія» охоплює сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на фактичну реалізацію прав, свобод і законних інтересів суб'єкта тих чи інших правовідносин, усунення можливих причин та умов їх реалізації, захист від будь-яких посягань. Поширеним є поділ гарантій на загальні, до яких відносять суспільно-політичні, економічні, соціальні та інші, і спеціальні — юридичні або правові [166, с. 143–145]. Специфіка загальних полягає в тому, що вони створюють необхідні передумови повноцінного функціонування правових гарантій.

Аналогічну класифікацію можна застосувати й до гарантій доступності як принципу організації та діяльності судової влади. Стабільність політичної ситуації, рівень розвитку економіки країни, установка широких кіл суспільства на вираження активної життєвої позиції в разі необхідності відстоювати власні інтереси, у тому числі й при зверненні до суду, становлять під-

грунтя досягнення цією гілкою влади поставлених перед нею цілей і завдань. Для забезпечення реалізації елементів доступності створюються спеціальні гарантії — правові [239, с. 89–101]. Аналіз виявлення, пропозиції щодо вдосконалення організаційно-правових гарантії, спрямованих на оптимізацію устрою судової влади, знайдуть своє відбиття в наступному розділі монографії.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що *зміст доступності правосуддя розкривається через сукупність її елементів — правових (інституційних і процесуальних), соціальних та економічних.*

Доступність судового процесу можна оцінити через такі її характеристики, як-то: а) розумний строк розгляду справи; б) максимально можлива простота судового процесу; в) доступ до судового рішення; г) належне виконання судового рішення.

Інституційними елементами доступності правосуддя є: а) територіальна наближеність суду; б) відкритість інформації про нього; в) універсальність юрисдикції суду; г) його компетентність; д) стабільність судової системи.

Соціальні елементи доступності правосуддя становлять: а) потреба громадян у вирішенні правових конфліктів, що виникають у суспільстві; б) рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян, який полягає у правовій обізнаності населення й у довірі громадян до суду; в) рівень правосвідомості носіїв судової влади — суддів.

Економічними елементами доступності правосуддя є витрати: а) держави на фінансування судової влади; б) сторін та інших учасників справи, передбачені процесуальним законодавством; в) держави на забезпечення доступу до суду найбільш вразливих верств населення.

Відповідно до співвідношення нормативного закріплення досліджуваного нами принципу і практики його реалізації доцільно вирізнити види доступності правосуддя — формальну і реальну. На забезпечення реальної спрямовані засоби забезпечення (гарантії) доступності, які мають бути реалізовані в законодавстві про судоустрій і в процесуальному законодавстві.

ГАРАНТІЇ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

2.1. Інституційні гарантії доступності правосуддя

2.1.1. *Забезпечення територіальної наближеності судів*

Закон «Про судоустрій України» встановив, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, проголошеному КУ та законами України (п. 3 ст. 3). Як уже зазначалося, елементами доступності суду як інституції є: а) територіальна наближеність суду; б) відкритість інформації про нього; в) універсальність юрисдикції суду; г) його компетентність; д) стабільність судової системи. Розглянемо гарантії кожного з названих елементів.

Територіальна наближеність означає відповідність системи судів загальної юрисдикції їх адміністративно-територіальному устрою, закріпленому в ст. 133 КУ. Цей принцип обумовлений потребою здійснення правосуддя на всій території України й наближення його до населення [395, с. 614]. Свого часу А. Д. Градовський зауважував, що правосуддя має знаходитися «біля дверей» кожного громадянина [78, с. 19]. У вітчизняній процесуальній літературі доступність правосуддя традиційно пов'язується з територіальною близькістю суду для сторін. Із цією тезою важко не погодитися, беручи до уваги те, що є дві сторони процесу і що суд має бути рівновіддаленим (а значить, і рівнодоступним) для них обох. Однак згідно з чинним законодавством України рівна віддаленість суду для сторін має місце, лише якщо вони обидві знаходяться на території, яка охоплюється юрисдикцією одного суду. В інших же випадках за загальним правилом

територіальної підсудності суд є наближеним до місця знаходження відповідача, тобто тієї сторони у спорі, яка презюмується неправою. Як бачимо, правило підсудності за місцем знаходження відповідача стосовно доступності правосуддя є зручним саме для нього, а не для особи, яка звертається до суду за захистом права. Не ставлячи під сумнів ідею, утілену в процесуальному законодавстві в правилах визначення територіальної юрисдикції судів (ст. 109 ЦПК, ст. 12 ГПК, ст. 19 КАС), розглянемо організаційні аспекти територіальної доступності (наближеності) суду.

Територіальність означає розгалуженість нижчих ланок системи судів загальної юрисдикції (місцевих та апеляційних), яка забезпечує територіальне розмежування компетенції однорідних судів, окреслює межі судового округу. Тому кожен місцевий чи апеляційний суд має свою територіальну юрисдикцію (підсудність), тобто поширює свою компетенцію на правовідносини, що виникли чи існують на певній території. Це є важливою гарантією для вирішення судових спорів у розумні строки в умовах ускладнення правових відносин і збільшення кількості правових конфліктів. Якби вся судова система була централізована й зосереджувалася лише в одному місці, то для такої великої держави, як Україна, правосуддя стало б об'єктивно недоступним для більшості населення [180, с. 36].

Найбільшого значення дія принципу територіальності набуває при визначенні мережі й місця знаходження місцевих судів, оскільки, щоб забезпечити кожній особі реальну можливість дістатися судової установи для вирішення своєї справи по суті, вона має бути розгалуженою. Виходячи з цього Закон «Про судоустрій України» закріпив, що місцевими загальними є суди районні, районні в містах, міські й міськрайонні, а також військові суди гарнізонів (п. 1 ст. 21). Законом не встановлюється їх місцезнаходження; у кожному районі чи місті (яке не має районного поділу), у районі міста утворюється один місцевий загальний суд. Утворюються й ліквідуються ці суди Президентом України за поданням Міністра юстиції, узгодженим із Головою ВС України. Оскільки вони розташовані з урахуванням адміністративно-територіального устрою, у назві цих місцевих судів використовується назва населеного пункту, у якому вони знаходяться [143, с. 57]. Система судів загальної юрисдикції визна-

чається Указом Президента України «Про мережу та кількісний склад суддів місцевих судів» [312].

Також слід указати на особливість дії принципу територіальності в організації військових судів. Такий суд утворюється на території, де розташовані один або декілька військових гарнізонів. Як визначено Указом Президента України «Про утворення військових апеляційних та військових місцевих судів і затвердження їх мережі», таких судів в Україні 13 [335]. Територіальна побудова військових судів другого рівня зумовлена територіальною організацією військового управління (військових гарнізонів і військових регіонів), а також специфікою певних військових утворень (ВМС України). Так, за згаданим Указом Президента утворено Військовий апеляційний суд Центрального регіону і Військовий апеляційний суд ВМС. Отже, в основу організації військових судів покладено не адміністративно-територіальний, а, умовно кажучи, військово-територіальний устрій держави [395, с. 614–615].

Місцевими господарськими є господарські суди АРК, областей, міст Києва і Севастополя, а місцевими адміністративними — окружні суди, що утворюються в округах відповідно до Указу Президента України (п. 2 ст. 21 Закону «Про судоустрій України») [331]. Щодо місцевих господарських судів у цьому Законі міститься вказівка на населені пункти, де розташовані відповідні суди.

КАС України встановлює, що функцію адміністративних судів першої інстанції поряд з окружними виконують також місцеві загальні суди (п. 1 ст. 29, п. 1 ст. 18). Місцевим загальним судам як адміністративним підсудні: 1) адміністративні справи, у яких однією зі сторін є орган чи посадова особа місцевого самоврядування, посадова чи службова особа органу місцевого самоврядування, крім тих, які підсудні окружним адміністративним судам; 2) усі адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності.

Адміністративні окружні суди утворено згідно з Указом Президента «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів» [338], відповідно до якого утворено 27 окружних судів у кожному обласному центрі України, в АРК, містах Києві та Севасто-

полі. У додатку до Указу названо території, на які поширюються повноваження місцевих адміністративних судів, які збігаються з територіями відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Фактично збережено підхід, застосований при окресленні мережі господарських місцевих судів.

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на вказівку Закону «Про судоустрій України» про створення судових округів для місцевих адміністративних судів, яка логічно передбачає виокремлення певних спеціальних територій, на які поширюється юрисдикція відповідних судів і які не мусять бути тотожними адміністративно-територіальним одиницям, було послідовно реалізовано ідею відповідності останніх судовим округам.

Розглянемо питання територіального розміщення апеляційних загальних судів. Згідно із Законом «Про судоустрій України» й указами Президента України «Про мережу та кількісний склад суддів апеляційних судів» [311; 336; 337] та «Про утворення військових апеляційних та військових місцевих судів і затвердження їх мережі» [335] ними є: апеляційні суди кожної з областей, міст Києва й Севастополя, Апеляційний суд АРК, військові апеляційні суди кожного з регіонів (Західного — м. Львів, Центрального — м. Київ, Південного — м. Одеса), апеляційний суд ВМС України (м. Севастополь) й Апеляційний суд України. При необхідності замість апеляційного суду обласного центру можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області (п. 2 ст. 25 Закону). Наприклад, у Дніпропетровській області такий суд функціонує у м. Кривий Ріг, у Донецькій — у м. Маріуполь, у АРК — у м. Феодосія.

Апеляційними спеціалізованими судами є суди апеляційні господарські й апеляційні адміністративні, утворені в апеляційних округах за Указом Президента України (п. 2 ст. 25 зазначеного Закону). За Указом Президента «Про утворення апеляційних господарських судів та затвердження мережі господарських судів України» [334] утворено апеляційні господарські суди з розташуванням їх у Києві, Севастополі, Дніпропетровську, Донецьку, Житомирі, Запоріжжі, Луганську, Одесі, Харкові, Львові. Мережу апеляційних адміністративних судів затверджено теж Указом Президента «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу

суддів» [338] з розташуванням їх у Києві, Севастополі, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Харкові, Львові. У наведених указах окремо визначаються території, на які поширюються повноваження відповідного апеляційного суду. Приміром, повноваження Донецького апеляційного адміністративного суду поширюються на Донецьку й Луганську області. Як бачимо, територіальна побудова апеляційних спеціалізованих судів утілює ідею створення судових округів, але території останніх визначено шляхом об'єднання територій 2–3-х областей, тобто фактично вони відповідають адміністративно-територіальному устрою держави.

Найбільш дискусійним серед дослідників є питання окреслення критеріїв територіальної юрисдикції судів при їх утворенні. Закон «Про судоустрій України» закріпив технічно найпростіше вирішення цієї проблеми: місце знаходження і статус суду визначаються з урахуванням принципу територіальності — адміністративно-територіального устрою (п. 2 ст. 20). Доречно нагадати, що прив'язка юрисдикції судів до адміністративно-територіальних одиниць була властива й радянському судоустрою. Вона також характерна для тоталітарних соціалістичних держав, низки постсоціалістичних країн, де загальні суди утворюються відповідно до адміністративно-територіального устрою країни: у районах — суди районні, в областях — обласні. Такий підхід робить судову систему більш чіткою, позбавляє надмірних ускладнень [453, с. 335].

Основною перевагою такої схеми її побудови є те, що вся інфраструктура держави — зв'язок, транспорт, шляхосполучення — також побудована з урахуванням адміністративно-територіального устрою останньої, що дає змогу кожній особі без значних витрат часу й коштів звернутися за захистом своїх прав до свого суду [395, с. 614–615]. Ось у такий спосіб забезпечується так звана «фізична доступність» суду для населення, тобто можливість особи безперешкодно і без зайвих фінансових та організаційних витрат дістатися до необхідного їй суду.

Серед науковців, однак, є досить сталою думка, що відповідність меж судових округів (територіальних меж повноважень судів) адміністративно-територіальному поділу може створювати передумови залежності судів від місцевих органів державної влади й органів самоврядування. Особливо це виявляється, якщо

судді обираються відповідними представницькими органами (районними радами — районний суд, обласними — обласний). За умов тоталітарних режимів така залежність доповнюється вказівками ще й органів правлячої партії, яка також зорганізована за адміністративно-територіальною ознакою.

У більшості європейських країн існує інший підхід: створюються спеціальні судові округи, які не збігаються з адміністративно-територіальним поділом або збігаються з ним частково. Наприклад, у Швеції суди першої інстанції поширюють свою юрисдикцію на території судових дільниць, межі яких і кількість суддів визначаються урядом в залежності від чисельності мешканців [123, с. 341]. Подібний підхід створює кращі умови для незалежності судової влади від інших органів на місцях, хоча іноді й ускладнює судову систему [453, с. 355]. Аналогічний підхід, до речі, було застосовано в Росії при проведенні судової реформи 60-х рр. XIX ст. Так, першою інстанцією судової системи Російської імперії (й одночасно апеляційною стосовно мирових суддів) були окружні суди, які створювалися на території декількох повітів з урахуванням чисельності населення й обсягу роботи [376, с. 5–26; 30–32].

Подібне вирішення проблеми територіальності судоустрою наполегливо рекомендує В. І. Шишкін. Посилаючись на позитивний досвід розвинених країн (США, Німеччини, Франції та ін.), він доводить, що принцип територіальності необхідно трактувати як ознаку не адміністративну, а географічну. Відокремленість юрисдикції судів від адміністративно-територіального поділу має зменшити можливості впливу органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування на суди і стати передумовою їх незалежності [466, с. 4]. У поданих у парламент законопроектах щодо судоустрою він пропонує, щоб територіальна юрисдикція в разі утворення місцевих та апеляційних судів визначалася Президентом України з огляду на чисельність населення і зручність транспортних зв'язків, а не адміністративно-територіальний поділ. У назвах місцевих та апеляційних судів мала б використовуватися назва населеного пункту за місцем його знаходження [330]. На жаль, під час підготовки нового закону про судоустрій ці слушні пропозиції не були враховані.

На сьогодні спостерігається намагання відновити означені пропозиції. Згідно зі схваленою указом Президента Концепцією

вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, територіальну організацію місцевих та апеляційних судів не слід жорстко прив'язувати до адміністративно-територіального поділу, а визначати її зважаючи на об'єктивні критерії, спрямовуючи на забезпечення наближеності місцевих та апеляційних судів до людини й водночас незалежності суддів від місцевої влади. Юрисдикцію кожного суду одного рівня доцільно поширити на територію з приблизно однаковою чисельністю населення, а його місцезнаходження необхідно визначати з урахуванням транспортних зв'язків. У найменуванні цих судів потрібно використовувати назву населеного пункту за їх розташуванням [309].

З огляду на ідею максимального наближення суду до населення спробуємо навести власні зауваження щодо втілення її на практиці.

1. Для пересічних громадян буде незрозумілим, до якого суду звертатися, а більш зручним є поділ судів на районні, обласні тощо. Якщо особа мешкає в певному районі, вона звертається з позовом до суду цього району чи району, де мешкає відповідач (залежно від категорії та обставин справи) або знаходиться орган державної влади, дії якого оскаржуються в адміністративному процесі. Вирішення питання шляхом розміщення відповідної інформації в Інтернеті або ЗМІ не дасть бажаного ефекту, бо для її пошуку необхідно витратити додаткові зусилля, що не сприятиме забезпеченню доступу громадян до правосуддя.

2. Система органів прокуратури, дізнання й досудового слідства побудована згідно з адміністративно-територіальним устроєм країни. При зміні територій судових округів необхідно буде змінювати і всю систему органів для узгодження їх підвідомчості й підсудності судів. Інакше при вирішенні питання, до юрисдикції якого суду треба відносити справи, розслідувані органами досудового слідства і затверджені прокурором певного району, буде виникати плутанина, що не дуже допоможе підвищенню доступності правосуддя.

3. Названий принцип спрацьовував би, якби судова влада була самодостатньою, тобто повністю себе забезпечувала в організаційному плані. Ця функція нині покладена на Держсудадміністрацію України, яка є органом у структурі виконавчої влади зі спеціальним статусом, та на її органи на місцях, тому сис-

тема її органів прив'язана до адміністративно-територіального устрою. Територіальні підрозділи адміністрації на місцях здійснюють організаційне забезпечення судів відповідних територіальних одиниць, яке, на жаль, не завжди є належним. У разі зміни територій судових округів може виникнути ситуація, коли буде незрозуміло, підрозділ Держсудадміністрації України якого району (області) має обслуговувати суд, юрисдикція якого поширюється на декілька районів (областей). Необхідно буде це чітко визначати.

4. Якщо бути послідовним у реалізації зміни територій судових округів із метою зміцнення незалежності суддів і судів, то не Президент України своїм указом має вирішувати питання поділу судових округів, а це належить робити самій судовій владі або парламенту, до компетенції якого належить вирішення основних засад адміністративно-територіального устрою, що є більш прийнятним зважаючи на європейські стандарти організації судоустрою.

5. Питання зручності розташування судових округів відповідно до основних об'єктів інфраструктури й з урахуванням чисельності населення повинно вирішуватися не під час поділу території країни на судові округи, а під час поділу на адміністративно-територіальні одиниці. Суди не є єдиними органами в механізмі державної влади, а є лише її складниками, а громадянам теж потрібно мати доступ як до органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, так і до судів із метою реалізації багатьох своїх прав. Питання полягає в тому, що всі органи державної влади (і центральні, і місцеві) й органи місцевого самоврядування слід розміщувати в місцях, зручних для доступу населення і прив'язаних до основних об'єктів інфраструктури. До того ж у процесі слухання справ досить часто у суду виникає потреба у зверненні до певного державного органу, а також недержавних установ чи організацій для отримання інформації, необхідної для вирішення справи, проведення різноманітних експертиз, конвоювання підсудних тощо. Невідповідність територій судових округів і адміністративно-територіальних одиниць буде створювати додаткові ускладнення, що призводитиме до затягування процесів.

6. Сумнівною видається й ідея, що розведення судових округів і адміністративно-територіальних одиниць повністю усуне

вплив на суддів із боку місцевої адміністрації. Більше того, вплив на суддів окружних судів буде здійснюватися, на нашу думку, не однією адміністрацією, а відразу двома-трьома залежно від того, на території яких адміністративно-територіальних одиниць поширюється юрисдикція цього суду. Більш перспективним є зміцнення гарантій незалежності суддів шляхом виведення повноважень організаційного забезпечення судової влади з компетенції влади виконавчої шляхом створення спеціального органу в системі судоустрою; не виключається й повне підпорядкування Держсудадміністрації судовій владі за аналогією із Судовим департаментом при Верховному Суді РФ [236, ст. 31].

7. Незрозуміло, за якими принципами формуватимуться судові округи, оскільки цей процес потребує залучення величезних організаційних і матеріальних ресурсів, інтелектуальних витрат. А вже зараз не існує об'єктивних критеріїв для визначення територіальної юрисдикції судів. Таким критерієм може стати чисельність населення, що проживає на тій чи іншій території. Так, юрисдикцію кожного суду одного рівня доцільно було б поширити на територію одного чи більше населених пунктів із приблизно однаковою кількістю мешканців. За розташуванням суду, на думку Р. О. Куйбіди, можна було б обрати населений пункт, до якого найближче й найзручніше добиратися з інших місць, які охоплюються його територіальною юрисдикцією [180, с. 38].

Щоб проілюструвати ускладнення, які можуть виникнути внаслідок недосконалості розмежування юрисдикції судів при створенні судових округів, наведемо приклад РФ. Відомо, що в 1998 р. там запроваджено інститут мирової юстиції, традиції якого закладено ще за часів судової реформи 60-х рр. XIX ст. За ст. 4 Федерального конституційного закону «Про мирових суддів у Російській Федерації» мирові судді виконують свою діяльність у межах судових ділянок, що створюються й ліквідуються законами суб'єктів РФ розміром з огляду на чисельність мешканців на одній ділянці від 15 до 30 тис. осіб [233]. Ідея, задекларована при створенні цього інституту, полягала саме в наближенні правосуддя до населення. У дійсності ж воно ще більше наближається до відповідача і ще більше віддаляється від позивача. Якщо раніше позивачеві, який знаходиться в іншому регіоні, необхідно було знайти інформацію про розташування суду, що знаходиться в адміністративному центрі (місті, районі)

і є в цьому центрі єдиним, то нині, коли судові округи поділені на судові дільниці, він має з'ясувати, до мирового судді якої саме дільниці йому слід звернутися й де знаходиться офіс останнього. Потрібну інформацію про судові дільниці заявник може отримати лише в райсуді, отже, звернення до правосуддя ускладнюється [282, с. 212–213].

Так, Законом Москви «Про утворення судових дільниць і посад мирових суддів міста Москви» передбачено створення 354 судових дільниць, при цьому в юрисдикції Нагатинського райсуду таких дільниць має бути 28, Петровського — 21 і т. д. [235]. Території відповідних дільниць визначаються в Законі так: «Судова дільниця № 15 включає в себе територію, межі якої проходять: на захід по осі гирла р. Бітци, далі — по міській межі м. Москви, осі лінії відводу МКАД, зовнішній межі лінії відводу МКАД (включаючи транспортну розв'язку Куликовської вул.), південно-західній і південній межі транспортної розв'язки Сімферопольського шосе до р. Бітци»; «Судова дільниця № 2 включає в себе територію, межа якої проходить: по осі Центрального проспекту, далі — по північних межах пл. Юності, західних межах території лісопарку, далі — на південному сході по межі м. Зеленограда (включаючи транспортну розв'язку на 37 км Ленінградського шосе), далі — по східних межах території лісопарку, східній межі території студмістечка МГПЕГ, по осях вул. Юності, Московського пр., Савеловського пр. до Центрального пр.» [235].

Подібний спосіб викладу територіальної юрисдикції судових дільниць порушує принцип доступності правосуддя, оскільки вимагає від заявника виконання додаткових умов: знання меж відводів земельних ділянок, детальної карти місцевості, що особливо складно для позивача, який знаходиться в іншій місцевості. Розташування офісів мирових суддів законом не визначено, що примушує заінтересованих осіб здійснювати пошук компетентного суду і значно ускладнює їх доступ до правосуддя [282, с. 213].

Таким чином, при побудові судів за територіальною ознакою спостерігається своєрідна конкуренція принципів доступності й незалежності судів. Спираючись на наведені вище аргументи, ми дійшли висновку, що пріоритет повинен належати саме доступності. Незалежність є також вкрай важливим принципом, без якого неможливо навіть вести мову про наявність судової

влади, однак для його забезпечення доцільнішим є створення і зміцнення інших процесуальних та організаційних гарантій. Отже, вважаємо, що лише збереження існуючого принципу відповідності судових округів, особливо на рівні судів першої інстанції (місцевих судів), і адміністративно-територіальних одиниць може забезпечити доступність правосуддя для населення.

Ще одним важливим аспектом територіального устрою судової системи, який може суттєво вплинути на доступ до суду, є зручність розташування судів на території держави. Загальним правилом сьогодні є пропорційне місцезнаходження судових територій (ділянок, районів, округів тощо). Це означає, що не повинно бути надмірної концентрації судів на певній території і водночас не повинно бути територій, на яких взагалі судів немає. Історія знає й інші підходи. Наприклад, протягом тривалого часу в Англії вищі суди розміщувалися в Лондоні. У той же час тут вважається нормальним «шлях» не особи до суду, а суду до особи. Цікавою є і спроба німецького уряду розташувати на території країни вищі суди за територіальним принципом поділу влади. Аналогічні пропозиції лунали й у Франції, але на практиці вони не були здійснені.

Територіальна наближеність суду означає, що суди мають бути розміщені географічно близько до шляхів сполучення, у зручних місцях і будівлях для вільного доступу і заінтересованих осіб (сторін у справі, третіх осіб, свідків та ін.), і публіки. Винятком із цього правила традиційно є столиці держав, де знаходиться значна кількість ординарних судових установ (що зумовлено великою чисельністю населення) і вищих судів. Крім того, часто саме тут розташовані суди спеціалізовані, приміром Претензійний суд США або Рахункова палата Італії (цей орган є судовим за законодавством останньої) [410, с. 248]. У столиці України Києві сконцентровано вищі суди (Верховний Суд, вищі спеціалізовані суди), а також КС України, територіальне розташування яких не викликає нарікань.

На наш погляд, для великого міста територіальна наближеність суду полягає в зручному його розташуванні поряд з основними транспортними шляхами, іншими об'єктами інфраструктури. Громадяни повинні мати можливість дістатися до суду за допомогою громадського транспорту без значних витрат часу й зусиль. Позитивною слід визнати практику розміщення судів

у центрі міста (на центральних вулицях), у територіальному центрі району міста, недалеко від станцій метро, зупинок громадського транспорту, уздовж основних магістралей міста (як приклад можна навести місцеві суди Ленінського й Жовтневого районів м. Харкова, розташовані на одній із центральних вулиць — Полтавському шляху). Ускладнюючою доступ особи до суду в той же час слід визнати практику розміщення судів у приміщеннях колишніх дитячих садочків та аналогічних будівлях, що знаходяться в так званих «спальних районах» міста і які досить складно знайти (зокрема, місцеві суди Київського й Дзержинського районів м. Харкова). Крім того, технічний стан таких приміщень зазвичай є далеким від задовільного.

У межах райцентру області приміщення судів необхідно розташовувати в адміністративному центрі, недалеко від інших приміщень органів влади, органів місцевого самоврядування, основних підприємств, установ та організацій. З огляду на відсутність у багатьох містах районного значення громадського транспорту це положення набуває особливої актуальності.

Ми поділяємо позицію, згідно з якою принцип територіальності полягає також в існуванні достатньої кількості суддів і судів на території держави [19, с. 103]. Так, у Рекомендації № R (94) 12 Комітету міністрів РЄ державам-членам «Про незалежність, дієвість та роль суддів» зазначається, що для ефективної діяльності суддів їм мають бути створені належні умови, у тому числі шляхом достатнього укомплектування суддівського корпусу (підп. а принципу III) [315, с. 10–11].

Відповідно до указів Президента систему судів загальної юрисдикції на чолі з ВС України складають: 1) 683 загальних місцевих суди (67 міських, 412 районних, 114 районних у містах, 73 міськрайонних [312], 15 військових судів гарнізонів); 2) 32 апеляційних суди (27 апеляційних судів областей, АРК, міст Києва й Севастополя, 4 військових апеляційних суди регіонів і ВМС, а також Апеляційний суд України); 3) 39 господарських судів (27 місцевих, 11 апеляційних, Вищий господарський суд України); 4) 35 адміністративних судів (27 місцевих, 7 апеляційних — перебувають на стадії формування; Вищий адміністративний суд України) [286; 311; 312; 334–338]. Таким чином, загальна кількість судів — 783. Чисельність суддів становить 7801, із них: 6446 — загальних судів (з яких 157 — військових судів),

1071 — господарських, 281 — адміністративних, 90 — ВС України і 18 — КС України.

Чисельність населення в Україні, за даними останнього Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 р., становила 48 млн 416 тис. осіб [307]. Беручи до уваги ці цифри шляхом простого підрахунку встановлюємо, що в Україні на 6,2 тис. населення припадає один суддя. У Європі один суддя в середньому припадає на 9–15 тис. громадян. Наш показник дорівнює показнику Німеччини, у якій працює близько 30 000 професійних суддів і з якою ми поділяємо перше місце [99, с. 7].

Доцільним є вивчення досвіду інших країн щодо чисельності суддів. Приміром, у Франції налічується майже 2800 судів, з яких близько 2100 є нижчими (з явно вираженим недержавним елементом), де працюють близько 6000 професійних суддів (загальна чисельність населення — майже 50 млн, тобто 8,3 тис. на одного суддю) [468, с. 115]. Федеральна судова система США включає понад 150 судів, 107 з яких — ординарні суди загальної юрисдикції, усі інші — спеціалізовані; федеральний суддівський корпус складає понад 800 суддів. Кожен штат США налічує в середньому 15–70 судів штатів, де працюють близько 3000 осіб. Із розрахунку на чисельність населення США (близько 247 млн) це становить 8 тис. осіб на одного суддю [467, с. 90].

У РФ утворено 2569 судів загальної юрисдикції (2479 районних судів, 89 обласних і відповідних їм судів, Верховний Суд РФ), 120 судів арбітражної юрисдикції (89 судів першої інстанції, 20 апеляційних, 10 арбітражних окружних, Вищий арбітражний суд РФ), один Конституційний Суд РФ, засновано 33 конституційних суди суб'єктів Федерації. Також створено близько 6,5 тис. судових округів мирових суддів. Штатна чисельність федеральних судів загальної юрисдикції складає 23 172 судді (з них 907 — військових суддів), арбітражних суддів — 3993. Чисельність суддів Верховного Суду РФ — 125, Вищого арбітражного суду — 90 [116, с. 22; 410, с. 249]. Загальна чисельність суддів — майже 17 тис. (33,8 тис. разом із мировими суддями), а населення становить близько 134 млн. Як бачимо, на 3,9 тис. людей припадає один суддя (включаючи мирових суддів); без мирових суддів цей показник становить 7,8 тис. мешканців.

Суттєво відрізняється в цьому аспекті судова система Великої Британії. В Англії й Уельсі налічується майже 1300 суддів із

повною зайнятістю, а населення становить понад 54 млн осіб (тобто майже вшестеро менше професійних суддів, ніж в Україні). Утім у цих країнах діють близько 30 400 суддів мирових, які вирішують значну частину справ, що належать до судової юрисдикції (до 95 % кримінальних справ, максимальне покарання за які не перевищує 6-ти місяців позбавлення волі або штрафу в розмірі 1000 фунтів стерлінгів) [38, с. 5]. Отже, кількість суддів в Україні цілком відповідає загальноєвропейській тенденції.

Однак дані судової статистики останніх років свідчать про перевантаженість суддів місцевих загальних судів, коли середньомісячне навантаження на них складає 110–128 справ і матеріалів на місяць, а в окремих судах — до 250. Станом на 1 січня 2007 р. вакантними залишалися 1 тис. 242 посади суддів, із них: у загальних судах — 853, у тому числі у військових — 8, господарських — 143, адміністративних — 246 [14]. З урахуванням різноманітних життєвих чинників, що зумовлюють тимчасову відсутність окремого судді на робочому місці (щорічна відпустка, відпустка по догляду за дитиною, хвороба, період, коли у вперше призначеного судді закінчується 5-річний строк перебування на посаді до його обрання Верховною Радою України, та ін.), така чисельність суддів в основній ланці судової системи є просто критичною.

2.1.2. Організаційно-правові гарантії відкритості інформації про суд

Розглянемо гарантії відкритості інформації про суд. Проведений аналіз нормативних актів, які затверджують функціонування відповідних судів України, дає підставу констатувати, що вони визначають територіальні одиниці, у яких створюється суд і його чисельний суддівський склад, а також території (сукупність адміністративно-територіальних одиниць), на які поширюються повноваження того чи іншого суду. Ані адреси, ані точного місцезнаходження суду не наводиться. Процесуальні закони, визначаючи підсудність справ певним судам, не містять жодного правила щодо дислокації останніх. Окремі вказівки в загальній формі містяться лише в деяких законах про судоустрій. Наприклад, у п. 9 ст. 38 Закону «Про судоустрій України» вказано, що вищі спеціалізовані суди знаходяться у м. Києві. Аналогічна

норма міститься в цьому Законі стосовно розташування ВС України (п. 7 ст. 48). Таке законодавче визначення підсудності судів дещо ускладнює пошук належного суду для громадян, які мають наміри до нього звернутися.

Як слушно зауважує І. А. Приходько, навіть будучи точно переконаним, якому суду підсудна справа і суд якого рівня має її розглядати, заявник не завжди зможе використати своє право на звернення до належного суду, не знаючи конкретних територіальних меж його юрисдикції, його точного найменування та місця знаходження. У системі арбітражних судів РФ ця проблема вирішується шляхом опублікування у Віснику Вищого арбітражного суду РФ повної назви всіх судів із вказівкою їх поштової адреси й телефонів для довідок. Незважаючи на позитивність такої практики, вона, однак, не усуває необхідності законодавчого врегулювання питання обов'язковості, порядку й періодичності публікації вичерпної інформації з цього приводу, що дозволяє будь-якій заінтересованій особі використати її для звернення до суду [282, с. 211–213].

В Україні інформацію про територіальне розміщення судів, їх точну адресу можна знайти у спеціальних довідниках, які містять адреси державних органів, підприємств та установ [7, с. 129–162]. У ВС України створено спеціальну інформаційну службу, до якої громадяни можуть звертатися зі своїми питаннями, отримувати довідки. Деяка інформація міститься в Інтернеті, зокрема на сайтах ВС України [14], КС України, вищих спеціалізованих судів, Держсудадміністрації України. У місцевих судах на дошках об'яв можна прочитати точні адреси, час роботи, телефони, графік прийому суддів апеляційного суду відповідного регіону, ВС України. Проте інформацію про інші місцеві суди відповідного населеного пункту знайти досить складно. Незадовільною залишається ситуація й на рівні судів апеляційних.

Громадським Фондом прав людини «Право і демократія» у 2003 р. було проведено моніторинг судової системи України. Автори дослідження зазначають, що в окремих приміщеннях судів усе ще недостатня кількість інформації розташована в доступних місцях, особливо це стосується судів районних. Щодо методичної інформації, яка має бути в приміщеннях судів, то, за даними названого дослідження, зразки заяв розміщені на стендах лише в 37 судах (67 %), а перелік документів для подання

заяви — у 33 (60 %), з яких достатньо висвітлені (тобто цілком доступні) — лише у 18 приміщеннях судів (54 %) [186, с. 5].

Утім у Рекомендації № R (81) 7 Комітету міністрів РЄ «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя» запропоновано враховувати принцип інформування громадськості (п. 1 розд. А), який передбачає вжиття належних заходів для інформування громадськості про знаходження й компетенцію судів, порядок звернення до них або ж захисту своїх інтересів у судовому порядку. Підкреслюється, що інформація загального характеру має бути одержана або в самих судах, або в іншій компетентній службі чи органі з таких питань: 1) зміст процесуальних норм за умови, що вони не містять юридичних порад по суті справи; 2) процедура звернення до суду, його строки, необхідні для цього документи; 3) порядок виконання рішення суду, витрати, пов'язані з цим (п. 2 розд. А) [340, с. 275–277]. Таким чином, Рекомендація РЄ роз'яснює необхідний обсяг інформації, який має бути наданий судовою владою з питань її організації та діяльності.

Ще конкретнішою є Рекомендація Комітету міністрів РЄ № R (95) 12 «Про спрощення управління системою кримінального правосуддя», у якій ідеться, що установи системи кримінального правосуддя повинні бути більш прихильними до поширення інформації. Управлінському апарату цієї системи різних рівнів, судовим органам та іншим установам, що займаються боротьбою зі злочинністю, слід прискорити потоки інформації, що надходить від них щодо результатів розгляду ними справ (п. 17 розд. 5), і розширити її обсяг. Пропонується робити більший акцент на вдосконаленні відносин із громадськістю, особливо на задоволенні потреб і запитів користувачів системи кримінального правосуддя, ЗМІ, добровільних організацій (наприклад, асоціацій потерпілих), окремих громадян та їх демократичних інститутів — парламентів, місцевих органів влади (п. 18 розд. 5) [325, с. 310–313].

Отже, з урахуванням викладеного постає завдання приведення української практики у відповідність до міжнародних стандартів. Виникає потреба у створенні загальнодоступної інформаційної системи, у якій були б викладені всі відомості, необхідні особі, котра має намір звернутися до суду. Вирішити це питання можна шляхом розміщення її в Інтернеті, на сайтах ВС

України, Держсудадміністрації України, офіційному веб-порталі судової влади, де розміщуються рішення судів, а також за допомогою періодичного видавання спеціальних збірок і розповсюдження їх серед населення. Можна було б запозичити практику, використану арбітражними судами РФ, і публікувати ці дані в спеціалізованих виданнях судової влади (Віснику ВС України, Віснику господарського судочинства). Але ці видання традиційно розраховані на юристів-фахівців, тобто осіб, для яких не є проблемою пошук належного суду. Подібні інформаційні збірки, на нашу думку, можна розповсюджувати в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, офісах адвокатів, приймальнях громадських правозахисних організацій тощо. Обов'язок забезпечити доступність такої інформації має бути покладений на відповідні підрозділи апарату ВС України, вищих спеціалізованих судів, а також Держсудадміністрацію України. Досягненню цієї мети може служити призначення відповідальних працівників апарату по зв'язках із громадськістю (пресекретарів) у всіх судах, які будуть взаємодіяти з громадськістю й засобами масової інформації. Така практика існує в розвинених країнах (ФРН, США, РФ) [20, с. 142–152; 60, с. 136–137; 138, с. 8; 189, с. 2–5; 246, с. 18–19; 449, с. 19; 458, с. 49–51]. Останніми роками цей досвід запроваджується в деяких місцевих та апеляційних судах України.

На користь запропонованого вирішення проблеми можна навести таке положення спільної постанови Президії ВС України й Ради суддів України від 16 березня 2007 р.: «Рекомендувати головам апеляційних і місцевих судів та їх заступникам забезпечити прозорість роботи судів шляхом інформування громадськості щодо захисту прав громадян через засоби масової інформації».

2.1.3. Проблеми визначення юрисдикції суду

Розглянемо засоби забезпечення універсальності юрисдикції суду. Суду властива власна компетенція, яка відбиває призначення судової влади в суспільстві — розгляд юридично значущих справ. Можна погодитись з обґрунтованою думкою Ю. О. Тихомирова, який вважає, що родове поняття «компетенція», яке

охоплює сукупність повноважень будь-якого органу державної влади або його посадової особи, для судів доцільно характеризувати через категорію «юрисдикція». Цей термін етимологічно пов'язаний із судовою владою, адже «юрисдикція» («jurisdiction») в перекладі з латинської означає судочинство, відправлення правосуддя [420, с. 179].

Конституція України встановила, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі (ч. 2 ст. 124). Цей припис узгоджується з позицією Європейського суду з прав людини, який неодноразово наголошував, що суд у значенні п. 1 ст. 6 Конвенції повинен бути наділений повною компетенцією з вирішення справи. Суд зауважив, що «орган судової влади має бути спроможним вирішити спір про цивільні права й обов'язки відповідно до положень Конвенції, а тому він повинен мати право спинятися на питаннях права й факту, що стосуються справи, яку він розглядає; у кримінальному судочинстві суду належить мати повноваження оцінювати відповідність вини й покарання» [92, с. 324]. Крім того, ми вже посилалися на рішення Суду у справах «Філіс» і «Святі монастирі» проти Греції [435, 381], у яких вилучення певних категорій справ з юрисдикції суду було визнано порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції.

Універсальність юрисдикції суду як відсутність категорій справ, які суд не вправі розглядати, існує поряд із засадою поділу повноважень, якими наділена судова влада в цілому в межах її структурних одиниць, що входять до визначеної законом судової системи (вичерпний перелік елементів останньої наводиться у ст. 18 Закону «Про судоустрій України»). З одного боку, юрисдикція визначає повноваження місцевих, апеляційних і касаційних судів, а з другого — згідно з КУ система судів загальної юрисдикції будується за принципом спеціалізації (ч. 1 ст. 125). За ст. 19 цього ж Закону в системі зазначених судів утворюються загальні й спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій, до яких належать господарські, адміністративні та інші, визначені як суди спеціалізовані. Перший вид судової юрисдикції в спеціальній літературі визначається як функціональний і характеризує обсяг повноважень судових органів з точки зору інстанційності [378, с. 78]. Проблема ієрархічної побудови судової влади буде розглянута в підрозд. 2.2. Розподіл повноважень суду за категоріями правовідносин, що виступають об'єктом судового захисту, має назву «предметна юрисдикція» [378, с. 78].

Дослідження проблем спеціалізації та уніфікації як тенденцій розвитку права проводяться перш за все на загальнотеоретичному рівні [385, с. 20–27; 224, с. 38–47]. Спеціалізація тут виступає специфічною формою суспільних відносин, що є такою сукупністю взаємозумовлюючих чинників, які знаходять свій вияв як у звуженні людської діяльності, обмеженні функціональних параметрів, так і в концентрації, мобілізації її зусиль у чітко накресленому напрямку, що в сукупності дозволяє швидко, якісно і з найменшими витратами вирішувати поставлені завдання. Джерелами правової спеціалізації є суспільний розподіл праці, реально легітимована диференціація владних структур, національно-державна суверенізація. Мета такої спеціалізації — якомога повніше й точніше охопити різноманітні особливості, новизну й динаміку соціальних перетворень, відбиття якісного стану таких реформ.

Спеціалізація сьогодні охоплює весь правовий масив і впливає як на форму, так і на зміст законодавства, де можна виокремити такі її види: а) предметна (галузева), результатом якої є поділ права на галузі; б) функціональна, за якої модифікація структури нормативних актів залежить від функцій; в) регіональна, що відбиває співвідношення загальнодержавних і локальних нормативних актів, і г) змішана, яка комбінує елементи наведених вище видів [385, с. 20–21; 45, с. 81]. Для нас передусім становить інтерес спеціалізація предметна, яка полягає в тому, що нормативні акти, регламентуючи різноманітні сторони суспільних відносин у результаті, так би мовити, розподілу праці між ними, визначають галузеву диференціацію законодавства. Вона є результатом виконання юридичними приписами різних навантажень у регулюванні відокремлених груп суспільних відносин.

У більшості сучасних країн спеціалізація судової діяльності виступає одним із принципів організації судових систем. Ця проблема є досить розробленою в російській і вітчизняній юридичній літературі. Можна назвати наукові праці Д. М. Притики [279; 280], В. В. Сердюка [386; 387], О. Б. Абросимової [19–21], Ю. А. Дмитрієва, А. М. Черемних [98; 451], Р. О. Куйбіди [180], Ю. В. Романець [375], А. Арифудіної [32], Н. А. Расахатської [355], Ю. Н. Старилова [405] та ін.

Докладний аналіз судових систем передових європейських країн світу дозволяє виявити три основні моделі спеціалізації

судової діяльності. По-перше, існують системи, що включають судові органи, які здійснюють усі види судової юрисдикції. Вони зветься «внутрішньо спеціалізовані». На практиці це означає, що будь-який суд (за традиційною назвою — суд загальної або ординарної юрисдикції) в межах відповідної інстанції розглядає всі можливі категорії справ: цивільні, кримінальні, сімейні, адміністративні, трудові, конституційні, податкові та ін. У складі такого суду зазвичай вирізняються самостійні структурні підрозділи (присутності, колегії, палати, склади), що спеціалізуються на розгляді однієї або декількох подібних категорій справ. Найбільш характерною є наявність загального суду, що об'єднує цивільний і кримінальний підрозділи. Такий підхід становить основу судової системи США, Буркіна-Фасо, В'єтнаму, Китаю, Естонії, Польщі [21, с. 26–31; 412, с. 29–49; 413, с. 16–29].

Досить показовою стосовно втілення принципу внутрішньої спеціалізації суддів і можливості його застосування в Україні є судова система Республіки Польща. Відповідно до її Конституції (ст. 173–182), Закону про устрій загальних судів від 27.07.2001 р., загальними судами є районні, окружні й апеляційні. Районні є основною ланкою судової системи, адже вони, будучи судами першої інстанції, вирішують більшість справ із питань цивільного, сімейного, опікунського, кримінального, трудового права, права соціального страхування, за винятком справ, віднесених за законом до юрисдикції інших судів.

Ці суди поділяються на відділи: 1) цивільний, 2) кримінальний, 3) сімейний, 4) трудовий, 5) іпотечних кредитів. Перший розглядає справи цивільного права; другий — кримінальні справи, а також певні види правопорушень за другою інстанцією; третій — справи а) у галузі опікунського й сімейного права, б) про діяння неповнолітніх, за які передбачено юридичну відповідальність, в) про лікування осіб, які перебувають під впливом алкоголю, одурманюючих (наркотичних), а також психотропних речовин; четвертий — справи з трудового права; п'ятий — з питань реєстрації прав із нерухомості, а також інших у сфері іпотечного кредитування. У районному суді в місті, де функціонує також суд окружний, і в місті на правах району створюється відділ, який розглядає справи з питань господарського й цивільного права, що належать до юрисдикції господарських судів (економічні справи). Відповідні спеціалізовані відділи створено й у вищих судах Польщі [278, с. 250–253].

Друга організаційна модель судової системи передбачає зовнішню спеціалізацію, тобто виокремлення із системи загальних судів самостійних спеціалізованих підсистем. У першу чергу критеріями для цього є основні предметні повноваження судової влади. Цивільні, кримінальні, низка інших справ розглядають суди загальної юрисдикції, адміністративні справи — адміністративні, а конституційний контроль здійснюють суди конституційні. Такий, приміром, у цілому має вигляд судова система Італії [468, с. 245–247].

Однак у деяких країнах їх спеціалізація більш розвинута. Найяскравіший приклад такої полісистемності — Федеративна Республіка Німеччина, де існують 6 відносно самостійних підсистем: загальної юрисдикції (чотирирівнева — суди дільничні, земельні, верховні земельні, Верховний Федеральний суд); конституційної юстиції (складається із судів двох рівнів — федерального й конституційних судів земель); адміністративної юстиції (трирівнева — Федеральний суд, суди вищі земельні адміністративні, адміністративні першої інстанції); фінансові суди (дворівнева — суд першої інстанції і Федеральний фінансовий); трудові суди (трирівнева — трудові першої інстанції, земельні трудові й Федеральний трудовий); соціальні суди (соціальні, земельні соціальні й Федеральний соціальний суд). Єдність судової системи за таких умов забезпечується, з одного боку, Об'єднаним сенатом верховних федеральних судів, а з другого — Федеральним Конституційним Судом у випадках, передбачених законом [468, с. 10–80].

Третя організаційна модель за критерієм спеціалізації (змішана, проте досить самостійна) поєднує ознаки першої та другої моделей. Система загальних судів у складі судів першої інстанції містить відокремлені спеціалізовані суди (іноді з ознаками квазісудових установ), а апеляційні суди або Верховний Суд є єдиними для всіх судів. Так, у Франції в межах підсистеми судів загальної юрисдикції функціонують: а) суди загальної юрисдикції малої інстанції, які розглядають цивільні справи; б) відповідні їм за рівнем поліцейські трибунали, що вирішують кримінальні справи; в) суди спеціалізовані кримінальні — ювенальні, морські й військові; г) спеціалізовані цивільні суди — торгові, які складаються з представників підприємців, фахівців у галузі торгівлі; д) ради прюдомів, або примирювальні комісії, що формуються

на паритетній основі з представників робітників і роботодавців для розгляду трудових спорів індивідуального характеру; е) комісії соціального страхування, які очолює голова суду великої інстанції і до складу яких належать також на паритетних засадах засновники системи страхування та їх клієнти, представники робітників і роботодавців; ж) комісія з питань оренди сільськогосподарських земель, на чолі якої стоїть голова суду малої інстанції і до складу якої входять на паритетній основі орендарі й орендодавці. В апеляційному суді утворюються відповідні палати з розгляду різних категорій справ. Очолює всю судову систему Касаційний суд Франції [468, с. 114–134].

Різномічне вивчення судових систем країн СНД свідчить, що спеціалізація судів у них менш широка, ніж в Європі. Найчастіше тут діють військові й економічні (арбітражні або господарські) спеціалізовані суди (Азербайджанська Республіка, Республіка Білорусь, Республіка Молдова, Республіка Казахстан, Республіка Туркменістан, Республіка Узбекистан, Республіка Таджикистан, Російська Федерація). У Грузії та Вірменії взагалі немає відокремлених спеціалізованих судів. Характерним є також те, що в судових інстанціях із оскарження судових рішень країн СНД втілена широка спеціалізація суддів (діють судові склади із перегляду різних категорій справ). Є сенс також зазначити, що в проаналізованих судових системах немає відокремлених адміністративних спеціалізованих судів. Лише в республіках Туркменістан і Молдова в загальних судах, починаючи з першої інстанції, діють спеціальні судові склади з розгляду адміністративних справ [133].

В Україні прийнято принципи зовнішньої і внутрішньої спеціалізації судової діяльності. Стосовно першого, то відповідно до ч. 2 ст. 19 Закону «Про судоустрій України» спеціалізованими є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані. Внутрішня спеціалізація судів є більш різноманітною і може різнитися залежно від виду суду. Так, цим же Законом чітко встановлено, що у складі ВС України діють Судові палати: 1) у цивільних справах; 2) у справах кримінальних; 3) у господарських справах; 4) у справах адміністративних та 5) Військова судова колегія (ст. 48). В апеляційних загальних судах утворюються судові палати в цивільних і кримінальних справах (ст. 25 Закону). У Вищому господарському суді створено 4 палати з роз-

гляду справ: 1) про банкрутство; 2) що виникають із податкових та інших відносин, пов'язаних із державним регулюванням діяльності господарюючих суб'єктів; 3) про спори між господарюючими суб'єктами; 4) про захист права на об'єкти інтелектуальної власності [339]. Може бути створено також і палату з розгляду спорів корпоративних. Аналогічні судові склади повторюються і в місцевих та апеляційних господарських судах і діють досить ефективно.

На рівні місцевого загального суду судових палат не створюється, але може практикуватися неформальна спеціалізація суддів, коли той чи інший суддя переважно слухає певні категорії справ, що залежить, однак, в основному від голови суду. Спеціалізація суддів нині впроваджується в багатьох місцевих загальних судах шляхом видання відповідних наказів головами судів. На нашу думку, створення спеціальних судових палат із цивільних, кримінальних, адміністративних (які віднесені КАС України до юрисдикції місцевого загального суду) справ у місцевих судах є потребою часу. Доцільним вважаємо також утворення судових палат у справах неповнолітніх, що сприятиме зменшенню впливу голови суду на розподіл справ і підвищенню компетентності суддів, оскільки суддя, навіть будучи високим професіоналом, не здатен знати всі тонкощі чинного законодавства в усіх галузях.

Уведенню повсюдної спеціалізації судів стає на перешкоді той факт, що значна частка (41 %) від загальної кількості місцевих загальних судів має у штаті по 3–4 судді, особливо в сільській місцевості. Це свідчить про те, що суди цієї ланки, які розглядають основний масив справ (99,9 %), із яких, за судовою статистикою, оскаржується в апеляційному порядку 3,1 %, а в касаційному порядку — 1,25 %, потребують зміцнення в напрямку збільшення кількості суддів, покращення організаційно-правового забезпечення судів [13]. Для порівняння: навантаження на суддів місцевих судів у 2006 р. складало 138 справ і матеріалів на місяць, апеляційних — 9,7, ВС України — 67 [13]. Крім того, необхідність зміцнення низової ланки судової системи можна обґрунтувати з точки зору загальних закономірностей її розвитку. Відповідно до закономірності піраміди, якщо додавати ресурси на вершину ієрархічної системи, це може призвести до порушення стабільності та руйнації. Зміцнювати ж таку систему слід додаванням ресурсів до низової ланки [275, с. 378].

Найбільш дискусійним питанням у проблемі спеціалізації судової діяльності є засади її побудови. Логічною передумовою спеціалізації судової системи можна вважати наявність матеріальних і відповідних процесуальних правових відносин у певній сфері. Так, класичним є структурний зв'язок останніх, які перебувають під охороною кримінального закону, з кримінально-процесуальною формою, а також широкого спектра цивільно-правового обігу з цивільно-процесуальною формою. Такий зв'язок, однак, не завжди зумовлює виникнення спеціалізованих судів на практиці. Зазначене коло справ традиційно належить до компетенції судів загальної юрисдикції.

Проблемним є визначення критеріїв, за якими побудовано так звані спеціалізовані юрисдикції. У цьому випадку можливе застосування таких критеріїв: а) суб'єктного — за суб'єктом матеріальних правовідносин (військові суди в судовій системі України і деяких європейських держав — РФ, Молдови, Білорусі, Іспанії, Бельгії та ін., яким підсудні виключно справи з правовідносин, у яких хоча б однією зі сторін є військовослужбовець; ювенальні суди, що слухають справи неповнолітніх, — США, Канада, Бельгія, Франція, Німеччина, Австралія); б) матеріально-правового (предметного) — за характером і специфікою спорів, що виникають із певних матеріальних правовідносин (земельні, фінансові, трудові та інші суди у ФРН; адміністративні й господарські в Україні; спеціально створені суди конституційної юрисдикції тощо) [387, с. 75–124].

Щодо процесуального визначення, який суд тієї самої ланки має розглядати справу, воно втілюється в правилах окреслення предметної юрисдикції суду, встановлених у ст. 15 ЦПК, ст. 12 ГПК, ст. 17 КАС України. Найбільше ускладнень виникає при утворенні нових підсистем спеціалізованих судів, на що неодноразово звертали увагу науковці, наводячи приклади розмежування юрисдикції загальних і спеціалізованих (господарських та адміністративних) судів. Це питання ставало предметом роз'яснень Верховного й вищих спеціалізованих судів [126; 296]. Виникнення проблем із трактуванням належного суду, тобто компетентного вирішувати конкретну справу, пояснюється складністю матеріально-правових відносин, їх тісною взаємопов'язаністю. Так, найчастіше при розгляді справ у порядку господарського судочинства стосовно угод, укладених на підставі

актів суб'єктів владних повноважень, суд вимушений призупинити провадження (ст. 79 ГПК України), а позивач — звертатися до адміністративного суду з метою скасування відповідного акта суб'єкта владних повноважень, після чого знову звертатися до суду господарського. Це затягує процес, ускладнює доступ до суду. Такі ситуації є досить типовими при розмежуванні юрисдикцій спеціалізованих судів.

Можна навести ще один приклад конфлікту юрисдикцій, який відображено в рішенні КС України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин 2 і 3 ст. 124 КУ від 7 травня 2002 р. Розглядалося питання розмежування підвідомчості актів про призначення або звільнення вищих посадових осіб держави між судами загальної юрисдикції і КС України. Приводом для рішення стало конституційне подання Президента, у якому порушувалося питання, чи мають право суди загальної юрисдикції приймати до свого провадження й розглядати по суті позовні заяви про поновлення на роботі, зміну формулювання звільнення членів КМ України, керівників інших центральних органів виконавчої влади й осіб, яких за КУ призначають на посади й звільняють Президент або Верховна Рада України. Основні дискусійні питання: а) чи це є в даному випадку конституційно-правові відносини; б) чи має місце конституційно-правова відповідальність означених суб'єктів згідно з Основним Законом держави; в) чи мають місце трудові правовідносини? У першому випадку йдеться про юрисдикцію КС України, у другому — судів загальної юрисдикції. Складність вирішення ситуації полягає в тому, що в цьому разі мають місце обидва види правовідносин, що підкреслив КС України.

Згідно з прийнятим рішенням, наведена категорія справ належить до обох юрисдикцій залежно від характеру питання, яке розглядається: «Вирішення Конституційним Судом України питань щодо відповідності Конституції України (конституційності) актів Президента України та правових актів Верховної Ради України не виключає можливості оскарження до судів загальної юрисдикції актів Президента України або постанов Верховної Ради України індивідуального характеру з питань призначення на посади або звільнення з посад стосовно їх законності, за винятком положень тих актів, які є наслідком конституційно-правової відповідальності (статті 115, 122 та інші КУ) посадових осіб» [366].

Таким рішенням, на нашу думку, КС України не вирішив конфлікту юрисдикцій, бо не було роз'яснено, яким є критерій відмежування трудових правовідносин, що складаються між Президентом, Верховною Радою України та посадовими особами, яких вони призначають (обирають) відповідно до КУ, і відносин конституційно-правової відповідальності. У даному разі ці правовідносини є настільки взаємопов'язаними, що розмежування їх досить ускладнено. Отже, КС України не вирішив, а фактично поглибив наявний конфлікт юрисдикцій.

Проблему, гадаємо, можна вирішити шляхом якомога чіткішого розмежування предметної юрисдикції судів. Крім того, процесуальні кодекси України містять приписи про неприпустимість спорів між судами щодо підсудності (п. 2 ст. 117 ЦПК, п. 6 ст. 22 КАС, ст. 42 КПК) й окреслюють чіткий порядок передачі справи з одного суду до іншого (ст. 116 ЦПК, ст. 17 ГПК, ст. 22 КАС, ст. 38 КПК). У деяких країнах положення стосовно неприпустимості спорів про підсудність закріплюється на конституційному рівні (ст. 47 Конституції РФ, ст. 70 Конституції Азербайджану, ст. 125 Конституції Румунії, ст. 101 Основного Закону ФРН) [39, с. 124].

Ми не будемо зупинятися на детальному аналізі цих питань, оскільки вони є досить розробленими в наукових джерелах. Вважаємо, що подальшу зовнішню спеціалізацію судової системи України, яку припускає Закон «Про судоустрій України», можна проводити з ретельним урахуванням таких передумов, як-то: 1) наявність матеріальних правовідносин, специфіка яких є настільки суттєвою, що спори, які з них випливають, потребують особливої процедури розгляду й вузької спеціалізації суддів; 2) існування певної процесуальної форми, оптимальної для застосування в цих судах; 3) розвиток належної матеріально-технічної бази для розміщення судів, їх організаційного забезпечення; 4) чітке визначення юрисдикції таких судів із доведенням потрібної інформації до населення. Лише в такому разі створення нової підсистеми спеціалізованих судів буде доцільним із точки зору доступності правосуддя.

При проведенні анкетування суддів на запитання: «Чи вважаєте Ви, що спеціалізація судів і суддів позитивно впливає на забезпечення доступності правосуддя через підвищення компетентності судді?» більшість респондентів (88,2 %) відповіли

позитивно, 58,6 % з них переконані, що цей чинник прямо впливає на доступність правосуддя, 29,6 % — що впливає опосередковано, й лише 11,5 % — не вбачають зв'язку між спеціалізацією суддів і судів, а 1,6 % — вважають існуючий рівень спеціалізації достатнім. При цьому 47,7 % суддів дотримуються позиції, що подальшу спеціалізацію судової системи необхідно провадити шляхом широкого впровадження спеціалізації суддів одного суду; 37 % виступають за створення спеціалізованих судових складів (палат) у місцевих судах за аналогією із судами апеляційними, тобто більшість суддів висловлюють думку, що розвиток внутрішньої спеціалізації суду є більш перспективним. Лише 15,9 % респондентів підтримують ідею створення додаткових підсистем спеціалізованих судів (земельних, ювенальних, трудових тощо). Одночасно в коментарі до анкети один із суддів зазначив, що введення вузької спеціалізації суддів першої інстанції може призвести до дискваліфікації останніх.

Як бачимо, для забезпечення доступності правосуддя більш перспективним є розвиток внутрішньої судової спеціалізації, що сприяє підвищенню кваліфікованості розгляду особливо складних справ. По-перше, розбудова окремої судової підсистеми зазвичай супроводжується значними фінансовими витратами, доцільність яких є досить суперечливою. По-друге, практика діяльності класичного прикладу децентралізованої судової системи, приміром Німеччини, у рамках якої створено значну кількість незалежних одна від одної підсистем спеціалізованих судів, свідчить, що така модель не тільки створює велику кількість спорів про компетенцію між судами, а й є незрозумілою для пересічних громадян, які мають труднощі з визначенням, до якого суду вони мають звернутися за захистом своїх прав [413, с. 23]. На наш погляд, все це перешкоджає доступності правосуддя.

2.1.4. Організаційно-правові гарантії забезпечення компетентності суддів

Розглянемо організаційно-правові гарантії компетентності суду. У науковій юридичній літературі традиційно вважається, що спеціалізація судової діяльності підвищує рівень компетентності судді, який вирішує справу по суті, підвищує оперативність і якість взагалі розгляду справ судом. При цьому термін «компе-

тентність» у даному разі вживається для позначення не компетенції суду, тобто сукупності повноважень, окреслених законом, а фахової відповідності судді займаній посаді. На необхідність постійного підвищення рівня професіоналізму суддів завжди зверталася увага при порушенні питань підбору суддівських кадрів (А. Ф. Коні [149, с. 33–69], М. І. Клеандров [134, с. 86–92], Л. М. Москвич [218, с. 191–212], М. П. Селіванов [382, с. 5–8], І. А. Войтюк [65, с. 32–37], С. В. Прилуцький [291, с. 90–150], В. Д. Бринцев [52, с. 55–60] та ін.).

Проведене анкетування суддів показало, що 80,3 % із них вважають, що рівень підготовки фахівця безпосередньо впливає на доступність правосуддя. Тільки 11,8 % не підтримують цю тезу, а 7,7 % не визначилися з думкою щодо цього питання. З точки зору респондентів, найбільш ефективним шляхом підвищення рівня фахової підготовки суддів («за» — 64,1 %) є науково-просвітницькі семінари для останніх із залученням науковців, суддів вищих судів тощо. Друге місце в рейтингу шляхів вирішення цієї проблеми («за» — майже 30 %) належить установленню вимоги стосовно обов'язкового навчання кандидата на посаду судді в спеціалізованому навчальному закладі на кшталт створеної в Києві Академії суддів України. Деякі судді в коментарі до анкети зазначали, що потрібно розширити доступ суддів до спеціалізованої літератури, офіційних видань ВС України, Європейського суду з прав людини. І лише 22,5 % опитаних вважають, що слід встановити вищі вимоги до обсягу й глибини знань кандидата на посаду судді при складанні кваліфікаційного іспиту, а 14,5 % виступають за впровадження більш жорстких дисциплінарних стягнень у разі виявлення некомпетентності судді. Можна резюмувати, що суддів у цілому задовольняють рівень установлених законодавством вимог щодо кандидатів на посаду судді й система дисциплінарних стягнень, що можна пояснити певним професійним корпоративізмом.

Важливо звернути увагу на таке. По-перше, неприйнятною є ситуація, коли на загальнонаціональному рівні не існує програми складання кваліфікаційного іспиту кандидатом на посаду судді, адже саме в такому документі відбивається обсяг знань і навичок, яким він має володіти. Опосередковано можна про них судити з положень Методичних рекомендацій та орієнтовних питань з юридичних дисциплін для підготовки кандидатів на по-

саду судді, які призначаються вперше, і перевірки їх професійних знань у Вищій раді юстиції, схвалених рішенням останньої [208]. Існують спроби підготовки спеціальних програм на рівні регіональних кваліфікаційних комісій суддів [320; 345]. Однак на рівні Вищої комісії суддів програми складання кваліфікаційних іспитів у регіональних комісіях не прийнято, хоча нагальна потреба в цьому існує. До речі, Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури розробила таку програму ще в 1999 р. [346].

По-друге, важливою є перевірка психологічної придатності судді до відправлення правосуддя. Так, Л. М. Москвич ретельно описує елементи професіограми судді, у якій відображається сукупність психічних рис, особистих якостей і здібностей кандидата на цю посаду [218, с. 100–101]. Безперечно, особа, яка є психічно неврівноваженою, має певні розлади психіки, навряд чи зможе гідно виконувати обов'язки судді. Зрозуміло, що неорганізована, недисциплінована особа не буде здатна ретельно і якісно здійснити судовий процес, що може призвести до судової тяганини з її вини, порушення розумних строків розгляду справи. А це негативно відіб'ється і на доступності правосуддя. Стосовно цього слід погодитися з пропозиціями тих правників, які висловлюються за введення психологічного тестування кандидатів на посаду судді в рамках кваліфікаційного іспиту поряд із відповідями на запитання й письмовою частиною останнього.

На нашу думку, компетентність судді (у значенні «професіоналізм») має складатися з таких компонентів: 1) обізнаність судді в питаннях чинного законодавства і практики його застосування (забезпечується системою освіти і перевіряється ще до призначення його на посаду); 2) рівень підготовленості судді до розгляду конкретної справи (забезпечується його діями щодо вивчення справи, нормативного матеріалу й положень судової практики, що стосуються даного питання в кожній конкретній справі); 3) вивчення нової інформації про зміни чинного законодавства й про виникнення нових підходів у правозастосуванні, що зустрічаються в судовій практиці (забезпечується самопідготовкою судді, періодичним підвищенням кваліфікації, проходженням відповідного навчання); 4) психологічна придатність особи до суддівської роботи.

По-третє, підвищенню професіоналізму суддів покликана сприяти ідея створення спеціального навчального закладу, метою

якого були б їх підготовка й перепідготовка, підвищення кваліфікації (Л. М. Москвич [218, с. 191–212], В. Д. Бринцев [52, с. 55–60], І. А. Войтюк [65, с. 32–37] та ін.). Нині таким закладом, як уже зазначалося, є Академія суддів України та її територіальні відділення [284]. Досвід інших країн (Франції, Португалії, Іспанії, Нідерландів, Румунії, Болгарії, Грузії та ін.) свідчить про високу ефективність подібних форм навчання [65, с. 32–33]. Що стосується підвищення рівня компетентності суддів, слід усіляко підтримувати досвід цієї академії. Доречними є й висловлені пропозиції щодо введення обов'язкового навчання в цьому закладі кандидатів на посади суддів.

В аспекті дослідження компетентності судді можна розглянути ще одну проблему. Не може бути судді, який відповідно до законної процедури призначення набув цього правового статусу без компетентції. Проте практика свідчить, що може бути некомпетентний суддя, наділений суддівськими повноваженнями. Звичайно, така ситуація недопустима. Ці два поняття, що характеризують суддю як відповідальну посадову особу, в обов'язок якої входить відправляти правосуддя, повинні повністю узгоджуватися. Якщо кандидат на цю посаду відповідає всім кваліфікаційним вимогам, проходить усі передбачені законом етапи призначення, складає присягу, починає діяти презумпція, що цей суддя є компетентним щодо наявності відповідних повноважень, знань, навичок та вмінь. Якщо ж така особа з певних причин перестає відповідати вимогам компетентності, її необхідно притягати до дисциплінарної відповідальності або в крайніх випадках усувати з посади. Однак ця проблема виходить за межі нашого дослідження.

Зауважимо, що на сьогодні некомпетентність не є підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Опосередковано недотримання цієї вимоги можна, на нашу думку, вбачати в порушенні такого обов'язку судді, як додержання КУ й законів України при відправленні правосуддя (ст. 6 Закону «Про статус суддів»). Цілком очевидно, що незнання законів може призвести до їх порушення. Так, слушним можна вважати формулювання поняття «дисциплінарний проступок судді» як підставу для притягнення його до дисциплінарної відповідальності, запропоноване Д. В. Подкопаєвим: це винне, протиправне порушення суддею службових обов'язків, що виражається в об-

меженні або порушенні прав та інтересів осіб, які беруть участь у судочинстві, або в перешкоджанні доступу до правосуддя, порушенні суддівських обмежень чи загальноновизнаних вимог моралі [272, с. 119].

Підтримання ж суддівської компетенції, професіоналізму на належному рівні — прямий обов'язок судді, про що йдеться в Кодексі професійної етики суддів (ст. 5). Цієї мети можна досягти шляхом регулярного підвищення ними своєї кваліфікації. Воно може проводитися в таких формах: а) навчання на відповідному відділенні Академії суддів України; б) систематичне самостійне навчання (самоосвіта); в) відвідування тематичних лекцій і семінарів науковців і практиків; г) участь у науково-практичних конференціях; д) стажування за кордоном або в судах вищої інстанції [217, с. 14; 257, с. 15]. Доцільним, вважаємо, є закріплення на законодавчому рівні обов'язку суддів підвищувати свою кваліфікацію шляхом періодичного (один раз на 3–5 років) навчання в Академії суддів.

2.1.5. Стабільність судової системи як гарантія доступності правосуддя

Завершуючи аналіз організаційних проблем судового устрою щодо забезпечення його доступності, зазначимо, що однією з гарантій цього є стабільність законодавства. Рекомендовані Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [309] зміни в судовому устрою за своєю суттю є не еволюційними, а докорінними, спрямованими на повну перебудову судової системи на принципово нових началах. Адже пропонується змінити як інстанційну побудову судової системи, так і її структуру по горизонталі. Однак такі перетворення не є фінансово обґрунтованими, крім того, викликає сумніви і їх практична необхідність. Авторами Концепції не було проведено комплексного дослідження, яке довело б, що діюча система судового устрою не виконує завдань, що стоять перед нею. Безперечно, вона не є досконалою, має свої недоліки, але їх можна усувати шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства.

У вказаній Концепції рекомендується ліквідувати суди господарські, а суди загальної юрисдикції поділити на кримінальні

й цивільні зі створенням вищих спеціалізованих судів. По-перше, це створить ситуацію, коли судова система із централізованої стає децентралізованою, що суперечить положенням КУ (ст. 125); по-друге, порушить численні проблеми організаційного й матеріального характеру (за підрахунками Держсудадміністрації України, витрати на утворення нових ланок судової системи — вищих кримінальних, цивільних, окружних кримінальних судів — складуть близько 1,1 млрд грн); по-третє, слід підкреслити досить ефективну діяльність господарських судів. За даними судової статистики, у 2002–2004 рр. у господарських судах понад строки, установлені законом, розглянуто 0,001–0,002 % справ. Аналогічний показник у судах загальної юрисдикції склав 19,5–20 % [91, с. 35]. Це свідчить про більш високу ефективність судів господарської юрисдикції.

Для судової системи не менш важливою, ніж досконалість внутрішньої побудови, є стабільність законодавства про судоустрій, що дозволяє забезпечити усталену роботу цієї системи впродовж тривалого часу. Тут можна послатися на досвід розвинутих країн. Як правило, такі системи, які склалися в тій чи іншій державі, є досить стійкими. Деякі з них функціонують незмінно або з незначними змінами протягом багатьох десятиріч. Так, судова система США базується на Акті про судоустрій 1789 р., ФРН — на законі «Про судоустрій» 1877 р. (в редакції від 9 травня 1975 р.), Італії — на Статуті про судоустрій від 1941 р. Статус суддів у Франції визначається Законом про статус магістратури 1958 р., а судова система — Кодексом про судовий устрій 1978 р. [39, с. 203]. Часті зміни в судовій системі, крім іншого, суперечать принципу правової визначеності, розвинутому в практиці Європейського суду з прав людини, складником якого є вимога розумної стабільності права, що забезпечує незмінність правових приписів протягом певного періоду й зумовлює заборону їх іноді невиправданих змін [269, с. 50].

Окрім того, на користь запропонованого поняття можна навести такі аргументи. У 1976 р. М. А. Гурвич обґрунтував поняття «стабільність судового рішення, яке набуло законної сили». Така стабільність, на його думку, забезпечується двома заборонами — неможливістю: а) його перегляду й б) нового розгляду справи, який здатен привести до скасування або зміни раніше винесеного рішення. Це положення можна застосувати не лише до судових актів, а й до судової системи в цілому [84, с. 147].

Утім найбільш переконливим є посилання на загальну теорію систем. Система — з точки зору філософського підходу — це сукупність пов'язаних між собою елементів, які становлять певне цілісне утворення. Системний об'єкт не можна розглядати як такий, що складається з окремих елементів і відносин між ними. Його не можна пізнати, якщо вирізнити лише один із зв'язків, що його складають. Специфіка цього об'єкта полягає в наявності взаємозалежних зв'язків, а дослідження цього взаємозв'язку є важливим завданням наукового аналізу. Дуже важливою є особлива єдність системного об'єкта з навколишнім середовищем, той факт, що ця система, як правило, є елементом іншої, більш високого порядку, а її елементи водночас є системою порядку нижчого.

Викладене дає підстави виокремити сутнісні характеристики системи, як-то: 1) її цілісність і подільність на елементи; 2) наявність стійких зв'язків (відносин) між елементами системи, які є більш міцними, ніж зв'язки (відносини) цих елементів із тими, що не входять до даної системи; 3) наявність інтегративних властивостей, притаманних системі в цілому, але таких, які не спостерігаються в її окремих елементах; 4) організація (зорганізованість) систем, що розвиваються [275, с. 63].

Не викликає заперечень те, що будь-яка судова система є різновидом соціальної, а значить, її побудова й функціонування підпорядковуються загальним законам соціальних систем. В існуючій класифікації останніх за різними критеріями судову систему можна віднести до: 1) штучної, оскільки вона утворена людиною; 2) цілеспрямованої, яка має мету і є організаційно-функціональним втіленням судової влади, основне призначення якої — захист прав та основних свобод людини і громадянина; 3) ієрархічної, або структурованої, оскільки вона побудована за різними рівнями; 4) відкритої, що взаємодіє з оточуючим середовищем; 5) складної — за ступенем складності, але такої, що підлягає опису; 6) урівноваженої, бо зміни, що проходять одночасно за двома протилежними напрямками, на певному рівні компенсуються; 7) з точки зору організації — стабільної (такої, що не розвивається), але з точки зору стадій процесу для його суб'єктів — динамічної (такої, що перебуває в розвитку) [275, с. 75–84].

У підґрунті принципів управління будь-якою системою лежать два основних положення: з одного боку, слід забезпечити задану останній мету функціонування, а з другого — стабільність

її існування в зовнішньому змінюваному світі [275, с. 201]. До того ж умовою функціонування будь-якої системи є її стійкість, тобто незалежність від тих зовнішніх впливів, яких вона постійно зазнає. Це означає, що, незважаючи на коливання, вона зберігає ті сутнісні властивості, які роблять її системою. Стійкість розуміється як властивість системи зберігати динамічну рівновагу із зовнішнім середовищем, як здатність до змін та адаптації. У багатьох випадках загальна стійкість підвищується зі зростанням кількості елементів системи лише за умови, що їх збільшення не призводить до зменшення її структурної цілісності. За загальним правилом така стійкість залежить не лише від кількості елементів системи, а й від характеру самих елементів, способів їх взаємодії та виду структурних зв'язків. Наприклад, належно організована армія може бути більш боєздатною і стійкою, ніж більш чисельна, але слабка [275, с. 68].

Отже, ураховуючи вище викладені аргументи, робимо висновок, що судова система для забезпечення досягнення очікувань суспільства й законодавчо окреслених завдань має бути стабільною, тобто незмінюваною протягом певного часу. Не можна маніпулювати гаслами судово-правової реформи без ретельного обґрунтування пропонованих змін. Вважаємо, що єдиною підставою для докорінного реформування системи судів має бути доведеність її неефективності, тобто повної нездатності виконувати покладені на неї функції і завдання. Для цього доцільно розробити певні критерії ефективності правосуддя. На сьогодні таким критерієм, за судовою статистикою, є кількісні показники скасування рішень суду першої інстанції вищими судами, які відбивають якість розгляду судами справ [91, с. 35]. Проте цього, на нашу думку, недостатньо.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на забезпечення інституційних елементів доступності правосуддя спрямовані відповідні гарантії: 1) територіальна наближеність суду, що досягається шляхом зручного розташування судів щодо об'єктів інфраструктури місцевості, відповідністю судових і адміністративно-територіальних округів і забезпеченням достатньої стосовно населення кількості суддів; 2) відкритість інформації про суд, яка забезпечується шляхом доведення до громадян інформації про нього, його розташування, підсудність, час роботи, а також запровадження з цією метою спеціальних посадових осіб у штат апарату суду; 3) універсальність юрисдикції

суду, що досягається заборонаю вилучення певних категорій справ із відання суду й чітким розподілом повноважень між різними судами з метою уникнення конфлікту юрисдикції; 4) компетентність судді, який розглядає справу, що забезпечується шляхом встановлення стандартів професійної придатності кандидатів на цю посаду, систематичним підвищенням ним своєї кваліфікації, спеціалізацією суддів із розгляду певних категорій справ; 5) стабільність судової системи, що досягається незмінюваністю її структури впродовж тривалого строку (5–10 років) і розробкою критеріїв її ефективності, які мають виступати підставами зміни судового устрою.

Спеціалізація судової діяльності є важливою гарантією доступності правосуддя, оскільки за умови ускладнених правових відносин зосередження сфери діяльності судді в певній галузі сприяє підвищенню рівня його фахової компетентності. З метою розширення спеціалізації в місцевих загальних судах слід утворити палати з розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних (справ про адміністративні правопорушення і справ, віднесених КАС України до юрисдикції місцевого загального суду) справ, а також справ неповнолітніх. Подальшу зовнішню спеціалізацію судової системи України можна проводити з обов'язковим урахуванням таких передумов: 1) наявності матеріальних правовідносин, специфіка яких є настільки суттєвою, що спори, які з них випливають, потребують особливої процедури розгляду й вузької спеціалізації суддів; 2) існування певної процесуальної форми, оптимальної для застосування в цих судах; 3) належної матеріально-технічної бази для розміщення судів та їх організаційного забезпечення; 4) чіткого визначення юрисдикції таких судів із доведенням відповідної інформації до відома населення.

2.2. Доступність механізмів оскарження судових рішень

2.2.1. Засади інстанційної побудови судової системи

Питання оскарження рішень суду першої інстанції є одним із визначальних у дослідженнях доступності правосуддя. В організаційному плані воно відбивається в ієрархічній побудові судової системи по вертикалі. Процесуальний аспект цієї про-

блеми вивчали такі вчені, як І. А. Приходько [282, с. 590–664], В. М. Жуйков [116, с. 74–150], О. Ю. Костюченко [174], А. Й. Осетинський [254–258], В. М. Коваль [135], І. Ємельянова [113], Д. О. Захаров [120], І. Погасій [267], Є. В. Васьковський [58, с. 197–215], В. Н. Протасов [348, с. 132], О. Б. Абросимова [20, с. 13–21], В. Є. Чиркін [453, с. 341–342], С. Оверчук [238, с. 110–113].

Наше завдання ускладнюється тим, що ні в працях науковців, ні в міжнародно-правових актах не існує єдиних підходів до визначення кількості та сутності судових інстанцій; у кожній країні їх побудова зумовлюється історичними й національними традиціями. Також невизначеними залишаються сутність і приroda доступності інстанцій з оскарження судових рішень.

Проведене нами анкетування суддів щодо визначення ступеня впливу низки чинників на забезпечення доступності апеляційної (касаційної) інстанції дало такі результати: на можливість скористатися допомогою професійного представника (юриста, адвоката) вказали 41,9 % респондентів; на використання апеляційною (касаційною) інстанцією своїх повноважень щодо зміни рішення нижчого суду — 40,0 %; на строки перегляду справи вищою інстанцією — 38,9 %; на строки касаційного (апеляційного) оскарження — 23,8 %; на територіальну наближеність апеляційного (касаційного) суду — 23,0 %; на порядок ініціювання апеляційного (касаційного) оскарження — 19,5 %; на розмір судових витрат — 14,2 %.

Як бачимо, найважливішими виявилися такі чинники, як можливість скористатися допомогою професійного представника (юриста, адвоката), використання апеляційною (касаційною) інстанцією своїх повноважень щодо зміни рішення нижчого суду та строки перегляду справи вищою інстанцією. Зазначимо, що територіальна наближеність суду (як і у випадку із судом першої інстанції) не є, на думку суддів, фактором першочергової важливості. І досить несподіваним для нас (хоча цей результат також узгоджується з позицією респондентів щодо суду першої інстанції) є віднесення розміру судових витрат до чинника, який найменше впливає на доступність правосуддя.

Що стосується забезпечення доступності правосуддя, то важливим є з'ясування співвідношення права на оскарження судового рішення і права на його перегляд. Так, у підп. 8 п. 3 ст. 129 КУ закріплено такий вихідний принцип правосуддя, як

забезпечення апеляційного (касаційного) оскарження рішення суду, окрім випадків, установлених законом. Аналогічні норми містяться в Законі «Про судоустрій України» і процесуальних кодексах. За ст. 12 Закону учасники судового процесу та інші особи у випадках і порядку, передбачених процесуальним законодавством, мають право на апеляційне (касаційне) оскарження судового рішення. Кодекси України — ЦПК (ст. 13), КАС (підп. 6 п. 1 ст. 7), КПК (статті 349 і 387), ГПК України (статті 91 і 107) — використовують аналогічний термін.

Звернімося до аналогічних положень міжнародних актів. Згідно з п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб вирок щодо нього було переглянуто вищестоящою судовою інстанцією відповідно до закону [212], тобто йдеться лише про кримінальне судочинство, про перегляд рішення суду, а не оскарження.

За ч. 2 ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд вищою судовою інстанцією винесеного йому вироку або призначеної міри покарання. Дотримання цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснено, регулюється законом [145]. Таким чином, йдеться знов-таки лише про кримінальне судочинство, а здійснення зазначеного права може зазнавати певних обмежень. Зауважимо, що в англійському варіанті Конвенції застосовується термін «review», що в перекладі означає «перегляд».

Рекомендація Комітету міністрів РЄ «Про введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження із цивільних і торговельних справ» містить стандарти стосовно процедури оскарження судових рішень та обмеження відповідного права в цивільному процесі. Відповідно до її ст. 1 повинна існувати можливість контролю за будь-яким рішенням нижчого суду — першої інстанції з боку вищого суду — другої інстанції. Якщо буде визнано доцільним передбачити будь-які винятки із цього принципу, вони мають ґрунтуватися на законі й відповідати загальним принципам справедливості. Сторонам потрібно надавати інформацію щодо їх права на оскарження і стосовно того, у який спосіб його слід здійснювати, зокрема про терміни, в які треба подавати скаргу. Суддям вищих судів має бути за-

боронено брати участь у перегляді тих справ, розглядом яких вони займалися в нижчому суді.

У ст. 2 Рекомендації вказано, що питання правового спору повинні вирішуватися на рівні суду першої інстанції, якому мають подаватися всі можливі претензії, факти й докази. У ст. 3 цього документа встановлено можливі обмеження права на апеляцію (питання, що виключаються з права на апеляцію). Для забезпечення того, щоб суд другої інстанції розглядав тільки належні питання, державам необхідно розглянути можливість ухвалення деяких (або всіх) наведених заходів: а) виключити низку категорій справ, наприклад позовних вимог на незначну суму; б) увести вимогу про отримання дозволу суду на подачу скарги; в) установити конкретні граничні строки для здійснення права на оскарження; г) відстрочувати здійснення права на оскарження деяких проміжних питань в подачі головної скарги в основній справі [287, с. 299–304].

Ураховуючи викладене і звертаючись до чинного законодавства й положень міжнародно-правових актів, можемо підсумувати, що за міжнародно-правовими актами право на перегляд (оскарження) судового рішення може зазнавати законних обмежень, що встановлено й КУ (підп. 8 п. 3 ст. 129). Співвідношення права на оскарження і права на перегляд рішень суду можна розуміти так, що реалізація першого може бути пов'язана з дотриманням певних вимог (підстав) для подання відповідного клопотання, тоді як друге означає автоматичний розгляд справи судом вищої інстанції. Основним Законом України встановлено право на оскарження рішення суду, причому інстанцій з оскарження дві — апеляційна й касаційна.

Як же з'ясувати відмінності між правом на оскарження і правом на перегляд судового рішення? Незважаючи на близькість і, на перший погляд, тотожність цих понять, між ними є суттєві відмінності. Вважаємо, що перше по суті є правом на подачу скарги до суду вищої інстанції, тоді як друге — правом на повторний розгляд фактичних і юридичних аспектів справи судом вищої інстанції. Можна провести певну аналогію з правом на позов. Так, у процесуальному значенні право на позов є фактично необмеженим: будь-яка особа може звернутися з позовом до суду, зазначивши свої вимоги, але не в кожному випадку суд їх задовольняє. Тут уже йдеться про право на позов у матеріально-

му аспекті, яке тотожне праву на задоволення вимог позивача відповідно до норм матеріального права.

Право на оскарження можна порівняти з правом на позов у процесуальному розумінні, тобто йдеться про ймовірну можливість ініціювання провадження в суді вищої інстанції. Однак наявність цього права ще не означає початок такого провадження. Для цього особа, яка його ініціює, має дотриматися певних вимог, установлених законом, перш за все отримати право на перегляд судового рішення. Останнє рівнозначне вимозі на початок судового провадження з повторного розгляду справи й може бути прирівняне до права на позов у матеріальному розумінні.

Наведене не заперечує тісного зв'язку права на оскарження судового рішення і права на його перегляд, оскільки перше є передумовою другого. Проаналізовані нами норми міжнародних правових документів свідчать, що право на оскарження судового рішення і право на його перегляд (адже вони ототожнюються у відповідних текстах) можуть бути обмежені, але фактично обмеження зазнає право на перегляд судового рішення, оскільки його виникнення зумовлене певними вимогами, які необхідно виконати стороні у справі. Відповідно й доступність інститутів оскарження судових рішень може бути законно обмеженою.

Виникає питання: скільки ж елементів по вертикалі має містити судова система? Важливим для відповіді на нього є аналіз досвіду інших країн. Так, судові системи за кількістю елементів можуть бути дворівневими, трирівневими або чотирирівневими. Це залежить насамперед від розмірів і масштабів країни. У деяких англосаксонських правових системах ця система ускладнена, а компетенція судів іноді не має чітких меж, через що й виникає конфлікт юрисдикцій.

Дворівнева (місцеві суди і верховний суд) судова система зустрічається досить рідко, у невеликих державах із простим адміністративно-територіальним устроєм і невеликою чисельністю населення. Суд першої інстанції створюється в судових округах, виступає основним і розглядає більшість справ, а суд верховний виконує функції апеляційної та касаційної інстанцій. Така судова система існує в деяких постсоціалістичних державах, які мають районний поділ, але не мають обласного.

Три рівні організації загальних судів притаманні деяким країнам із дворівневим адміністративно-територіальним поді-

лом, коли на кожному його рівні створено свій суд, а очолює всю систему верховний суд (наприклад, народні районні суди, обласні суди й Верховний Суд у Казахстані). Рівні організації судової системи не завжди пов'язані безпосередньо з адміністративно-територіальним поділом, як, приміром, у Швеції, де існує понад сотню окружних судів, близько 20 апеляційних і Верховний Суд. Більшість сучасних судових систем є саме трирівневими (як-то: федеральна судова система та більшість судових систем штатів США, Франції, Італії, підсистеми адміністративних, трудових і соціальних судів ФРН, суди загальної юрисдикції і трудові суди Фінляндії та ін.). Зустрічаються й складніше організовані судові системи (у Великій Британії, Ізраїлі, деяких американських штатах) [453, с. 335; 39, с. 194].

Судова система України об'єднує елементи трирівневої і чотирирівневої системи (суди загальної юрисдикції — три рівні, спеціалізовані — чотири).

Суттєвим є звернення до позиції з розглядуваного питання видатного дореволюційного вченого Є. В. Васьковського, який ретельно обґрунтовує модель судової ієрархії з точки зору кількості й призначення кожної інстанції. Спираючись на історичний аналіз інститутів оскарження судових рішень і російське процесуальне законодавство, прийняте за судовою реформою 1864 р., він виводить так званий «принцип двох інстанцій», який полягає в тому, що справи можуть бути розглянуті по суті двічі: нижчим судом — першої інстанції, а якщо виникне така потреба в однієї зі сторін, судом вищим — другої інстанції [58, с. 200–201]. Фактично йдеться про право на оскарження рішення суду першої інстанції до вищого суду. Слушними є його думки з приводу того, чим саме зумовлена необхідність двократного розгляду справи. Насамперед, на думку Є. В. Васьковського, це пов'язано з тим, що судді при вирішенні справи можуть робити свідомі або несвідомі помилки, які вимагають виправлення. Цей принцип є виправданим і з інших причин, а саме:

1. Наявність другої інстанції дисциплінує представників правосуддя першої. Знаючи, що їх рішення в разі оскарження сторонами будуть перевірені і, якщо виявиться їх незаконність, будуть скасовані, судді першої інстанції, які з певних причин бажали б відступити від безсторонності на користь однієї зі сторін у справі, утримуються від такого вчинку не тільки з огля-

ду на його недоцільність, а й через те, що небезпідставно будуть побоюватися, що їх недбалість або несумлінність будуть помічені вищою інстанцією і враховані при вирішенні питань щодо службового підвищення. Отже, можливість оскарження рішень запобігає порушенню суддями принципу безсторонності. Апеляція, безспірно, корисна, оскільки, з одного боку, вона є засобом зміни несправедливого рішення, заснованого на злочинному умислі, незнанні або помилці, а з другого — способом попередження умисних несправедливих рішень через їх невиконання.

2. Існування другої інстанції дає громадянам відчуття захищеності від суддівського свавілля, упевненість у тому, що вони можуть добитися правосуддя й отримати захист своїх справедливих вимог один до одного.

3. Не всі рішення судів першої інстанції переходять за скаргами сторін до другої, тому кількість апеляційних судів може бути незначною, проте вони мають бути укомплектовані найбільш здібними, освіченими й досвідченими суддями, що забезпечить якісний розгляд справ.

4. Судді другої інстанції поставлені у сприятливіші умови діяльності, які краще забезпечують обґрунтованість їх рішень. Справи надходять до них у спрощеному, уже опрацьованому вигляді, після того, як процесуальні матеріали розроблені й відпрацьовані, обставини справи встановлено, головне відділено від другорядного, сформульовані спірні позиції, тобто частину завіси, яка покриває істину, знято. Завдяки цьому суддя цієї інстанції має перед собою рішення судді першої інстанції і тому «бачить» далі, ніж він.

5. Становище суду другої інстанції є вигіднішим, тому що він є більш віддаленим від сторін у справі й відповідно зазнає меншого впливу на місцях.

6. Оскарження рішення суду першої інстанції навіть у разі залишення рішення нижчого суду без змін є корисним, оскільки в такому разі воно підтверджується судом вищої інстанції [58, с. 181–184].

Із позицією Є. В. Васьковського стосовно принципу двох інстанцій збігаються й міркування І. А. Приходька, на думку якого, доступність правосуддя щодо другої інстанції означає не формальне прийняття і формальний розгляд скарги, а повноцінне судове провадження, можливість для осіб, які беруть участь

у справі, повно викласти свою правову позицію, а для суду — сприйняти й осмислити їх обґрунтування, детальніше вивчити матеріали, докази, що є у справі, проаналізувати норми закону, які мають бути застосовані у спірних правовідносинах. Апеляційне провадження є найбільш ефективним способом виправлення судових помилок, у зв'язку з чим друга інстанція має бути тільки апеляційною (у Росії, на відміну від України, на сьогодні це не так), здійснювати повторний розгляд справи без права направлення її на нове провадження до суду першої інстанції [282, с. 672].

Аналіз наведених аргументів свідчить, що суд апеляційної інстанції має виконувати важливу функцію забезпечення законності й обґрунтованості рішення у справі завдяки більш високому статусу в судовій ієрархії, а також більш високому ступеню компетентності суддів. Це, однак, не означає, що апеляційному перегляду автоматично мають підлягати всі рішення суду першої інстанції. Переглядатися повинні лише ті, законність та обґрунтованість яких з певних причин викликає сумніви. Автоматичний перегляд усіх рішень суду першої інстанції у вищому суді ставив би під сумнів авторитет першого. Саме цим обумовлено те, що такий перегляд не відбувається в абсолютно кожному випадку, а територіальна віддаленість, тобто поширення юрисдикції цього суду на значно більшу територію, ніж суду першої інстанції, не свідчить про обмеження доступності апеляційного суду. Така віддаленість останнього, з точки зору Є. В. Васьковського, з якою ми повністю погоджуємося, сприяє підвищенню рівня правосудності рішень вищого суду з огляду на зменшення можливостей різноманітного впливу на його суддів [58, с. 182].

2.2.2. Проблеми забезпечення доступності правосуддя в апеляційній інстанції

Розглянемо інститут апеляції згідно з чинним процесуальним законодавством під кутом зору доступності правосуддя. Одночасно з'ясуємо, наскільки доступними є й мають бути інстанції з оскарження судових рішень. Вимоги до змісту апеляційної скарги встановлено процесуальними кодексами України — ст. 295 ЦПК, ст. 187 КАС, ст. 350 КПК, ст. 94 ГПК. Їх умовно можна класифікувати на формальні та змістовні. До формальних слід віднести такі вимоги: письмова форма подання заяви; на-

йменування суду, до якого подається заява; ім'я (найменування) особи, яка подає заяву, її місце проживання і знаходження; ім'я (найменування) осіб, які беруть участь у справі, їх місце проживання або місцезнаходження; дата подання заяви про апеляційне оскарження; рішення або ухвала, що оскаржуються; перелік документів, які додаються. Усе це визначено в ст. 295 ЦПК України. Інші процесуальні кодекси містять аналогічні вимоги з дещо іншим текстуальним формулюванням, тому не будемо докладно на них зупинятися. Іншими словами, це ті загальні відомості про справу та сторони в ній, які не стосуються її суті.

Щодо змістовних вимог, то названі норми процесуальних законів України вказують на обов'язковість обґрунтування апеляційної скарги із зазначенням того, у чому саме полягає незаконність рішення суду першої інстанції, а також суті прохання особи, яка подає апеляцію (підпункти 5–7 п. 2 ст. 295 ЦПК, підпункти 5 і 6 п. 3 ст. 187 КАС, пп. 4 і 5 ч. 1 ст. 350 КПК, п. 3 ч. 1 ст. 94 ГПК). Особливо детально вимоги до апеляції викладені в підп. 5 п. 2 ст. 295 ЦПК України: у чому полягає незаконність і (або) необґрунтованість рішення або ухвали (неповнота визначення обставин, які відіграють важливу роль у справі; неправильність установлення обставин, які мають значення для справи; унаслідок необґрунтованої відмови у прийнятті доказів, неправильного їх дослідження чи оцінки; неподання доказів із поважних причин та (або) неправильне визначення відповідно до встановлених судом обставин правовідносин). Крім того, за підп. 6 п. 3 ст. 295 ЦПК України в апеляційній скарзі мають бути названі: нові обставини, які підлягають з'ясуванню; докази, які вимагають дослідження чи оцінки; обґрунтування поважності причин неподання доказів у суд першої інстанції; заперечення проти доказів, використаних судом першої інстанції. У підп. 7 п. 3 ст. 295 ЦПК йдеться також про клопотання особи, яка подала скаргу.

Формулювання, що міститься в КАС України, є також досить детальним: обґрунтування вимог особи, яка подала апеляційну скаргу, із зазначенням того, у чому полягає неправильність чи неповнота дослідження доказів, установлення обставин у справі та (або) застосування норм права (підп. 5 п. 3 ст. 187). У підп. 6 п. 3 ст. 187 КАС України також йдеться про клопотання особи, яка подає апеляційну скаргу, про витребування нових доказів, виклик свідків тощо.

За ГПК України вимоги особи, яка подає апеляційну скаргу, й підстави, за якими порушується питання про перегляд рішення, мають підтверджуватися посиланням на відповідне законодавство та матеріали, що є в справі або подані додатково (п. 3 ч. 1 ст. 94).

Пунктом 4 ч. 1 ст. 350 КПК вимагається наявність в апеляції вказівки на те, у чому апелянтом вбачається незаконність вироку, ухвали, постанови та які мають бути доводи на її підтвердження. Одночасно зауважується, що при обґрунтуванні прокурором і захисником необхідності зміни чи скасування вироку, ухвали, постанови апеляція повинна містити посилання на відповідні аркуші справи (ч. 2 ст. 350). У п. 5 ч. 1 ст. 350 КПК України також ідеться про необхідність викладу прохання особи, яка подала апеляцію.

Закріплення в законі таких жорстких вимог до змісту апеляції, з одного боку, спрямоване на полегшення роботи судді, який розглядатиме відповідну справу, і не є проблематичним для професіоналів — прокурорів, професійних представників сторін (адвокатів та інших фахівців-правників). Якщо ж особа самотійно відстоює свої інтереси в суді, то для подання апеляції вона вимушена звертатися до послуг професійного представника, оскільки за відсутності відповідної підготовки в галузі права досить складно уявити ситуацію подання апеляції з дотриманням усіх вимог, які закон висуває до її змісту.

З метою забезпечення доступності апеляційної інстанції для громадян доцільно розглянути досвід, приміром, ФРН щодо спрощеної форми апеляційної скарги. КПК цієї країни передбачає дві форми подачі апеляції — усну і письмову. Апеляційна скарга повинна бути подана до суду першої інстанції в письмовій формі або занесена до протоколу суду протягом тижня з моменту проголошення вироку. Якщо останній проголошено за відсутності підсудного, у цьому випадку строк рахується з моменту вручення йому вироку (§ 314).

Обвинувачений, який перебуває під вартою, вправі зробити заяву про оскарження шляхом занесення її до протоколу дільничного суду, в окрузі якого знаходиться місце його тримання. Для додержання строку оскарження достатньо того, щоб у цей період було складено протокол (§ 299). Обґрунтування апеляційної скарги може бути подано протягом тижня по закінченні

строку на оскарження вироку. Якщо ж до цього часу вирок підсудному не було вручено, то обґрунтування скарги відбудеться шляхом занесення до протоколу суду першої інстанції або у формі письмової скарги (§ 317 КПК ФРН).

Існує можливість відкликання апеляційної скарги й відмови від неї до закінчення строків оскарження. У судовому засіданні це допускається тільки на початку судового розгляду справи. Якщо апеляційна скарга була подана своєчасно, канцелярія суду по закінченні строку для її обґрунтування (незалежно від того, була вона обґрунтована чи ні) повинна передати матеріали справи до прокуратури. Якщо прокуратура сама подала апеляційну скаргу, вона представляє підсудному документ про подання й обґрунтування апеляційної скарги (§ 320) і пересилає матеріали справи прокуророві при апеляційному суді. Ця прокуратура протягом тижня передає матеріали справи голові суду (§ 321). Питання про оскарження вирішується вироком апеляційного суду. На ухвалу може бути подана термінова скарга (§ 322). Апеляційний суд вправі відхилити апеляційну скаргу як неприпустиму, якщо вважає, що не дотримано встановленого порядку її подання. З наведеного можна зробити висновок, що правила подання апеляційної скарги за КПК ФРН спрямовані на забезпечення доступу підсудного до апеляційної інстанції, що варто запозичити для кримінального судочинства України.

Названі вище змістовні вимоги щодо форми апеляції є нічим іншим, як установленням правових обмежень для оскарження рішення суду першої інстанції, і служать передумовою набуття права на перегляд рішення нижчого суду. Одночасно вони тісно пов'язані з межами апеляційного розгляду справи, який проводиться лише щодо тієї частини рішення суду першої інстанції, законність та обґрунтованість якої оспорується у скаргі, про що теж ідеться в кодексах України.

Так, згідно з п. 1 ст. 195 КАС суд апеляційної інстанції може вийти за межі доводів апеляції, якщо під час апеляційного провадження будуть установлені порушення, допущені судом першої інстанції, що призвело до неправильного вирішення справи. Аналогічне положення міститься й у п. 3 ст. 303 ЦПК: «Апеляційний суд не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесу-

ального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення». За ч. 2 ст. 101 ГПК апеляційний господарський суд не пов'язаний доводами апеляційної скарги (подання) і перевіряє законність та обґрунтованість рішення місцевого господарського суду в повному обсязі.

Що стосується кримінального судочинства, то судове слідство в апеляційному суді провадиться лише щодо тієї частини вироку, законність та обґрунтованість якої оспорується в апеляції (ч. 5 ст. 362 КПК). Вирок, ухвала чи постанова суду першої інстанції перевіряються апеляційним судом у межах апеляції. Висновки суду першої інстанції стосовно фактичних обставин справи, які не оспоруються й щодо яких відповідно до вимог КПК докази не досліджувалися, не перевіряються (ч. 2 ст. 365 КПК).

Таким чином, бачимо, що найширші межі апеляційного розгляду справи встановлені у ГПК України. Формулювання цього Кодексу з точки зору доступу особи до суду є найбільш прийнятними, оскільки забезпечують найповніший і найвсебічніший перегляд справи в другій інстанції. На практиці часто буває складно розділити судову справу на окремі частини, адже всі матеріали взаємопов'язані. Крім того, при розгляді справи в апеляції може виявитися, що оскаржувана частина рішення суду є законною, а неоскаржувана, навпаки, — не відповідає вимогам процесуального або матеріального права. У такому разі апеляційний суд має бути наділений повноваженнями вийти за межі скарги задля забезпечення захисту прав і законних інтересів сторін у справі. Це явно суперечить загальній судово-правовій тенденції щодо обмеження активності суду, однак, вважаємо, за умов становлення демократичного суспільства й масових випадків порушення чинного законодавства суд апеляційної інстанції повинен бути наділений таким правом із метою утвердження засад законності й верховенства права в державі.

З огляду на викладені міркування є незрозумілою логіка законодавця, який надає відповідні повноваження апеляційному суду в цивільному й адміністративному судочинстві, а в кримінальному обмежується обсягами поданої апеляції. Можливість виходу суду за межі скарги в кримінальному судочинстві зумовлена ще й принципом публічності процесу, тому таке повноваження суду має бути нормативно закріплене. З точки зору доступу особи до суду найбільш оптимальними є положення ГПК; норми

ЦПК й КАС також можна вважати прийнятними. Що ж до КПК України, то його положення з цього питання потребують змін.

Порядок і строки подання апеляції є важливими гарантіями доступності правосуддя. Згідно з позицією Європейського суду з прав людини доступ громадян до інститутів оскарження судових рішень зумовлюється ще й можливістю вільного, на власний розсуд заінтересованої особи, ініціювання відповідного провадження. З цієї причини Судом було визнано неефективною, а на національному рівні в межах малої судової реформи 2001 р. скасовано наглядову інстанцію. В ухвалі від 4 травня 1999 р. про неприйнятність заяви № 41974/98 О. В. Кучеренка проти України Суд зазначив, що «не можна вважати ефективним оскарження рішення суду, здійснення якого залежить від його дискреційного права», і що «для того, щоб оскарження вважалося ефективним, воно має бути саме доступним, — а це означає, що заінтересована особа повинна мати змогу самостійно розпочати процедуру оскарження».

Відповідно до чинної на той час редакції ст. 384 КПК України скаргу в порядку нагляду з метою перегляду остаточних судових рішень міг розглядати лише прокурор чи голова відповідного суду або його заступники, тобто подання скарги в порядку нагляду зумовлювалося думкою посадових осіб. Суд дійшов висновку, що «скарга в порядку нагляду, подана матір'ю заявника О. В. Кучеренка Голові Верховного Суду, не становить вичерпання національних засобів правового захисту в значенні п. 1 ст. 35 Конвенції. Отже, остаточним рішенням на національному рівні у значенні п. 1 ст. 35 Конвенції є в цій справі рішення Верховного Суду від 7.06.1997 р., постановлене ним як судом касаційної інстанції, а скаргу в порядку нагляду не можна брати до уваги при визначенні компетентності Суду *ratione temporis*» [430, с. 49–51].

Аналогічне рішення Суду мало місце і стосовно РФ. Питання про вичерпання внутрішніх засобів правового захисту було поставлено ним у рішенні у справі «Тумілович проти Росії», у якому Суд установив, що наглядова інстанція не є ефективним засобом правового захисту, оскільки її використання належить до дискреційних повноважень органів державної влади [356, с. 5]. У Росії вичерпання внутрішніх засобів правового захисту закінчується касаційною інстанцією. Однак, як справедливо за-

уважив суддя А. Ковлер в окремії співпадаючій із рішенням Суду думці у справі «Калашников проти Росії», скарга від заявника у цій справі була прийнята навіть без касаційного оскарження вироку суду першої інстанції [248, с. 6].

Процесуальними кодексами України встановлено строки й порядок апеляційного оскарження рішень суду першої інстанції. За КАС і ЦПК цей строк становить 30 днів із дня проголошення рішення (ст. 186 і ст. 249 відповідно). Причому він складається зі строку подання апеляційної заяви (10 днів) та апеляційної скарги (20 днів). Перша зумовлена наміром подання апеляції, а друга має становити змістовне обґрунтування апеляційних вимог. За ст. 93 ГПК апеляційне оскарження можливе протягом 10 днів із моменту прийняття або належного оформлення рішення суду. За ст. 349 КПК строк подання такого оскарження складає 15 діб із моменту проголошення вироку, а на деякі ухвали, указані в ч. 5 цієї статті, — 3 доби. У всіх процесуальних кодексах закріплено, що апеляція подається через суд першої інстанції, який постановив рішення. Стосовно кола осіб, які мають таке право, то це є сторони та інші особи, які брали участь у справі, а також які не брали участі в ній, але суд вирішив питання про їх права й обов'язки (ст. 292 ЦПК, ст. 185 КАС, ст. 348 КПК, ст. 91 ГПК).

Порядок і строки подання апеляційної скарги з точки зору забезпечення цього права мають бути оцінені з огляду на розумність відповідного строку і свободу її подання. Щодо розумності строків, то оптимальними є положення цивільного й адміністративного судочинства. У господарському судочинстві короткий строк подання апеляції обґрунтований необхідністю забезпечити оперативність діяльності суб'єктів господарювання, які в більшості випадків є юридичними особами та мають можливість забезпечити професійне представництво власних інтересів у суді.

У кримінальному процесі строк подання апеляції на певні ухвали суду в 3 доби вважаємо занадто коротким зважаючи на можливість сторін реалізувати своє право на оскарження судового акта. Можна погодитися з пропозицією встановити загальний — 15-добовий строк апеляційного оскарження рішень місцевих судів, який має починатися, коли справа повністю оформлена головуючим (виготовлені копії судового рішення, протокол

судового засідання) і здана до канцелярії суду, що дасть змогу сторонам у справі ознайомитися з рішенням у письмовому вигляді й реалізувати своє право на оскарження [174, с. 16].

З точки зору свободи подання апеляції положення процесуальних кодексів відповідають позиції Європейського суду з прав людини, оскільки таке подання не залежить від розсуду посадових осіб. Важливим, на нашу думку, є також те, щоб суд першої інстанції, який приймає апеляцію, не створював перешкод для надіслання апеляційної скарги до відповідного вищого суду. Для цього доцільно закріпити положення про обов'язок відповідних посадових осіб місцевого суду автоматично направляти справу в суд апеляційний.

Порівняльний аналіз процесуальних кодексів України (ст. 307 ЦПК, ст. 198 КАС, ст. 103 ГПК, ст. 366 КПК) дозволяє констатувати, що суд апеляційної інстанції уповноважений приймати такі рішення, які є аналогічними для всіх названих нормативно-правових актів: 1) залишати рішення суду першої інстанції без змін, а апеляції — без задоволення; 2) змінювати рішення суду першої інстанції; 3) повністю або частково скасовувати рішення першої інстанції та постановляти нове по суті справи; 4) скасовувати рішення суду першої інстанції і закривати провадження у справі (за ЦПК — також залишати заяву без розгляду); 5) скасовувати рішення суду першої інстанції та повертати йому справу на новий розгляд (за КПК — також повертати справу прокуророві на додаткове розслідування).

Єдина відмінність повноважень суду апеляційної інстанції передбачена в ГПК України, який не містить останнього з наведених положень. Зауважимо, що стосовно доступності правосуддя таке положення має суттєве значення, оскільки воно значно впливає на ефективність роботи апеляційної інстанції і стабільність її рішень. Практика свідчить, що наявність можливості в апеляційних судів загальної юрисдикції повернути справу на додатковий розгляд до суду першої інстанції замість постановлення остаточного рішення спричиняє ситуацію, коли апеляційні інстанції зловживають цим правом. Повноваження апеляційного суду щодо повторного дослідження всіх фактичних і юридичних обставин справи є досить широкими, але вони не використовуються в повному обсязі. Повернення справи на новий розгляд негативно позначається на оперативності вирішення справи, має

наслідками невиправдану тяганину, матеріальні й часові витрати як сторін у справі, так і ресурсів судової системи. Одночасно діяльність підсистеми господарських судів свідчить, що суди апеляційної інстанції, які не наділені цим повноваженням, працюють ефективніше.

2.2.3. Проблеми забезпечення доступності правосуддя в касаційній інстанції

У процесі розгляду питання доступності касаційної інстанції необхідно перш за все виходити з того, які функції виконує цей суд, якими повноваженнями наділений. Це дасть можливість відповісти на запитання, чи повинен він взагалі бути доступним для громадян. У разі позитивної відповіді слід визначити, якими засобами можна забезпечити доступність цієї інстанції. Касаційний перегляд судових рішень, на відміну від апеляційного, є характерним для романо-германських правових систем. Країни загального права традиційно не знають такого інституту, оскарження рішень здійснюється у формі апеляції, яка, до речі, суттєво відрізняється від касації за змістом [453, с. 338].

Сутність касаційного провадження полягає в перегляді матеріалів справи на предмет наявності порушень процесуального і матеріального законодавства. Інакше кажучи, перегляд здійснюється, як правило, у межах скарги і тільки за матеріалами, що містяться в ній і в судовій справі. Межі касаційного провадження також різняться; зустрічаються розширена касація (яка тяжіє до апеляції), жорстка (розглядаються тільки питання права) та інші її різновиди. Касаційний тип суду другої інстанції був характерний для соціалістичних країн (зауважимо, що модель касації постійно змінювалася: від жорсткої — до розширеної, від широкого кола суб'єктів — до вузького і т. д.).

Більш поширеним є інше тлумачення природи касаційного суду, який виступає не як суд другої, а як виключної (певною мірою — третьої) інстанції. Він розглядає матеріали справи за скаргою, поданою в інтересах закону і лише з питань права, хоча й на підставі конкретного судового рішення. Рішення суду першої й апеляційної інстанцій на момент подачі скарги повинно набути чинності. Наслідки для учасників процесу взагалі не настають: касаційний суд може визнати наявність помилок у ква-

ліфікації, у призначенні міри покарання тощо, проте його рішення має обов'язкову силу для наступних процесів, служить для них своєрідним орієнтиром правильності застосування норми права. Така модель касаційного суду має назву французької, оскільки саме в цьому режимі донедавна функціонував Касаційний суд Франції. Він може розглядати справи і в іншому касаційному режимі, коли зміст рішення матиме значення для учасників процесу. Приводом для зміни моделі стало рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сіве проти Франції» [92, с. 463]. Подібний характер має і процедура ревізії, яка становить зміст компетенції вищих судів ФРН [20, с. 15].

Звернімося до аналізу поглядів видатних дореволюційних учених на суд касаційної інстанції. І. Я. Фойницький писав: «Касаційний суд призначенням своїм, подібно іншим судам, має забезпечувати правильність правосуддя. Це завдання досягається двома шляхами: по-перше, шляхом негативним, який полягає в скасуванні вироку, що порушує закон, і, по-друге, шляхом позитивним, який полягає у вирішенні юридичного питання, що зустрічається в конкретній справі. Подібно іншим судовим установам, він постановляє рішення, котрі мають для даної справи силу закону, який виходить від касаційного суду. Від інших судових установ касаційний суд відрізняється лише тим, що він не вдається до обговорення справи по суті, обмежуючись оцінкою його юридичної сторони. Касаційними рішеннями, у цих межах постановленими, забезпечується єдність судової діяльності в державі. Один на всю імперію касаційний суд у цьому сенсі спрямовує всю судову практику й керує нею. Якщо далі в інших справах судові установи не погоджуються з рішеннями касаційного суду, то останній при надходженні до нього цих справ у порядку оскарження має всі можливості наполягати на попередньому тлумаченні або погодитися з іншим» [437, с. 166].

На думку Є. В. Васьковського, завданням цієї третьої інстанції є перевірка юридичної сторони рішень апеляційного суду. Вона не розглядає справи по суті, а перевіряє правильність тлумачення й застосування матеріальних і процесуальних законів, законність цих рішень із внутрішньої і зовнішньої сторони. Науковець наводить низку вимог до цієї інстанції: «1) вона повинна бути єдиною, оскільки при розподілі її функцій між декількома судами не може бути встановлена одноманітність судової прак-

тики. Із цією ж метою необхідно вводити спеціалізацію в цій інстанції, створювати різні підрозділи для розгляду різних категорій справ; 2) до її складу мають входити найвидатніші юристи, авторитетні серед населення і здатні до наукової інтерпретації права; 3) функцією цього суду має бути перевірка законності процесуальних дій судів і постановлених ними рішень на підставі скарг сторін, але не слід обмежуватися вказівками у скарзі, за необхідності виходячи за її межі; 4) якщо друга інстанція вчинила певну процесуальну помилку при встановленні фактичних обставин справи і тому необхідне нове їх дослідження, то третя інстанція, до функцій якої не належить розгляд справи по суті, повинна скасувати рішення й передати справу на повторний розгляд до суду другої інстанції; 5) надані судом третьою інстанцією роз'яснення закону у певній справі не мають обов'язкового значення для судів при розгляді іншої справи, а можуть бути для них лише прикладом, і з цією метою вони мають бути опубліковані» [58, с. 210–219].

Як вважає правознавець, немає жодної потреби в наближеності цього суду до населення, оскільки він не розглядає справ по суті, а обмежується перевіркою правильності застосування законів нижчими судами [58, с. 200]. За судовою реформою 1864 р. функції касаційного суду були зосереджені в спеціальних департаментах Сенату [58, с. 179], який знаходився в Петербурзі, — один на величезних просторах Російської імперії.

В Україні функції касації стосовно системи судів загальної юрисдикції зосереджені у ВС України в Києві. Вищий господарський і Вищий адміністративний суди, які є вищими ланками судів спеціалізованих, також розташовані в столиці. Вважаємо, призначення касаційної інстанції, покликаної на засадах найвищого професійного рівня виправляти суттєві помилки нижчих судових інстанцій і забезпечувати єдність судової практики без розгляду справ по суті, не потребує її максимального територіального наближення до населення. В Україні після малої судової реформи 2001 р. функції касаційної інстанції стали виконувати Верховний Суд України та вищі спеціалізовані суди. Згідно з КУ Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції (ст. 125 КУ), який: а) переглядає справи у зв'язку з винятковими обставинами в порядку, установленому процесуальним законом; б) переглядає справи в касацій-

ному порядку у випадках, установлених законом; в) у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами (ст. 47 Закону «Про судоустрій України»). Цим Законом також закріплено, що ВС України забезпечує однакове застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції (ст. 47). Вищі спеціалізовані суди теж розглядають у касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції та інші справи у випадках, визначених процесуальним законом (ст. 39).

Досліджуючи природу касаційної інстанції, А. Й. Осетинський доходить висновку, що касація, виступаючи додатковою гарантією захисту суб'єктивних прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб і держави шляхом виправлення судових помилок, фактично є певною формою судового контролю, інструментом формування єдиної судової практики й однакового тлумачення і застосування законодавства, надання методичної допомоги судам нижчого рівня. Касація виконує роль правового інституту, що забезпечує організаційну та функціональну єдність судової влади, її самостійність у реалізації функції правосуддя і незалежність у системі взаємодії з іншими гілками влади й широким колом інституцій суспільства [258, с. 4]. Такий підхід, що ґрунтується на аналізі чинного законодавства, а також нормативних актів інших країн, нами повністю поділяється. Отже, касація є одночасно стадією судочинства й механізмом, спрямованим на забезпечення нормального функціонування всієї судової системи, причому останнє, на нашу думку, є першочерговим.

Інститут касації за чинним українським законодавством за низкою процесуальних аспектів має багато спільного з апеляцією. Майже аналогічними є: а) коло осіб, уповноважених на касаційне оскарження; б) вимоги до оформлення касаційної скарги; в) правила розгляду справи; г) підстави для скасування рішень нижчих судів; д) межі касаційного оскарження. Найсуттєвіші відмінності впливають, власне, з природи інституту касації: а) у цій інстанції перевіряється правильність застосування нижчим судом норм матеріального чи процесуального права, правової оцінки обставин у справі, б) не можуть досліджуватися докази, в) установлюватися та визнаватися доведеними обставини, що не були зазначені в судовому рішенні, й г) вирішуватися питання про достовірність того чи іншого доказу (ст. 220 ЦПК України).

Отже, доступ до касаційної інстанції може зазнавати суттєвіших обмежень, ніж до апеляції, що виявляється в такому: по-перше, касаційна інстанція є найбільш територіально віддаленою від особи; по-друге, звернення до неї зумовлено не лише виконанням низки формальних вимог щодо змісту заяви, а й попереднім розглядом справи апеляційною інстанцією. Такий підхід підтримується в Рекомендації Комітету міністрів РЄ державам-членам «Про введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження із цивільних і торговельних справ». У ній вказано, що при розгляді можливості вжиття заходів, які стосуються суду третьої інстанції, державам слід мати на увазі, що справи вже пройшли слухання у двох інших судах (п. b ст. 7), що скарги до нього повинні подаватися в першу чергу в таких справах, які заслуговують третього судового розгляду, наприклад таких, які розвиватимуть право або сприятимуть єдності тлумачення закону. Їх коло має бути також обмежено скаргами у тих справах, що стосуються питань права і мають значення для всього суспільства в цілому. Від особи, яка подає скаргу, слід вимагати обґрунтування того, чому її справа сприятиме досягненню таких цілей (п. c ст. 7). З метою обмеження кількості справ, що потребують третього судового розгляду, у законі можна було б визначити конкретні підстави, які дозволяли б суду третьої інстанції обмежувати свій розгляд лише деякими аспектами справи, наприклад при наданні дозволу на подачу скарги або при відхиленні після скороченого розгляду справи скарги в тій чи іншій частині (п. f ст. 7) [287, с. 299–304].

Таким чином, з нашої точки зору, варто ввести певні обмеження на подання касації і в українське процесуальне законодавство. Одне з таких обмежень вже визначено законами про внесення змін до КАС, ЦПК, КПК від 16 березня 2006 р. й 12 січня 2006 р., якими передбачено порядок і підстави вирішення суддею-доповідачем одноособово питання про відмову у відкритті касаційного провадження. Однак цього, як виявляється, недостатньо. Є сенс запозичити положення ЦПК ФРН, відповідно до якого апеляційний (або ревізійний) суд дозволяє подати скаргу в порядку ревізії, якщо справа має принципове значення; рішення ревізійної інстанції необхідне для розвитку права або забезпечення єдності правосуддя (§ 543 ЦПК ФРН) [80, с. 169]. Апеляція, а після неї — ревізія можливі лише у справах, за яки-

ми ціна позову перевищує 600 євро (§ 511 ЦПК ФРН) [80, с. 158]. Обмеження щодо кола справ, які можуть бути оскаржені у вищих судових інстанціях, притаманні практично всім європейським країнам. Як правило, вони пов'язані з ціною позову, значущістю справи для правозастосовної практики, з наданням судом нижчої інстанції дозволу на оскарження рішення.

Крім того, у касаційній інстанції не досліджуються нові обставини справи, тому присутність заінтересованої особи не є безумовною вимогою. Так, за ст. 213 КАС України касаційна скарга може містити клопотання особи про розгляд справи за її участю. За його відсутності вважається, що особа не бажає взяти участь в судовому засіданні суду касаційної інстанції. Кодексом також передбачено письмовий порядок розгляду справи в разі небажання осіб, які беруть участь у справі, бути присутніми на засіданні суду (ст. 222). Аналогічні норми варто включити і в інші процесуальні кодекси, адже вони спрощують касаційне провадження.

Найсуттєвішими порушеннями права особи на доступ до суду касаційної інстанції, на нашу думку, слід вважати порушення розумного строку розгляду справи. Чіткий строк розгляду справи таким судом встановлено у ст. 111⁸ ГПК — 2 місяці й у ст. 394 КПК — 30 діб. КАС і ЦПК України проголошують розумний строк розгляду справи, але не більше 2-х місяців. Через окремі недоліки при внесенні змін під час судово-правової реформи ВС України виявився перевантаженим касаційними скаргами з цивільних справ. Нині нерозглянутими залишаються майже 35 тис. справ [14]. Унаслідок цього Європейський суд з прав людини визнав порушення Україною своїх зобов'язань за ст. 6 Конвенції [262]. Це є додатковим аргументом на користь введення правових обмежень на подання касаційних скарг.

Далі зупинимося на аналізі практики Суду з питань оскарження рішень судів першої інстанції. Суд виходить із того, що в разі передбачення законодавством можливості багатостанційного судового розгляду недостатньо, щоб лише суд першої інстанції діяв згідно з вимогами справедливого правосуддя; необхідно, щоб і вищі інстанції дотримувалися цих вимог. Так, у рішенні у справі «Екбатані проти Швеції» зазначається: «Відповідно до практики Суду до держави, де створено апеляційні або касаційні суди, висувається вимога забезпечити особам, які

притягаються до відповідальності за законом, право користуватися в цих судах основними гарантіями, що містяться в цій статті» [110, с. 582–590]. Однак, у який спосіб ці гарантії застосовуються, має залежати від конкретних особливостей того чи іншого розгляду. Згідно з прецедентним правом Суду потрібно враховувати загальну кількість слухань, проведених у системі національного права, законодавчі й практичні функції апеляційного органу, а також повноваження й методи, за допомогою яких здійснюється представництво та захист різних сторін [216, п. 54]. Таким чином, у вказаній статті не міститься як такого права на різноманітну апеляцію або посилення на методи здійснення подібних апеляцій [231, с. 8–9].

Доступ до процесуальних засобів оскарження рішень юридичних органів може зумовлюватися потребою виконання певних умов, якими можуть бути: а) обов'язкова участь адвоката; б) мінімальна сума позовних вимог; в) вимоги щодо форми та змісту скарги; г) строки давності; д) сплата державного мита [3, с. 199]. Наведені положення практики Суду не можна тлумачити в тому плані, що вимогу доступності слід безапеляційно поширювати на всі інстанції з оскарження судових рішень. Ідеться, скоріше, про інші гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції. Судовим інстанціям з оскарження рішень належить бути доступними з урахуванням усіх наведених міркувань. Безперечно, вимога доступності повинна розумітися як право та можливість особи ініціювати процес оскарження, але воно може бути обмежене на підставі закону. Ця позиція співвідноситься з практикою Суду, який наголошує, що «сумісність обмежень, які передбачені внутрішнім правом, з правом доступу до правосуддя, визнаним п. 1 ст. 6 Конвенції, залежить від особливостей відповідної стадії процесу, і необхідно враховувати процес у цілому, що провадиться відповідно до внутрішнього правопорядку, і роль, яку в ньому відіграє Верховний Суд, причому умови прийнятності скарги в касаційній інстанції можуть бути більш суворими, ніж в апеляції» [92, с. 298].

Окремо варто звернути увагу на принцип правової визначеності, який прямо не закріплений у текстах міжнародних актів, але застосовується в практиці Суду як один із складників верховенства права, його необхідний наслідок та умова реалізації [54, с. 94]. Аналогічна концепція розвивається і в праві Європейсько-

го Союзу: Судом ЄС правова визначеність визнана загальним принципом права. Згідно із цим принципом люди повинні мати змогу планувати свої дії з упевненістю, що знають про їх правові наслідки. Він вимагає, зокрема, щоб правові акти заздалегідь були простими, точними, зрозумілими, чіткими й несуперечливими. Застосування їх має бути передбачуваним для індивідів, що збільшує автономію особи щодо держави і, врешті-решт, забезпечує її свободу [269, с. 42–53].

Одним з елементів принципу правової визначеності є практика однакості застосування закону, яка означає, що державна влада зобов'язана дотримуватися обраної правової позиції і не відхилятися від неї, доки не з'являться вагомі та виправдані підстави змінити її і звернутися до нового розуміння тієї чи іншої норми [269, с. 52]. Таким засобом забезпечення одноманітного оперування законом і є інститут касаційного оскарження судових рішень, призначення якого полягає саме в забезпеченні єдності судової практики. Оцінюючи українську правову дійсність, С. П. Погребняк доходить висновку, що в судовій практиці існують порушення цієї вимоги. Яскравим прикладом цього є стан розгляду справ, пов'язаних із податком на додану вартість, операціями з передачі векселів за індосаментом, господарськими судами першої, апеляційної і касаційної інстанцій [270, с. 40–42].

На нашу думку, крім усього наведеного, наявність надмірної кількості судових інстанцій із перегляду судових рішень є потенційним порушенням принципу правової визначеності, оскільки в такому разі застосування права не буде передбачуваним для індивідів. Це не сприятиме постановленню остаточних судових рішень в аспекті найбільш короткого, розумного строку, адже доведеться довго чекати на рішення всіх судових інстанцій. Отже, є доцільним визначення достатньої, оптимальної кількості судових інстанцій.

Виникає ще одне важливе питання — щодо співвідношення інстанцій з оскарження судових рішень та їх організаційного втілення в ланках судової системи. З точки зору доступності оптимальним є варіант «одна судова інстанція = одна судова ланка». Проте цього принципу не завжди є змога дотриматися. Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що в більшості країн світу суди, особливо вищі, часто поєднують функції двох-трьох інстанцій. Так, у РФ Федеральний Суд республіки, суди області,

краю, міст федерального значення, автономних округів та автономних областей є одночасно судами першої, другої і третьої інстанції, а арбітражний цього ж рівня — судом першої і другої інстанції [236].

Прикладом судової системи, у якій яскраво втілюється принцип «одна судова ланка = одна судова інстанція», на пострадянському просторі є Естонська Республіка, за Конституцією якої ієрархія судів має такий вигляд: 1) повітові, міські й адміністративні суди; 2) окружні суди; 3) державний суд (статті 148 і 149) [164, с. 715–744]. Повітові, міські й адміністративні є судами першої інстанції. Окружні — судами другої інстанції, які розглядають в апеляційному порядку рішення судів першої інстанції. Державний суд (який, по суті, є Верховним судом) — вища судова інстанція держави — розглядає судові рішення в касаційному порядку. Він є одночасно органом конституційного нагляду [164, с. 715–744; 278, с. 382–383]. Така побудова судової системи досить приваблива з погляду її зрозумілості й простоти. Але слід мати на увазі, що Естонія є досить невеликою за розмірами і територією країною, загальна площа якої 45,2 тис. кв. км, а населення — 1,44 млн [278, с. 382] (що приблизно дорівнює населенню м. Харкова).

Можна (хоча з певним застереженням) навести приклад судової системи Швеції, де судами першої інстанції є сесійні суди, кожен із яких має свій, установлений урядом, судовий територіальний округ. Надворний суд є вищою інстанцією у справах, які розглядаються нижчими судами, і здійснює нагляд за тими судами, що належать до його відання. Верховний суд цієї країни вважається за законом кінцевою інстанцією, у якій може бути розглянуто справу. Він також має право слухати низку справ по першій інстанції (в основному справи, пов'язані з конституційною відповідальністю міністрів і вищих посадовців держави), тобто тут зазначений принцип порушується [123, с. 339–341].

Розглянемо можливість втілення принципу «одна судова ланка = одна інстанція» в судовій системі України. Перш за все виникає запитання: чи можливо організаційно поєднати функції двох інстанцій в одній судовій ланці? В одному з проектів Закону «Про судоустрій», розробленому В. І. Шишкінім, пропонувалося створити п'ять окремих судових ланок, які мали б апеляційно-касаційну ієрархію відповідно до правової спеціалізації.

З метою наближення інстанцій з оскарження судових рішень передбачалося запровадити інститут мирових суддів, які обиралися б мешканцями села (кварталу в місті) з числа найбільш шанованих громадян (не обов'язково з юридичною освітою). Вони могли б розглядати деякі цивільні справи (майнові між подружжям; про відшкодування збитків, заподіяних сусідськими суперечками; про захист честі й гідності та ін.) й адміністративні, тобто ті, де покарання не передбачає застосування адміністративного арешту. Апеляції на рішення мирових суддів здійснювали б окружні (дільничні) суди, які виконували б функції основної першої інстанції.

Наступний рівень — обласні (регіональні) суди, які виконували б функції судів апеляційних (щодо рішень районних (міських), гарнізонних судів) і касаційних (щодо рішень громадських (мирових) суддів). Ці суди також мали приймати рішення як перша інстанція у випадках, передбачених законодавством. Головними судовими ланками були б вищі спеціалізовані суди (кримінальний, цивільний, господарський, адміністративно-фінансовий, військовий), які виконували б функції вищих апеляційних інстанцій (щодо рішень обласних (регіональних) судів), касаційних (щодо рішень районних (міських), окружних, гарнізонних судів), а також судів першої інстанції у випадках, передбачених чинним законодавством. Верховному Суду України відводилася роль касаційної інстанції щодо судових рішень усіх судів України [466, с. 10–12].

У розглянутому проекті, який не було взято до уваги авторами Закону «Про судоустрій України», наводилася можливість поєднання двох-трьох інстанцій в одній судовій ланці. Такий підхід є помилковим, оскільки він порушує основні засади побудови судової системи. По-перше, виконання функцій декількох інстанцій має організаційні вади: часто неможливо забезпечити, щоб справи в порядку касації чи апеляції слухали різні судді. У такому разі суддя навряд чи відхилиться від власного попереднього рішення і, по суті, виступатиме суддею у власній справі (в оскарженні йдеться про спір сторони із судом, який ухвалив рішення), а також прямо порушується безсторонність суду. Окрім того, процесуальним законодавством прямо передбачається заборона участі одного й того ж судді в розгляді справи в різних судових інстанціях, а також у тій же інстанції при

скасуванні попереднього рішення судом вищого рівня (ст. 21 ЦПК, ст. 28 КАС, ст. 55 КПК).

По-друге, у касаційний суд, який має бути вищим судовим органом і виконувати насамперед функцію забезпечення єдності судової практики, призначаються судді з більшим стажем роботи, до яких висуваються суворіші вікові обмеження як певні гарантії їх фахової компетентності. Аналогічна кореляція має місце і стосовно суддів першої та другої (апеляційної) інстанції. Так, Законом України «Про статус суддів» встановлено, що на посаду судді першої інстанції може бути рекомендовано громадянина України не молодше 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менше 3-х років; судді апеляційного суду — громадянина України, який досяг 30 років і має стаж роботи в галузі права не менше 5-ти років, у тому числі не менше 3-х років на посаді судді. Вік судді вищого спеціалізованого суду не може бути меншим 30 років, а стаж роботи в галузі права — не менше 7-ми років, у тому числі не менше 5-ти років суддівського стажу. Суддею Верховного Суду України може стати громадянин України, який досяг на день обрання 35 років, має стаж роботи не менше 10-ти років, включаючи як мінімум 5 років на посаді судді.

Свої вимоги передбачені й в інших країнах. Так, в Італії існує система підвищення судді в ранзі з відповідним переведенням до вищого суду після завершення певного строку перебування на посаді. Щоб одержати ранг судді, необхідно мати 2-річний стаж роботи на посаді судді-стажиста. Після 11 років перебування на посаді судді суду можна одержати ранг судді суду апеляційного. Щоб стати суддею касаційного суду, необхідно мати 7-річний стаж роботи на посаді судді апеляційного суду. Після подальших 8-ми років стажу роботи суддю можуть оголосити гідним займати найвищі адміністративні посади (очолювати вищі суди). Підвищення в ранзі відбувається відразу по досягненні суддею відповідного стажу роботи за рішенням Вищої ради суддів на підставі звіту компетентної Ради суддів (місцевого дорадчого органу, що діє при кожному апеляційному суді) [237, с. 16]. Отже, при суміщенні функцій декількох інстанцій в одному суді порушується вимога компетентності суду, а значить, і принцип доступності правосуддя.

Третій аргумент, який можна навести проти суміщення кількох інстанцій в одному суді, міститься в рішенні КС України

у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів щодо відповідності КУ (конституційності) п. 3 ч. 2 ст. 18, статей 32–37, підп. 5 п. 3 розд. VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону «Про судоустрій України» (справа про КС України). У п. 4.2 мотивувальної частини цього рішення зазначено: «Системний аналіз положень частин 2, 3, 4 ст. 125 і п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України засвідчує, що побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях). За змістом цих положень апеляційною інстанцією названі апеляційні суди, а касаційне провадження може здійснюватися у відповідних судах, визначених ст. 125 Конституції України» [369]. Функції останніх нині виконують вищі спеціалізовані суди й ВС України, що, по суті, суперечить принципу «одна судова ланка = одна інстанція».

Донедавна ВС України теж фактично виконував функції декількох інстанцій. За ЦПК України (1963 р., який втратив чинність) ВС України по першій інстанції розглядав справи за скаргами на рішення, дії чи бездіяльність ЦВК, а також заяви останньої про скасування реєстрації відповідної особи як кандидата на посаду Президента України (статті 243⁶ і 243¹⁶ ЦПК) та скарги на рішення державного органу України у справах релігії, прийняті щодо релігійних організацій (ст. 248¹² ЦПК) [446]. Така ситуація порушувала право особи на оскарження судового рішення, оскільки ВС України є найвищим органом у системі судового устрою держави. Новий ЦПК (2004 р.) застосував принципово інший підхід, згідно з яким усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються районними, районними в містах, міськими й міськрайонними судами, тобто місцевими (ст. 107).

Зважаючи на наведені аргументи, слід розглянути доцільність існування Апеляційного суду України, існування якого передбачено Законом «Про судоустрій України» (статті 25 і 26). Створення цього суду зумовлено необхідністю переглядати в апеляційному порядку судові рішення у справах, розглянутих по першій інстанції апеляційними загальними судами, у тому числі військовими апеляційними. З огляду на забезпечення доступності правосуддя існування цього суду вважаємо недоцільним. Пояснимо нашу позицію.

1. Апеляційні загальні суди по першій інстанції розглядають незначне коло справ, які на практиці зустрічаються не досить часто. Відповідно до ст. 34 КПК України це справи про злочини: а) проти основ національної безпеки, передбачені статтями 109–114 ККУ, і б) за вчинення яких ККУ передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі (ст. 34, п. 3 ст. 26 КПК України). За ст. 36 КПК України військовим судам регіонів, ВМС як судам першої інстанції підсудні справи про злочини: а) вчинені особами, які мають військове звання полковника, капітана I рангу й вище; б) вчинені особами, які займають посаду від командира полку, командира корабля I рангу й вище, а також рівними їм за службовим становищем; в) за які в умовах мирного часу законом передбачена можливість призначення покарання у виді довічного позбавлення волі.

За даними судової статистики, у 2005 р. апеляційні суди по першій інстанції розглянули й закінчили провадження по 1 тис. справ (0,015 % від загальної кількості справ, розглянутих усіма судами по першій інстанції). У 2006 р. ця цифра склала 974 справи (0,013 % від загальної кількості). По регіонах України кількість таких справ є різною: апеляційний суд Вінницької області у 2006 р. розглянув по першій інстанції 37 кримінальних справ, Рівненської — 4, Закарпатської — 9, Івано-Франківської і Тернопільської — по 10 [13].

2. Як зазначено у наведеному вище рішенні КС України, побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях) [369]. Існування Апеляційного суду України не узгоджується із цим положенням, адже функції цієї інстанції разом із ним виконують інші апеляційні суди. І хоча Законом «Про судоустрій України» (ч. 2 ст. 25) його теж віднесено до судів апеляційних, фактично він становить іншу, відокремлену ланку судової системи.

3. Фінансування окремого суду потребує значних фінансових та організаційних витрат держави, що, вважаємо, є недоцільним через незначний обсяг повноважень, якими він наділений.

4. Апеляційний суд України має бути створено у столиці [286], а це віддаляє апеляційну інстанцію з огляду на територіальний аспект.

5. Слід зауважити, що при прийнятті у 2002 р. Закону «Про судоустрій України» діяв ЦПК України 1963 р., за яким суди

другої ланки розглядали по першій інстанції низку справ. За ст. 123 цього Кодексу військовим судам регіонів, ВМС як судам першої інстанції були підсудні скарги на незаконні дії і рішення військових службових осіб та органів військового управління на рівні військових об'єднань і вище. Згідно зі ст. 124 цього Кодексу цивільні справи, у яких однією зі сторін був районний (міський) суд, військовий суд гарнізону, розглядав відповідно Верховний суд Республіки Крим, обласний суд, Київський і Севастопольський міські суди, військовий суд регіону, ВМС. Отже, з прийняттям нового ЦПК України (2004 р.), за яким усі цивільні справи по першій інстанції розглядає місцевий загальний суд (ст. 107), кількість справ, які має переглядати Апеляційний суд України, значно зменшилася, як і потреба в діяльності цієї судової установи.

Наведені аргументи дозволяють дійти висновку про нецільність запровадження такого інституту, як Апеляційний суд України, і запропонувати зосередити розгляд усіх відповідних справ по першій інстанції в місцевих загальних судах. Це підвищить статус суддів місцевого суду, адже в такий спосіб висловлюється довіра до них. Та й у КПК України зазначено, що розгляд справ про злочини, за які законом передбачена можливість призначення покарання у виді довічного позбавлення волі, у суді першої інстанції відбувається у складі двох суддів і трьох народних засідателів (ч. 3 ст. 17), тобто слухання більшої частини справ, підсудних апеляційному загальному суду по першій інстанції, є колегіальним. Для підвищення рівня компетентності розгляду відповідних справ є сенс запровадити їх колегіальне слухання в місцевому загальному суді (у тому числі й у військових судах).

На сьогодні в судовій системі України принцип «одна судова ланка = одна інстанція» повністю дотримано лише в цивільному судочинстві (місцевий суд, апеляційний суд, ВС України). У кримінальному судочинстві й підсистемі військових судів додатковою ланкою виступає Апеляційний суд України, щодо якого ми вже висловили свої міркування.

У господарському судочинстві наведений принцип повністю не дотримується, оскільки існує порядок перегляду рішень Вищого господарського суду ВС України. Отже, функцію касаційного перегляду розподілено на дві судові ланки. Стосовно недо-

сконалості механізму повторної касації науковцями було висловлено достатньо зауважень, які нами повністю поділяються. Якщо порівняти підстави перегляду справи Вищим господарським судом і ВС України в порядку повторної касації, бачимо досить суттєву різницю. Так, у першому випадку йдеться про порушення матеріального чи процесуального закону нижчим судом (ст. 111 ГПК України), а ВС України переглядає справи: 1) за мотивами застосування Вищим господарським судом закону або іншого нормативно-правового акта, який суперечить КУ; 2) при невідповідності рішенням ВС України або іншого вищого спеціалізованого суду з питань застосування норм матеріального права; 3) у разі виявлення різного застосування Вищим господарським судом України одного положення закону або іншого нормативно-правового акта в аналогічних справах; 4) на підставі визнання рішень національного суду міжнародними судовими установами, юрисдикція яких визнана Україною, такими, що порушують міжнародні зобов'язання України (ст. 111¹⁵ ГПК).

Аналогічна ситуація існує в адміністративній юстиції, де судові рішення в адміністративних справах можуть бути переглянуті ВС України за винятковими обставинами з таких підстав, як-то: 1) неоднакове застосування судом (судами) касаційної інстанції однієї й тієї ж норми права; 2) визнання судових рішень міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, такими, що порушують міжнародні зобов'язання України (ст. 237 КАС України).

Ситуація з існуванням двох касаційних інстанцій у судовій системі України зумовлена положеннями КУ, де закладено саме таку модель (ст. 125).

Крім того, в адміністративній юстиції функції суду першої інстанції виконують: 1) місцевий загальний суд, який розглядає адміністративні справи: а) у яких однією зі сторін є орган чи посадова особа місцевого самоврядування, посадова чи службова особа органу місцевого самоврядування, крім тих, які підсудні окружним адміністративним судам; б) з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності (ч. 1 ст. 18 КАС України); і 2) адміністративний окружний суд, що слухає справи, у яких однією зі сторін є орган державної влади, інший державний орган, орган влади АПК, їх посадова чи службова

особа, крім справ із приводу їхніх рішень, дій чи бездіяльності у справах про адміністративні проступки (ч. 2 ст. 18 КАС України). Це зумовлено вимогою забезпечення територіальної наближеності адміністративного суду до населення, що узгоджується з принципом доступності правосуддя.

У КАС України також закріплено, що Вищому адміністративному суду України як суду першої й останньої інстанції підсудні справи щодо: 1) встановлення ЦВК результатів виборів або всеукраїнського референдуму і 2) скасування реєстрації кандидатів на пост Президента України (ч. 4 ст. 18). Таке положення зумовлено тим, що складність і виняткова важливість для суспільства цих справ (а це передусім спори про встановлення результатів виборів і референдуму) вимагають їх швидкого розгляду компетентними, досвідченими суддями, які найменш піддаються політичному чи іншому тиску. Для слухання цих спорів передбачено лише одну стадію і недопустимість оскарження судових рішень з огляду на швидкоплинність виборчого процесу й необхідність якнайшвидшого досягнення юридичної визначеності у тих чи інших відносинах.

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів систему судових інстанцій пропонується організувати з урахуванням необхідності забезпечення учасникам судочинства рівних прав на оскарження судових рішень. Для цього кожен суд має виконувати функції лише однієї інстанції: місцеві суди — першої, апеляційні суди — апеляційної, вищі суди — касаційної, ВС України — касаційної інстанції (у виняткових випадках). Такий підхід пояснює потребу утворення в системі судів загальних вищих судів — цивільного і кримінального як касаційної інстанції відповідних юрисдикцій (п. 3 розд. III Концепції). Така ситуація декларує принцип «одна судова ланка = одна інстанція», однак при цьому суттєво звужується роль ВС України: він фактично втрачає статус найвищої інстанції і можливість суттєво впливати на спрямування судової практики, перетворюючись на установу з перегляду справ у виняткових обставинах. Іншим варіантом розв'язання цієї суперечності може бути ліквідація вищих спеціалізованих судів і зосередження функцій касаційної інстанції у ВС України, що приведе до підвищення статусу цього органу і збільшить у декілька разів обсяг навантаження на

нього. Крім того, такий підхід зумовить необхідність внесення змін до КУ, у якій прямо передбачено запровадження вищих спеціалізованих судів (ст. 125).

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що у побудові судової системи по вертикалі доступність має виражатись у дотриманні принципу «одна судова ланка = одна інстанція». Розгляд справ по суті має здійснюватися щонайменше двома судовими інстанціями (місцевим і апеляційним судами) з метою забезпечення права особи на перегляд рішення суду. Загальнодоступними мають бути суди першої інстанції; право на перегляд справи судом апеляційним підлягає встановленим законом обмеженням. Касаційна інстанція опосередковано впливає на доступність правосуддя: забезпечуючи єдність судової практики, вона виступає механізмом виправлення судовою системою власних помилок, так би мовити, «страхує» її від можливих «збоїв» у роботі. Звернення до цього суду є необхідним перш за все для забезпечення ефективного функціонування судової системи і тому пов'язане із найбільшими обмеженнями.

2.3. Організаційно-правові гарантії забезпечення доступності судової процедури

Міжнародним співтовариством виробляються узагальнені критерії для визначення справедливості певної процедури розгляду справ у суді. Так, Європейський суд з прав людини при вирішенні питання про відповідність тієї чи іншої законодавчої норми положенням Конвенції застосовує низку оціночних категорій. Виявлення універсальних критеріїв, стосовно яких можна оцінити доступність певного виду судочинства, — досить складне завдання, адже в кожному конкретному судовому розгляді можуть мати місце чинники, що перешкоджають реалізації прав сторін, спричиняють затягування процесу, порушення процесуальних норм.

Ми не ставимо завдання визначити всі процесуальні механізми гарантії доступності процедури судового розгляду, оскільки це становить предмет самостійного дослідження, а обмежимося лише організаційно-правовими заходами. При аналізі шляхів забезпечення доступності процедури слухання справ використаємо результати анкетування громадян і суддів, проведеного нами, результати якого свідчать, що:

1) лише 18 % респондентів будуть обов'язково звертатися до суду при порушенні особистих прав, 61,2 % опитаних пов'язують це з настанням певних обставин, 12,1 % — узагалі не будуть звертатися до суду, а 8,7 % — планують звертатися до інших установ (див. рис. А.1 додатка А). Останній показник є досить низьким і свідчить про певну незрілість громадянського суспільства щодо цієї проблеми;

2) найбільшу складність для громадян при зверненні до суду становлять: а) економічний чинник — відсутність коштів для звернення до професійного представника (юриста, адвоката) (37,4 %); б) недовіра до суду (28,9 %). Досить значна кількість опитаних (19 %) відповіли, що в них не виникає труднощів при зверненні до суду. Частково таку відповідь можна пояснити тим, що в багатьох опитаних не було власного досвіду такого звернення;

3) не становлять суттєвої перешкоди при зверненні до суду: а) територіальна віддаленість суду; б) незнання норм закону про порядок подання позову (заяви) (9,3 %) і місця розташування суду (2,6 %) (див. рис. А.2 додатка А);

4) найбільшу складність для осіб, які особисто зверталися до суду, становлять: а) строки судового розгляду справи (31,7 %); б) високі ставки оплати послуг професійних представників (адвокатів, юристів) (17,7 %); в) складна і незрозуміла процедура розгляду справи (16,5 %); г) складна процедура звернення до суду (12,2 %); д) високі розміри судових витрат — сплата державного мита та інших судових витрат (4,9 %) і е) невиконання постановленого судового рішення (7,9 %) (див. рис. А.6 додатка А).

Отже, для громадян найбільш суттєвими перешкодами при зверненні до суду є недотримання строків судового розгляду справи й нерозуміння процедури останнього (і це нормально, адже це є справою професійних юристів), а також економічний елемент, тобто витрати, пов'язані передовсім з оплатою послуг адвоката. На подолання цих проблем мають бути спрямовані зусилля держави.

2.3.1. Організаційно-правові гарантії дотримання судами розумного строку розгляду справ

Дотримання строків судового слухання забезпечується встановленням граничних строків виконання процесуальних дій,

а також розгляду певних категорій справ. При цьому закінчення строку є підставою для втрати певного процесуального права. Відповідні положення містяться в Кодексах України — КПК (гл. 7 розд. I), ЦПК (гл. 6 розд. I), КАС (гл. 8 розд. II). Зазначимо, що ЦПК (2004 р.) і КАС (2005 р.) запроваджено категорію «розумний строк», запозичений із практики Європейського суду з прав людини. Якщо ЦПК не роз'яснює цього терміна, то п. 11 ч. 1 ст. 3 КАС встановлює, що таким строком слід вважати «найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невинуватих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод і інтересів у публічно-правових відносинах».

Брак чітких критеріїв тлумачення наведеного поняття вимагає звернутися до практики Суду, згідно з якою значення «розумного строку» полягає у встановленні межі стану невизначеності, у якому перебуває певна особа у зв'язку з її становищем цивільно-правового характеру або з причини пред'явленого їй кримінального обвинувачення, що є важливим для зазначеної особи з огляду на поняття «юридична визначеність». Зауважимо, що в цивільних справах відлік часу розпочинається з моменту порушення справи («Скопеллеті проти Італії»), а в кримінальних — з моменту пред'явлення обвинувачення («Девеєр проти Бельгії»). Відлік часу закінчується, коли винесено рішення суду найвищої інстанції, тобто кінцеве рішення у справі («Скопеллеті проти Італії», «Б. проти Австрії»). Суд визначатиме тривалість судового розгляду, починаючи з дати визнання державою-членом права на подання індивідуальної петиції, але зважаючи при цьому на прогрес у розгляді справи на даний момент («Прошак проти Польщі»). Суд також окреслив чинники, які необхідно оцінювати при визначенні відповідності тривалості часу судового розгляду критеріям «розумного строку», а саме враховуючи: складність справи, поведінку заявника, поведінку судової і державної влади, ступінь ризику для заявника («Катте Клітше де ла Грандж проти Італії») [231, с. 35–36; 92, с. 284–304].

На практиці трапляються систематичні порушення процесуальних строків у всіх стадіях судочинства. Відповідно до статистики ВС України, за 2002–2005 рр. у кримінальному судочинстві частка справ, які розглядалися судами першої інстанції з порушенням строків, становила близько 9,3 %; залишок справ, не роз-

глянутих на кінець звітного періоду, — 13–24 % від загальної кількості справ, які були в провадженні. У цивільному судочинстві провадження у справах по першій інстанції закінчено поза межами, установленими ЦПК України, у 20 % випадків; залишок справ, не розглянутих на кінець звітного періоду, коливався від 10 до 24 %. Залишок справ, провадження яких закінчено господарськими судами понад строки, установлені ГПК України, становив 0,01–0,004 %; залишок справ, не розглянутих на кінець звітного періоду, коливався від 12,7 до 14,6 % [144, с. 34–35]. У 2006 р. з порушенням строків, передбачених законом, було розглянуто 9,9 % цивільних справ і 3,7 % кримінальних справ. За даними голови ВС України В. Онопенка, практично всі показники оперативності та якості розгляду справ у 2006 та 2007 рр. поліпшились. Цих результатів було досягнуто завдяки сумлінній праці абсолютної більшості суддів, ужитим заходам щодо систематичного вивчення стану організації роботи місцевих судів апеляційними судами та ВС України з наданням суддям методичної допомоги, притягненням недобросовісних суддів до відповідальності [14].

За даними ВС України про стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції, у 2006 р. основними причинами тривалого перебування на розгляді в судах кримінальних справ були: а) неявка в судові засідання підсудних, свідків, прокурорів, захисників, інших учасників процесу; б) недоставлення конвойною службою органів внутрішніх справ у судові засідання підсудних, які трималися під вартою; в) призначення судом експертиз; г) зміна прокурором обвинувачення в суді; д) відсутність необхідної кількості залів судових засідань; перевантаженість судів справами; е) невиконання органами досудового слідства судових доручень; ж) неналежна організація окремими суддями судового процесу. Причини порушень строків розгляду цивільних справ: а) неявка сторін чи їх представників; б) ухилення осіб від одержання повісток; в) задоволення клопотань сторін про витребування доказів; г) відсутність зворотних повідомлень про вручення повісток особам, які беруть участь у справі; д) тривале проведення експертиз; е) необґрунтовано великі перерви між судовими засіданнями; ж) неналежне вивчення (підготовка) справи до розгляду; и) застосування судами не в повній мірі заходів процесуального примусу до осіб, які перешкоджають здій-

сненню цивільного судочинства [13]. При цьому найбільше порушень розумного строку розгляду справ допускають в основному загальні суди. На подолання цієї проблеми треба спрямувати низку організаційно-правових заходів.

Питання належної організації роботи суду висвітлювалися в працях В. Д. Бринцева [51; 214], О. Кононенко [150], А. Л. Лікаса [191], В. Б. Алексєєва, В. П. Кашепова [222], М. І. Клеандрова [406], Н. А. Петухова [250], Г. П. Батурова [252], С. Г. Штогуна [469]. Для належної організації суду слід застосувати всі зусилля з тим, щоб суди дотримувалися визначених законом строків розгляду справи, що, на нашу думку, потребує запровадження таких заходів: 1) забезпечення реальних нормативів середньомісячного навантаження на суддів; 2) оптимізація організації роботи апарату суду; 3) використання новітніх технологій у його діяльності.

На забезпечення реальних нормативів середньомісячного навантаження на суддю місцевого суду як важливий чинник оптимізації його роботи неодноразово вказували як практики, так і науковці. Загальновизнаною є думка, що належної оперативності правосуддя можна досягти шляхом забезпечення оптимального навантаження і створення умов для автономної діяльності кожного судді. Для цього необхідні засоби оргтехніки, відповідний штат працівників, від яких певною мірою залежить судовий процес, тощо. Однак нині не існує єдиних науково обґрунтованих критеріїв, які визначали б ту кількість справ, що може розглянути кожний суддя протягом місяця. Більшість професійних суддів пояснюють тяганину при розгляді справ і значну кількість скасованих рішень саме надмірним навантаженням. Проведене анкетування показало, що 78,6 % опитаних вважають рівень навантаження на одного суддю суттєвим чинником, який впливає на забезпечення доступності правосуддя (у суді першої інстанції); 18,1 % — що це не є суттєвим, а лише впливає опосередковано; тільки 2,5 % суддів зазначили, що цей чинник ніяк не пов'язаний із досліджуваною проблемою.

Спробу вивести формулу провізорної норми робочого часу судді зробив у 1990 р. А. Л. Лікас, який провів дослідження організації праці суддів у п'яти союзних республіках СРСР (в Українській, Естонській, Литовській, Башкирській і в м. Москва).

Ним анкетувалося 100 суддів із середнім стажем роботи близько 12 років. Науковець запропонував формулу в такому вигляді:

$$T(n) = (T(\text{cp}) \cdot D)/480,$$

де $T(n)$ — норма часу, хв, год, дні;

$T(\text{cp})$ — середні витрати часу на розгляд однієї сторінки документа, хв;

D — середній обсяг справи в сторінках: для цивільної справи — 50, для кримінальної — 250 с.;

480 — кількість хвилин у 8-годинному робочому дні.

При цьому вчений на підставі дослідження встановив, що кваліфіковані й досвідчені судді на обробку однієї сторінки судового документа витрачають у середньому 9,035 хвилини. Якщо виходити з цього, то, керуючись запропонованою формулою, А. Л. Лікас довів, що для розгляду й вирішення середньої цивільної справи судді потрібен один день, для кримінальної справи — 4,7 дня [191, с. 132–137]. Вважаємо, що цю формулу можна використовувати й у даний час.

Останніми роками неодноразово робилися спроби визначити й затвердити науково обґрунтовані нормативи навантаження на одного суддю [51, с. 17]. Завдяки цим дослідженням доведено до оптимальної чисельності склад ВС України, їх результати враховано також у системі господарських судів. Відповідно до Рішення IV з'їзду суддів України, Раді суддів України, радам суддів АРК, областей, міст Києва й Севастополя, військових і господарських судів рекомендовано активізувати діяльність щодо створення сприятливих умов для забезпечення функціонування судів, зокрема, шляхом визначення й запровадження нормативів навантаження на суддю [359, с. 19].

Спробу розрахувати норми часу, необхідного для розгляду справ загальними судами першої інстанції, було здійснено робочою групою з опрацювання норм навантаження в Держсудадміністрації України на підставі звітів місцевих судів. Отримані результати були погоджені IV рішенням Ради суддів на виконання ст. 126 Закону «Про судоустрій України» № 30 (серпень 2005 р.) й доведені до відома суддів. Нормативи являють собою розрахунки середньої кількості годин, які судді належить витрачати при розгляді різних категорій справ [359, с. 19]. Так, нормативами встановлено, що для розгляду звичайної справи

про крадіжку судді необхідно 10,3 год, про хуліганство — 9,8, про злочини у сфері службової діяльності (у тому числі одержання, давання, провокація хабара) — 16,5, справи щодо сімейних правовідносин — 3,0, щодо житлових правовідносин — 13,9, про право власності — 9,2, про оскарження дій слідчих органів — 3,3 год.

Результати проведеного нами опитування суддів в основному підтверджують (із певними застереженнями: унеможливити повернення до «соціалістичного плану»; наявність чітких критеріїв урахування складності справи) необхідність запровадження нормативів середньомісячного навантаження на одного суддю місцевого суду (90 % — «за», лише 10 % — «проти» їх уведення).

Досить показовим виявилось й вивчення питання про те, яку кількість кримінальних, цивільних, а також справ про адміністративні правопорушення (середніх за обсягом і складністю) повинен розглядати протягом одного місяця суддя. Респонденти, які дали відповідь на нього (55 %), наводили різні цифри. Стосовно кримінальних справ, то найменше опитаних назвали від 1 до 5 справ, найбільше — 20; арифметичний підрахунок середнього з наведених значень склав 7 кримінальних справ на місяць. Оптимальна, на думку респондентів, кількість цивільних справ коливалася від 10 до 60; середнє значення — 24 справи. Що стосується справ про адміністративні правопорушення, то лише 34 % від загальної кількості респондентів навели приблизну кількість справ про адміністративні правопорушення, яку може протягом місяця розглянути суддя. Цифри коливалися від 20 до 100 справ; середнє значення — 47 справ.

Слід зазначити, що з 90 % опитаних, які позитивно ставляться до введення середньомісячних нормативів навантаження на одного суддю, лише 61 % навели прийнятні, на їх думку, цифри, а щодо справ про адміністративні правопорушення — 38 %. Такий результат свідчить про принципове сприйняття цієї ідеї суддівським корпусом, але про певну невизначеність стосовно конкретної оптимальної кількості справ.

Можна порівняти отримані нами цифри з даними щодо кількості справ, які сьогодні розглядають судді місцевих судів. За останніми статистичними даними, навантаження справ і матеріалів на одного суддю місцевого суду на місяць складало: у 2002 р. — 98,6; у 2003 р. — 110,2; у 2004 р. — 118,6; у 2005 р. — 116,5; у 2006 р. — 138; у 2007 р. — 155 [91, с. 34; 14]. При цьому

в середньому у 2002–2005 рр. суддя місцевого суду розглядав за місяць: 4,3 кримінальних справ (наш результат — 7), 33,5 — цивільних (наш результат — 24) і 65,45 — справ про адміністративні правопорушення (наш результат — 47). Отримані нами дані свідчать, що судді готові розглядати більше кримінальних справ, але кількість цивільних і справ про адміністративні правопорушення вважають надмірною й такою, що виходить за межі тієї кількості, яку суддя реально може розглянути.

Оптимізація організації роботи апарату суду — важлива гарантія доступності правосуддя. У Рекомендації Комітету міністрів РЄ «Про незалежність, дієвість і роль суддів» зазначається, що для ефективної діяльності суддям мають бути створені належні умови роботи, у тому числі шляхом забезпечення допоміжного персоналу відповідним обладнанням для автоматизації діловодства й обробки даних із тим, щоб судді могли ефективно й оперативно виконувати свої прямі обов'язки (підп. d принципу III) [315, с. 10–11]. У Рекомендації «Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів» Комітет зауважує, що слід не збільшувати, а поступово зменшувати кількість покладених на суддю завдань, які не вимагають судового розгляду, передаючи їх до підвідомчості інших осіб чи органів (п. II) [303, с. 8]. Таким чином, усі заходи мають бути спрямовані на максимальне вивільнення судді від виконання обов'язків і дій, які не є безпосереднім відправленням правосуддя.

Із цією метою у судах передбачено посади спеціальних службовців, які виконують непроцесуальні функції і входять до апарату судів. За ст. 103 Закону «Про судоустрій України» організаційне забезпечення роботи суду здійснює його апарат, який очолює керівник (завідуючий секретаріатом). Він підпорядковується голові суду й координує діяльність апарату з відповідним територіальним управлінням Держсудаміністрації. До штату апарату судів входять також помічники суддів, наукові консультанти й судові розпорядники.

На допомогу судді при виконанні повсякденних обов'язків спрямована діяльність його помічника. Цей інститут було введено Законом «Про судоустрій України» з метою спрощення роботи судді. Про його доцільність і практичну ефективність свідчать результати опитування суддів, 93,2 % з яких позитивно оцінили його діяльність.

Традиційно (ще з радянських часів) судді разом із відправленням правосуддя здійснювали прийом громадян, що пояснювалося високою метою забезпечення всебічної турботи й уваги до громадян із боку працівників суду [265, с. 67]. Донедавна в більшості судів України судді вели прийом громадян, під час якого фактично виконували роль адвокатів і консультантів щодо складання позовних заяв, часто висловлюючи думки про перспективи справи. Це, безперечно, давало підстави для сумнівів у неупередженості судді. Досвід європейських країн свідчить, що в більшості з них судді не ведуть такого прийому, що дозволяє їм зосередитися, власне, на відправленні правосуддя.

У ст. 40 КУ і в Законі України «Про звернення громадян» передбачено право на звернення громадян до органів державної влади з питань, що стосуються діяльності цих органів, а також реалізації особистих прав [306]. Згідно з п. 1.9 Інструкції з діловодства в місцевому загальному суді прийом громадян здійснюється відповідним працівником апарату суду, який визначається наказом голови останнього. Особистий прийом громадян із питань роботи суду проводить голова суду або його заступник [125]. У низці модельних місцевих судів України (наприклад, Петровському районному м. Донецька — з 1999 р., Мелітопольському міському — з 1996 р. та ін.) досвід прийому громадян лише працівниками апарату судів, коли до початку розгляду справи суддя не зустрічається з громадянином, було запроваджено декілька років тому, що виявилось досить ефективним [180, с. 210–212; 101]. В апеляційних загальних судах особистий прийом громадян здійснюють голова суду, його заступники, голова ради суддів області, голова кваліфікаційної комісії суддів загальних судів апеляційного округу, керівник апарату суду [422, абз. 2 п. 4]. У ВС України затверджено графік особистого прийому громадян Головою цього суду, його заступниками, головами Судових палат і головою Військової колегії [193].

На прохання висловитися стосовно інституту прийому суддями громадян переважна більшість опитаних (57,5 %) відповіли, що судді мають спілкуватися з громадянами лише в судовому засіданні. При цьому 42,2 % респондентів вважають, що прийом громадян повинні вести спеціальні працівники апарату суду, 4,1 % — що судді мають вести прийом громадян, але в меншому обсязі, ніж зараз, і лише 12,1 % відповіли, що цей інститут є не-

обхідним і корисним як для судді, так і для громадян. Як бачимо, суддівська спільнота виступає за скасування особистого прийому суддями громадян, оскільки цілком очевидно, що це відволікає їх від виконання основних функцій.

Нетрадиційний, але дуже ефективний і тому заслуговуючий на увагу підхід щодо прийому громадян застосовано в Петровському райсуді м. Донецька. З метою покращення організації роботи суду, забезпечення відкритості його діяльності та спрощення доступу громадян до правосуддя апарат суду структурований, утворені відділи прийому заяв, матеріалів і справ (відділ № 1), забезпечення судового розгляду справ (відділ № 2), виконання судових рішень і зберігання справ (відділ № 3) (наказ голови Петровського райсуду м. Донецька № 9 від 13 лютого 2006 р.).

Прийом від громадян заяв, позовних заяв, скарг здійснюється в суді щоденно з 9 до 16 год відділом прийому. Ним же приймаються й від уповноважених органів кримінальні справи та матеріали в порядку кримінального судочинства, справи про адміністративні правопорушення, цивільні й адміністративні справи. Цей відділ розташований при вході до суду в переобладнаному приміщенні з необхідними організаційно-технічними засобами. Прийом громадян здійснюється через вікно працівниками відділу почергово. Біля вказаного вікна розташовані дошка оголошень і графік розгляду справ. Прийняті відділом прийому протягом робочого дня судові справи й матеріали розподіляються між суддями в порядку, визначеному головою суду, і щоденно о 15 год передаються до відділу забезпечення судового розгляду справ.

Кримінальні справи, а також матеріали, що стосуються кримінального судочинства, розподіляє між суддями голова суду, а за його відсутності — заступник. Розподіл цивільних справ здійснюється таким чином: справи, що надійшли до суду за один робочий день, бере до провадження черговий суддя згідно з установленим у суді графіком чергувань. При надходженні в один день великої кількості справ береться до уваги навантаження цього судді й справа направляється іншому судді. справи про адміністративні правопорушення розподіляються відділом заяв, матеріалів і справ. У такий спосіб, з одного боку, забезпечується рівномірне навантаження на суддів, а з другого — це зручно, бо реально існує прозорість судочинства.

Після надходження судових справ до відділу забезпечення вони реєструються в контрольних журналах і негайно передаються суддям. Щоденно з 16 до 17 год судді (черговий суддя), які повинні прийняти судові справи і матеріали, у присутності помічника й секретаря судового засідання вивчають їх, вирішують питання про відкриття провадження у справі (прийняття справи до провадження суду). У разі позитивного його вирішення помічник судді готує відповідну ухвалу, суддя призначає справу до розгляду, а секретар судового засідання забезпечує явку учасників процесу в судове засідання.

Така організація роботи забезпечує скорочення строків відкриття провадження у справі (прийняття справи до провадження), поліпшує якість підготовки справ до судового слухання, не призводить до витрат часу на безпосереднє спілкування суддів з громадянами. У той же час така організація прийому заяв від осіб є зручною для них самих, оскільки не треба гаяти час на пошуки необхідного їм судді, пристосовуватися до графіка його прийому тощо. А це, у свою чергу, скорочує судове провадження й підвищує якість розгляду справ.

Після вирішення питання про відкриття провадження у справі (прийняття справи до провадження) й підготовки відповідних процесуальних документів секретар судового засідання повертає справу до відділу забезпечення, де вона зберігається до наступного судового засідання. По завершенні судових засідань усі матеріали справи повертаються до відділу забезпечення і зберігаються у відповідному приміщенні до їх розгляду й набрання рішенням законної сили. Після цього вони передаються до відділу виконання судових рішень і зберігання судових справ. Основними завданнями цього відділу є: а) звернення до виконання й виконання всіх судових рішень, що набрали законної сили; б) реєстрація даних щодо звернення рішень до виконання й виконання; в) підготовка судових справ для направлення в касаційний суд; г) передача справ до архіву; д) виготовлення та видача копій судових рішень. Така організація роботи апарату суду є дуже ефективною [101].

Іншою важливою гарантією доступності правосуддя є застосування новітніх технологій у роботі суду. Загальновизнано на сьогодні, що використання комп'ютерів дозволяє оптимізувати документооборот і прискорити виконання покладених за-

вдань у будь-якій сфері, не виключаючи й судочинство. Забезпечення судів необхідною оргтехнікою — це завдання Держсудадміністрації України, на виконання якого спрямовано низку наказів її голови, зокрема наказ № 250 від 25 червня 2003 р. «Про заходи щодо організації поставки та введення в експлуатацію комп'ютерної техніки в судах загальної юрисдикції», яким затверджено план забезпечення судів відповідним обладнанням [304]; наказ № 186 від 21 травня 2003 р. «Про створення Єдиної комп'ютерної мережі судів України та запровадження централізованого спостереження за потребами місцевих та апеляційних судів загальної юрисдикції» [329].

У цілому ж стан забезпечення судів (зокрема, суддів) комп'ютерами є більш-менш задовільним. Нині вже не залишилося судів, де немає комп'ютерної техніки, усі суди облаштовано електронною поштою й комп'ютерними системами законодавства й баз даних («Ліга-закон», «Аверс», «Законодавство України», «Стат-карта», «ZVIT» та ін.). Актуальним є електронне забезпечення документообороту (системи роботи з документами, їх реєстрація, контроль за проходженням на різних етапах судового розгляду, видача копій рішень суду, архівне діловодство тощо). Для цього потрібне спеціальне програмне забезпечення. Держсудадміністрацією України (держпідприємством «Судовий інформаційний центр») розроблений і розповсюджується серед судів програмний комплекс, призначений для повного організаційного забезпечення розгляду цивільних справ.

Досвід роботи Петровського райсуду м. Донецька свідчить про високу ефективність використання комп'ютерних технологій. Кожен суддя, його помічник, кабінети секретарів судового засідання, усі відділи й архів укомплектовані комп'ютерами, а це дало змогу всі процесуальні документи виготовляти в електронному та паперовому вигляді, що значно скоротило строки їх виготовлення і підвищило їх якість. Для реєстрації судових справ і матеріалів, надання відповідної інформації в суді запроваджено комп'ютерну програму SUDOBLIK, розроблену головою суду на основі Інструкції з діловодства в місцевому загальному суді. Програма дозволяє вести облік усіх судових справ і матеріалів від надходження до суду до передачі в архів, здійснювати оперативний контроль за проходженням справ, строками їх розгляду і звернення до виконання, якісно і своєчасно

опрацьовувати статистичні звіти. База даних програми встановлена на сервері, який знаходиться у відділі прийому і функціонує цілодобово, що дає змогу використовувати її в будь-який час. У суді створено комп'ютерну мережу, до складу якої підключені комп'ютери, розташовані у відділах прийому — 3, забезпечення — 1, виконання судових рішень — 1, архіві — 1, кабінеті голови суду — 1, заступника голови — 1, помічника голови — 1. Голова суду, його заступник і помічник мають необмежений доступ до бази даних, працівники відділів прийому, забезпечення й виконання судових рішень — обмежений (тільки до даних, що стосуються реєстрації справ і матеріалів, їх руху, звернення до виконання й виконання судових рішень).

За допомогою комп'ютерів, підключених до єдиної мережі й розташованих у кабінетах голови суду, його заступника й помічника, здійснюється оперативне спостереження за надходженням справ і матеріалів до суду, проходженням справ у суді, контроль за строками розгляду справ, зверненням до виконання й виконанням судових рішень, виготовленням звітів, довідок тощо.

У відділі прийому в мережі працюють 3 комп'ютери, на яких окремо реєструються справи і матеріали в порядку кримінального, цивільного й адміністративного судочинства, справи про адміністративні правопорушення, а також результати апеляційного й касаційного розгляду справ. Таким чином, працівники суду мають необмежений доступ до інформації про реєстрацію справ і обмежений — щодо результатів розгляду справ і матеріалів. Це дає можливість отримати в будь-який час потрібну інформацію стосовно рішення про відкриття провадження у справі (прийняття справи до провадження), про результати попереднього й судового її розгляду, звернення до виконання й виконання судових рішень, яка може бути повідомлена особам, що звернулися до відділу.

Програмою передбачено окремий облік цивільних справ позовного, окремого й наказного провадження, адміністративних справ, справ про визнання рішень іноземних судів, заяв про забезпечення позову (доказів), подань у порядку виконання судових рішень (програма SUDOBLIK-CIVIL), кримінальних справ, скарг приватного обвинувачення, закритих кримінальних справ, справ за поданнями слідчих органів і за скаргами на їх дії, справ

за поданнями в порядку виконання вироку, справ про застосування примусових заходів виховного характеру (програма SUDOBLIK-KRIM), справ про адміністративні правопорушення й корупційні діяння (програма SUDOBLIK-ADM).

У відділі забезпечення судового розгляду справ працює комп'ютер, на якому реєструються рух усіх справ і матеріалів від надходження до відділу до набрання судовим рішенням законної сили (дати судових засідань, причини відкладення справ, результати судового розгляду), а також надходження апеляційних скарг і дати направлення справ до апеляційного суду.

У відділі виконання судових рішень функціонує комп'ютер, на якому реєструються звернення до виконання й виконання всіх судових рішень, передача справ до архіву, надходження запитів касаційного суду про витребування справ і дати направлення справ до касаційного суду.

Крім обліку судових справ програма дає можливість виконувати пошук справ за номером та алфавітом, опрацьовувати численні запити щодо строків провадження розглянутих і нерозглянутих справ, причин відкладення їх розгляду, залишку справ по суду й суддях, по категоріях розглянутих справ, що дозволяє оперативно опрацьовувати дані для проведення аналізу, узагальнень судової практики. Програма сприяє оперативному і якісному виконанню всіх передбачених відомчими актами звітів.

Реєстрація архівних справ здійснюється комп'ютерною програмою SUDARHIV, розробленою також головою суду, яка дає змогу вести облік архівних судових справ, містить базу даних судових рішень, постановлених судом з 2000 р., що дозволяє виводити й видавати копії судових рішень у короткі строки.

Завдяки використанню вказаних комп'ютерних програм у Петровському райсуді вдалося значно поліпшити інформаційно-аналітичну роботу, облік судових справ, скоротити строки їх розгляду, спростити доступ громадян до судових рішень, що сприяє ефективному здійсненню правосуддя. Як показує статистика, за останні 5 років строки розгляду судових справ скоротилися на 23,1 %. У 2005 р. судом розглянуто у строки, установлені законодавством, 91 % цивільних і 68 % кримінальних справ [101]. Отже, досвід роботи Петровського райсуду варто застосувати і в інших місцевих судах України.

2.3.2. Простота процедури розгляду справ судами

Важливим елементом доступності судового процесу є його максимально можлива простота. Відповідно до Рекомендації Комітету міністрів РЄ «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя» досягненню цієї мети служать такі засоби, як: а) примирення сторін або мирне врегулювання спору до прийняття його до провадження або ж у ході розгляду; б) можливість використання послуг адвоката; в) спрощення процесуальних дій; г) надання особі, котра не володіє мовою, якою ведеться процес, перекладача; д) максимальне обмеження кількості запрошених експертів. У документі окремо робиться акцент на заходах, спрямованих на те, щоб кількість експертів, призначених для участі в судовому розгляді самим судом або ж за клопотанням сторін, була максимально обмеженою (ст. В) [340, с. 275–277]. У Рекомендації Комітету міністрів РЄ «Про спрощення кримінального судочинства» наголошується на застосуванні таких заходів, коли йдеться про покарання за злочини, які не є тяжкими: а) сумарні процедури; б) позасудове врегулювання справи компетентними правоохоронними органами; в) спрощені судові процедури [324, с. 284–291].

Тенденцію спроби багатьох держав спростити процедуру судового розгляду кримінальних справ, у яких обвинувачений визнає свою вину, а сам злочин не становить значної суспільної небезпеки, можна визначити як загальну [429, с. 535; 244, с. 239–247]. До таких заходів можна віднести так звану угоду про визнання вини, яка широко використовується в кримінальному процесі США [439, с. 140–143], розвиток системи ювенальних судів і відновлювального правосуддя, сутність якого полягає в примиренні злочинця й потерпілого [206, с. 516–542]. Прикладом такого спрощення може бути і введений в РФ особливий порядок судового розгляду, передбачений розд. X КПК РФ. Він може бути застосований у тих кримінальних справах, у яких міра покарання не перевищує 10 років позбавлення волі, в разі згоди обвинуваченого з пред'явленим йому обвинуваченням і за відсутності заперечень прокурора, приватного обвинувача й потерпілого. Особливістю порядку розгляду таких справ є непровадження судового слідства в повному обсязі, а також пом'якшення покарання, яке призначається підсудному (воно не може перевищувати дві третини максимального строку або розмір найсуворішої міри покарання) [429, с. 539–543].

У вітчизняному процесуальному законодавстві теж помітна тенденція до введення спрощених процедур і окремих процесуальних дій. Так, Законом від 21 червня 2001 р. внесено зміни до ст. 299 КПК України, згідно з якими суду за наявності згоди сторін надається право встановити спрощений порядок проведення судового слідства стосовно тих фактичних обставин справи й розміру цивільного позову, які ніким не оспорується. У такому випадку судове слідство обмежується допитом підсудного (ст. 301¹ КПК), а сторони позбавляються права оспорювати відповідні фактичні обставини й розмір цивільного позову в апеляції (ч. 3 ст. 299 КПК). Іншим варіантом спрощення процедури є відмова прокурора від обвинувачення, якщо в результаті судового розгляду він дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення (ч. 3 ст. 264 КПК). У такому разі суд своєю ухвалою (постановою) закриває справу, якщо потерпілий не бажає самостійно підтримувати обвинувачення (ч. 2 ст. 282 КПК). Новим ЦПК України від 18 березня 2004 р. введено заочний розгляд справи при неявці відповідача (гл. 8 розд. III) і наказне провадження, у порядку якого задовольняються документально підтверджені безспірні грошові вимоги (розд. II). Елемент спрощення процедури цивільного судочинства вбачається й у такому інституті, як проголошення лише вступної і резолютивної частин рішення суду, що передбачено ч. 1 ст. 218 цього Кодексу. Аналогічні норми містить і КАС України (ч. 4 ст. 167).

Висловлюються також інші пропозиції щодо спрощення судових процедур, наприклад уведення в кримінальному судочинстві заочного розгляду справи і примирення сторін [201, с. 386; 347, с. 37]. Погоджуючись у цілому з доцільністю подібних рекомендацій, зазначимо, що спрощені процедури, по-перше, є прийнятними в тих справах, які не становлять значної складності, а по-друге, не повинні підміняти звичайний порядок судового розгляду, а існувати як альтернатива йому.

Більш детальне дослідження елементів спрощення судових процедур належить до процесуально-правового регулювання й потребує окремого вивчення. Організаційно-правовими заходами, що дозволяють спростити судовий розгляд для особи, слід вважати можливість використання послуг адвоката й розвиток інститутів альтернативного (несудового) розв'язання правових конфліктів.

2.3.3. Проблеми забезпечення доступності правової допомоги для громадян

Однією з правових гарантій забезпечення простоти процесу для громадян є інститут професійного представництва в суді. Стаття 59 КУ встановлює, що кожен має право на правову допомогу. У передбачених законом випадках вона надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для реалізації права на захист від обвинувачення і надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура. КС України у рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина Г. І. Солдатова щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 КУ та низки інших норм роз'яснив, що наведене положення необхідно розуміти як одну з конституційних гарантій, яка дає підозрюваному, обвинуваченому й підсудному можливість скористатися своїм правом вільно вибирати захисником у кримінальному судочинстві адвоката — особу, яка вправі займатися адвокатською діяльністю. У такий спосіб держава бере на себе обов'язок забезпечити реальну можливість надання особам кваліфікованого захисту від обвинувачення, якщо цього вимагають інтереси правосуддя [364].

Подібні приписи про надання правової допомоги при вирішенні справ у судах відтворено в Законі «Про судоустрій України» (ст. 8) і в галузевому процесуальному законодавстві (ст. 12 ЦПК, ст. 16 КАС, ст. 44 КПК). Зауважимо, що категорія «правова допомога» не отримала належного роз'яснення на законодавчому рівні, а визначається лише коло осіб, які мають право на її надання (адвокати та інші фахівці в галузі права у випадках, установлених законом). Аналіз міжнародно-правових актів і законодавства інших країн, які регламентують право на правову допомогу [243, с. 217–222; 245, с. 150–152], дозволяє зробити висновок, що останнє — це закріплене в КУ та в інших законодавчих актах, відповідно до міжнародно-правових стандартів, право кожного на одержання послуг юридичного характеру з метою реалізації захисту прав і свобод людини. Обсяг такої допомоги не обмежується представництвом інтересів особи в суді, а може набувати різних форм, як-то: надання консультацій у юридично значущих справах і порад по складанню юридичних документів, роз'яснення змісту чинного законодавства тощо.

У більшості випадків такі послуги надаються фахівцями в галузі права на платних засадах, однак бувають випадки, коли держава бере на себе обов'язок забезпечити безоплатну правову допомогу. Такий обов'язок випливає з низки міжнародно-правових актів (ст. 3 Основних положень про роль адвокатів, прийнятих на VIII Конгресі ООН з попередження злочинності 1990 р. [260, с. 265–269]; Рекомендація Комітету міністрів РЄ «Про ефективний доступ до закону і правосуддя малозабезпечених осіб» [298, с. 292–294]) і встановлюється на конституційному рівні. Крім того, у практиці Європейського суду з прав людини (рішення у справах «Ейрі проти Ірландії», «Артріко проти Італії» [109; 33] та ін.) надання безоплатної правової допомоги у випадках, коли особа не здатна з огляду на її скрутне матеріальне становище самостійно її забезпечити, є важливою гарантією права особи на доступ до правосуддя.

При реалізації наведених положень на практиці виникає низка проблем. Розглянемо їх.

1. У кримінальному судочинстві України передбачено механізм призначення захисника особою, яка провадить дізнання, слідчим, суддею у таких випадках: а) коли за частинами 1 і 2 ст. 45 КПК України участь захисника є обов'язковою, але підозрюваний, обвинувачений чи підсудний не бажає або не може його запросити; б) коли підозрюваний, обвинувачений чи підсудний бажає запросити захисника, але за відсутності коштів чи з інших об'єктивних причин не може цього зробити. Порядок оплати праці адвокатів у таких випадках здійснюється згідно з Постановою Кабміну України від 14 травня 1999 р. № 821 у розмірі 15 грн за повний робочий день (без відрахування податків) [301]. Незначний розмір оплати послуг захисника, запрошеного в порядку ч. 3 ст. 47 КПК України, труднощі при її отриманні спричиняють ухилення адвокатів від здійснення захисту в таких справах, недостатню сумлінність при відстоюванні прав таких підзахисних, невикористання всіх процесуальних можливостей захисту, залучення молодих адвокатів, які не мають достатнього досвіду роботи. Усе це негативно відбивається на якості надання правової допомоги у кримінальних справах, а значить, страждають інтереси підзахисних [43, с. 49–54; 63, с. 131–139; 56, с. 37; 57, с. 193].

2. У цивільному й адміністративному процесі право на надання безоплатної правової допомоги передбачено, але дієво-

го механізму для цього не створено. Так, за ч. 3 ст. 79 ЦПК України видатки на правову допомогу належать до витрат, пов'язаних із розглядом судової справи. Відповідно до ч. 1 ст. 84 цього Кодексу їх несуть сторони, крім випадків отримання безоплатної правової допомоги. Таких випадків ЦПК не визначає, пов'язуючи їх конкретизацію зі спеціальним законом. У той же час зменшення судових видатків або звільнення від їх оплати є дискреційним повноваженням суду, який при вирішенні цього питання має враховувати майнове становище сторони (ч. 1 ст. 82 ЦПК). У КАС України це питання вирішується таким же чином (статті 88, 90). Положення ЦПК й КАС України щодо покладення на сторону, не на користь якої ухвалено справу (ст. 88 ЦПК і ст. 94 КАС), усіх здійснених і документально підтверджених судових витрат також не можна вважати достатньою гарантією реалізації права малозабезпечених осіб на одержання безоплатної правової допомоги. Адже відповідні видатки необхідно нести на момент звернення до суду. Отже, постає необхідність створення додаткових механізмів вирішення цієї проблеми.

Наявність проблем щодо забезпечення права особи на правову допомогу підтвердило анкетування громадян. На запитання: «Чи користувалися Ви допомогою професійного представника — юриста (адвоката)?» 61,4 % відповіли позитивно, інші 37,3 % такою допомогою не користувалися. Аналіз оцінки роботи професійних представників громадянами, які скористалися їх послугами, дав такі результати: 1) повністю задоволений його роботою — 27,4 %; 2) задоволений, але маю деякі зауваження — 37,2 %; 3) скоріше, незадоволений — 33,3 %; 4) зовсім незадоволений — 13,7 %; 5) інший варіант — 2 %. Таким чином, менше третини (27,4 %) респондентів повністю задоволені послугами професійного представника, понад третину (37,2 %) мають зауваження щодо його роботи. Це свідчить про неналежний рівень надання правової допомоги юристами (адвокатами).

Ми спробували виявити причини такого явища, поставивши запитання: «Якщо Ви незадоволені роботою професійного представника, то з якої причини?». Основна, на думку громадян, причина такого невдоволення — занадто високі ставки оплати послуг адвоката (33 %) — знов-таки повертає нас до економічного елемента доступу до суду, який є основною перешкодою для звернення до останнього. Далі йде недостатня кваліфікова-

ність представника захисту (26,6 %), що підтверджує тенденцію, зафіксовану в попередньому запитанні. Наступні 2 причини стосуються організації захисником особистого контакту з клієнтом: 14 % опитаних вважають, що зустрічей з адвокатом було замало; 13 % невдоволені тим, що представник не радився щодо того, як вести справу, і 11 % — захисник недостатньо роз'яснював те, що діється в залі судового засідання (див. рис. А.7 додатка А). Зауважимо, що відсутність фінансової можливості оплатити послуги професійного представника (28 %), на погляд громадян, є другою за вагомістю причиною незвернення до суду вищої інстанції (див. рис. А.8 додатка А). Наведені причини можуть бути враховані при запровадженні заходів, спрямованих на підвищення якості роботи юристів, які представляють громадян у суді, зокрема адвокатів.

У науковій юридичній літературі досить поширеною є пропозиція щодо створення державної адвокатури, представники якої були б наділені правовим статусом адвокатів, підпорядковувалися відповідним правилам етики й мали б аналогічний процесуальний статус, але фінансувалася б із Держбюджету. Так, за створення подібної організації висловлювалися В. В. Ярков [474, с. 16–29], М. С. Шакарян [455, с. 62], С. М. Ширінський [465, с. 48], С. Г. Штогун [469, с. 16], Н. І. Карпачова [130, с. 18]. Ми повністю підтримуємо цю ідею й можемо навести такі аргументи.

По-перше, надання правової допомоги малозабезпеченим впливає з обов'язку держави гарантувати доступ усіх осіб до суду, який опосередковано підтверджено в наведеному вище рішенні КС України у справі Г. І. Солдатова і прямо зафіксовано в уже цитованих міжнародно-правових актах. При цьому слід звернути увагу на таку суперечність. Держава бере на себе обов'язок надати особам кваліфікований захист від обвинувачення, якщо цього вимагають інтереси правосуддя. КУ визначає, що у випадках, передбачених законом, правова допомога надається безоплатно (ст. 59). Це завдання виконує адвокатура — незалежне від держави професійне об'єднання, інститут громадянського суспільства. Виникає запитання: у який спосіб держава може вплинути на незалежне від неї утворення й виконати свій обов'язок по забезпеченню безоплатної правової допомоги?

По-друге, проведене нами анкетування громадян, аналіз нормативної бази зафіксували брак реального механізму отримання безоплатної правової допомоги.

По-третє, ідея утворення державної адвокатури знайшла широку підтримку серед опитаних нами професійних суддів. На запитання: «Яким чином, на Вашу думку, має вирішуватися проблема надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення?» більшість суддів (52,7 %) відповіли, що шляхом створення відокремлених об'єднань адвокатів (так званої державної адвокатури), які фінансувалися б із Держбюджету і займалися виключно наданням безоплатної правової допомоги. Деякі судді додатково підкреслювали в анкетах, що створення державної адвокатури є суттєвим засобом підвищення доступності правосуддя. 31,4 % респондентів підтримують ідею прийняття спеціального нормативного акта, який регулював би порядок надання безоплатної правової допомоги в усіх видах судочинства з чітким переліком осіб, які мають право на останню. 12 % опитаних вбачають вирішення проблеми в збільшенні існуючих ставок оплати послуг адвокатів за призначенням із Держбюджету і 12 % — у зменшенні ставок адвокатських послуг для певних груп населення з відповідним відшкодуванням захисникам за рахунок держави.

По-четверте, аналогічні інститути досить успішно функціонують у багатьох провідних країнах світу. Особливо розвиненим є офіс публічних захисників у США. У низці рішень Верховного суду США встановлено, що право на адвоката-захисника за призначенням у кримінальних справах поширюється на малозабезпечених і незаможних обвинувачених, які притягаються до кримінальної відповідальності за злочини, міра покарання за які передбачає позбавлення волі. Наголосимо на тому, що у США близько 80 % осіб, які обвинувачуються у вчиненні тяжких злочинів, за своїм фінансовим статком не можуть собі дозволити найняти адвоката-захисника. У цій країні існує три форми одержання послуг захисника безоплатно: а) адвокати-захисники за призначенням; б) адвокати-захисники за контрактом; в) відомство публічних захисників.

Найбільш вдалою, а тому такою, що заслуговує на увагу, є форма надання правової допомоги, прийнята в окремих великих містах (наприклад, у Нью-Йорку). Тут на контрактній основі з місцевою владою створюються організації з надання безоплатної правової допомоги, які мають статус приватних комерційних корпорацій. Останні також фінансуються з бюджету

штату і (або) муніципалітету, а також можуть отримувати і благодійні внески. Незважаючи на державне фінансування, ці відомства й корпорації від держави незалежні. Працівники відомств публічних захисників або корпорацій отримують заробітну плату, відбираються у звичайному порядку з числа допущених до практики адвокатів, які виявили бажання працювати в такій структурі та пройшли перевірку кваліфікаційних комісій, створених засновником цього відомства — відповідним державним органом. Діяльність адвокатів, які працюють у цих відомствах, оплачується державою; тут можуть працювати від одного до сотні адвокатів. У багатьох таких структурах працівникам заборонено сумісництво, щоб їх робочий час повністю приділявся малозабезпеченим. Керівник відомства публічних захисників виконує повсякденні адміністративні завдання, контролює навантаження адвокатів, формує допоміжний персонал. Добір кадрів на допоміжні посади, як правило, має бути затверджений Радою з бюджету муніципальної адміністративно-територіальної одиниці. До складу Ради не повинні включатися особи, які мають відношення до поліції, прокуратури, законодавчих або виконавчих органів влади, щоб уникнути звинувачень у відомчій заінтересованості.

Перевага такої системи полягає в тому, що між адвокатами-захисниками встановлюється постійний обмін досвідом із тактики й методики захисту. До того ж вона виявила свою ефективність із точки зору економії ресурсів. До недоліків можна віднести обмеженість кадрових ресурсів і фінансових можливостей, що обумовлено небажанням осіб, відповідальних за розподіл бюджетних коштів, виділяти останні на оплату захисту злочинців [22, с. 219–221].

По-п'яте, вітчизняна практика, як і досвід інших пострадянських країн (наприклад, РФ), свідчить, що угоди держави з адвокатською спільнотою щодо надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим із подальшим відшкодуванням понесених адвокатом витрат державою є неефективними [282, с. 97–98]. Причинами тому є стійкий адвокатський корпоративізм, природне й законне бажання отримувати винагороду за свою працю й неефективність дій держави щодо оплати подібних послуг.

По-шосте, ідея представництва інтересів особи й держави її посадовими особами (державними службовцями) не є новою для українського законодавства. Так, прокуратура здійснює консти-

туційну функцію представництва інтересів держави і громадянина в суді у випадках, передбачених законом. При цьому прокурор сам визначає, чи є підстави для представництва інтересів окремих громадян. За наказом Генпрокурора № 6 від 19.09.05 р. «Про організацію роботи по представництву в суді, захисту інтересів громадян та держави при виконанні судових рішень» прокурорам рекомендовано вважати пріоритетним напрямом виконання представницької діяльності прокурорами в суді, захист соціальних і майнових прав неповнолітніх, інвалідів, людей похилого віку, осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, трудових прав громадян, які неспроможні самостійно їх захистити або реалізувати процесуальні повноваження. Зважаючи на те, що прокурор при виконанні цієї функції звільнений від сплати державного мита (див. п. 30 Декрету КМУ «Про державне мито» [292]), справедливою можна вважати позицію деяких учених, що прокурор у такому випадку виступає в ролі безоплатного захисника інтересів громадян у суді. Більшість науковців однак виступає за те, що інститут прокурорського представництва — важлива гарантія права громадян на судовий захист.

Згідно з п. 42 Положення «Про Міністерство юстиції», затвердженого Указом Президента України від 19 грудня 2005 р., Міністерство виступає як представник інтересів Президента й утворених ним для здійснення своїх повноважень консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, і Кабміну України під час розгляду справ національними судами та судами іноземних держав або міжнародними судовими органами й установами. Відповідні доручення виконують спеціально уповноважені працівники (державні службовці) Міністерства юстиції та його територіальних відділень, представляючи інтереси держави в суді.

З урахуванням наведеної аргументації, з метою вирішення проблеми доступності правової допомоги пропонується внести зміни до Закону України «Про адвокатуру» й утворити державні об'єднання адвокатів, які мають функціонувати в кожній адміністративно-територіальній одиниці відповідно до розташування судів (у районному центрі, районі в місті (обласному центрі), в обласних центрах, містах Києві й Севастополі). Кількість адвокатів у певному територіальному об'єднанні має бути обчислена з огляду на чисельність населення (від 2-х до 10-ти осіб).

Правовий статус адвокатів, які входять до такого об'єднання, належить прирівняти до статусу адвоката згідно із Законом України «Про адвокатуру» й процесуальним законодавством. Незалежність діяльності державних об'єднань адвокатів повинна бути гарантована законом і виявлятися у фінансуванні окремим рядком Держбюджету, а також процесуальній незалежності при прийнятті рішень. Такі адвокати мають отримувати фіксовану заробітну плату в розмірі, не нижчому від зарплати працівників органів прокуратури відповідного рівня. Крім того, доцільно запровадити норму щодо обов'язкового стажування осіб, які бажають набути статусу адвокатів, у державному об'єднанні адвокатів строком один рік. У такий спосіб можна досягти підвищення рівня фахової компетентності майбутніх адвокатів, набуття ними первинного професійного досвіду.

Державні об'єднання адвокатів матимуть право надавати безоплатну правову допомогу (консультації, представництво в судах тощо) за всіма категоріями справ. Рішення щодо того, чи має право громадянин на безоплатну правову допомогу, прийматиме голова об'єднання державних адвокатів на підставі документів, поданих громадянином. Це має бути, насамперед, довідка про його доходи за останні 2 роки на момент звернення, а їх рівень за цей період повинен бути нижчим від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму. Критерії обчислення сукупного доходу громадян доцільно запозичити з чинних нормативних актів, що регулюють умови призначення й порядок надання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг (див. п. 1 Постанови КМУ від 22 лютого 1999 р. про затвердження положення «Про умови та порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям»).

2.3.4. Інститути позасудового врегулювання правових конфліктів

Важливою гарантією доступності процедури судового розгляду є утворення мережі установ альтернативного (позасудового) вирішення конфліктів, метою яких є зменшення масиву справ, які надходять до суду. Рекомендація Комітету міністрів РЄ «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя» у п. В.3 встановлює, що слід вжити заходів щодо полегшення або заохочення (де це

доречно) примирення сторін або мирного врегулювання спору до прийняття його до провадження або ж у процесі розгляду [340, с. 275–277]. Аналогічні положення містить п. III Рекомендації № R (86) 12 Комітету міністрів РЄ «Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів» [303, с. 8]. Вона наголошує на тому, що держави в разі необхідності мають сприяти примиренню сторін як поза судовою системою, так і до або в процесі судового розгляду. Із цією метою можна було б: а) передбачити разом із відповідними заохоченнями процедури примирення до судового розгляду справи або інші заходи врегулювання спорів поза його межами; б) покласти на суддів як одне з основних завдань відповідальність за досягнення примирення сторін та укладення мирової угоди з усіх питань до початку судового розгляду або на будь-якій його стадії; в) вважати етичним обов'язком адвокатів сприяння примиренню сторін до початку судового розгляду або на будь-якій його стадії (п. I). Крім того, підкреслюється необхідність не збільшувати, а поступово зменшувати кількість покладених на суддів завдань, що не стосуються судового розгляду, покладаючи їх на інших осіб або органи (п. II).

Комітет міністрів РЄ виходить із того, що покладення на суди завдань, не пов'язаних із захистом права або таких, що вимагають здійснення власне не судового контролю, а суто реєстраційних функцій, виконувати які можуть інші органи, а не судові, не є доцільним. До цих завдань належать: 1) укладення шлюбів; 2) укладення договорів щодо сімейної власності; 3) дозвіл на публікацію повідомлень про шлюб; 4) дозвіл одному з подружжя представляти іншого; 5) зміна прізвища чи ім'я; 6) визнання батьківства або материнства; 7) управління власністю недієздатних осіб; 8) призначення законного представника недієздатних і неповнолітніх осіб; 9) згода на придбання власності юридичними особами; 10) перевірка бухгалтерських книг комерсантів; 11) ведення комерційних списків: комерсантів, компаній, торговельних марок, транспортних засобів, суден, катерів і літаків; 12) видача ліценцій на здійснення комерційної діяльності; 13) судові втручання у вибори чи референдуми, не передбачені конституцією; 14) призначення судді головою або членом комітетів, у яких його присутність необхідна з метою забезпечення безсторонності останніх; 15) збір податків і мита; 16) збір судо-

вих гонорарів; 17) виконання функцій державного нотаріуса; 18) вжиття заходів стосовно власності померлих осіб; 19) складання документів та актів громадянського стану; 20) земельний кадастр (контроль за реєстрацією передачі власності, іпотек); 21) призначення арбітрів, якщо воно вимагається за законом (додаток до Рекомендації) [303, с. 8].

Як бачимо, перелік наведених завдань здебільшого не стосується розв'язання правового конфлікту, тобто спору про право. На нашу думку, наявність такого спору має бути критерієм віднесення певного питання саме до юрисдикції суду. Хоча низка категорій справ, які згідно з чинним законодавством нині належать до судової юрисдикції (наказне, особливе провадження в цивільному судочинстві), не є спорами про право, але наявність останнього має бути визначальною при розмежуванні компетенції суду й органів альтернативного врегулювання конфліктів.

Яскравим прикладом віднесення до юрисдикції суду так званих реєстраційних функцій за чинним законодавством є справи про порушення правил дорожнього руху. ВС України, підводячи підсумок роботи судової системи за певний період, неодноразово наголошував, що перевантаження місцевих загальних судів виникло значною мірою через віднесення до їх компетенції розгляду адміністративних справ про порушення правил дорожнього руху. У 2005 р. суди розглянули 3749 тис. таких справ, у 2006 р. — 4971 тис., що склало відповідно 47,8 % і 67,1 % від загальної кількості справ, розглянутих судами по першій інстанції [13]. Причому з року в рік їх кількість постійно збільшується. Так, у 2005 р. суди розглянули з постановленням рішення на чверть більше таких справ, ніж у 2001 р. Вочевидь, для розгляду справ про порушення правил дорожнього руху слід повернутися до порядку, за яким інспектори дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС України на місці вирішували питання про притягнення правопорушника до відповідальності й лише в разі виникнення спору передавали протоколи до суду. При проведенні анкетування суддів деякі респонденти вказували на необхідність вилучити ці справи з юрисдикції суду. На наш погляд, такий крок є цілком обґрунтованим, оскільки подібні справи в більшості випадків не містять спору про право і не є настільки соціально значущими, щоб відносити їх до юрисдикції суду. Окрім того, їх розгляд у судах, як правило, відбувається спрощено, без

дотримання належної процесуальної форми. Достатньою гарантією дотримання прав людини в такому разі буде можливість оскарження накладення адміністративного стягнення до суду.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці досліджував проблеми розгляду справ органами, які не є судовими відповідно до законодавства певної країни. З позиції Суду, є прийнятними і не становлять порушення права на «розгляд справи судом, установленим законом», такі форми відмови від цього суб'єктивного права, як угоди про звернення до арбітражу й позасудове врегулювання спорів. Суд установив різницю між арбітражними (третейськими) угодами, укладеними добровільно, й тими, які укладено примусово [36, с. 17].

Позасудове врегулювання спорів має відповідати кільком критеріям: 1) бути добровільним: «Згідно з практикою Суду відмова від гарантованого Конвенцією права, оскільки це є допустимим, повинна бути встановлена в однозначний спосіб. ...Щодо відмови від процесуальних прав, то для цілей Конвенції вона має гарантувати мінімум, пропорційний важливості такої відмови» (рішення у справі «Пфайфер та Планкл проти Австрії») [9, п. 37]; 2) грошове відшкодування в порядку позасудового вирішення спору не може бути перешкодою для звернення до суду з вимогою поновлення порушеного права в натурі. У рішенні у справі «Інце проти Австрії» заявник (народжений поза шлюбом) вимагав отримати у спадщину частину ферми його матері. Після прийняття рішення Верховним Судом Австрії, відповідно до якого заявник позбавлявся права на оскарження до Конституційного Суду положень закону, він погодився отримати частину грошової винагороди в порядку позасудового врегулювання. Але таке розв'язання спору, з точки зору Суду, не відповідало встановленим критеріям, оскільки Інце вибрав його «як менше зло» [5, п. 33].

Отже, якщо розгляд справи в третейському суді (арбітражі) здійснюватиметься за добровільною згодою, це не порушуватиме положень ст. 6 Конвенції. Інша справа, коли арбітражну угоду укладено шляхом примусу або слухання справи в третейському суді, що є обов'язковим з огляду на положення закону. Практика Суду свідчить, що за загальним правилом діяльність третейських судів перебуває поза межами відповідальності держави щодо вимог ст. 6 Конвенції. Однак діяльність третейського

суду, у якому здійснюється розгляд справи в обов'язковому порядку, Європейський суд з прав людини оцінює на відповідність вимогам ст. 6 Конвенції [102, п. 30].

Влучною видається аналогія американських учених Дж. Маркса, Е. Джонсона і П. Шантона: орієнтація правової системи на врегулювання спорів виключно за допомогою суду означала б те ж саме, що й орієнтація медицини на хірургічну операцію як єдиний метод лікування хвороб [8, с. 51–52]. Судова влада фізично неспроможна опрацювати абсолютну кількість усіх суспільних конфліктів. Крім того, деякі з них є настільки незначними, що розв'язання їх у рамках коштовного, тривалого й складного судового провадження є навіть зайвим. Отже, залишається актуальним питання вивчення можливостей застосування несудових (альтернативних) способів вирішення спорів у правовій системі України.

Більшість опитаних нами суддів (65 %) зазначають, що створення розвиненої системи органів альтернативного (несудового) врегулювання конфліктів сприятиме забезпеченню доступності правосуддя. При цьому лише 12,9 % вважають цю ідею раціональною, а існуюче становище в цій сфері — задовільним, 88 % дотримуються думки, що систему органів альтернативного (несудового) розв'язання спорів необхідно розвивати, і лише 17 % переконані, що всі юридично значущі справи мають вирішуватися в судовому порядку. Деякі респонденти на сторінках анкети висловлювалися за те, щоб вилучити з компетенції суду дрібні справи про адміністративні правопорушення (зокрема, про штрафи за порушення правил дорожнього руху), передавши їх спеціальним органам виконавчої влади, а також забрати в судів справи про стягнення заборгованості по сплаті комунальних послуг, повернувшись до практики виконавчих написів нотаріусів.

При визначенні найперспективніших форм альтернативного (несудового) врегулювання конфліктів позиції суддів розподілилися так: 16,2 % підтримують створення ювенальної юстиції, 52,9 % — відновлювального правосуддя (примирення потерпілого і правопорушника поза судовим засіданням за умови взаємної згоди на це), 9,6 % — підвищення ролі нотаріату, 40 % обстоюють необхідність розвитку мережі третейських судів. Як бачимо, найбільшу підтримку серед опитаних отримала концепція відновлювального правосуддя, яка нині теж привертає увагу

науковців (як-то: В. А. Воскобитова [67, с. 44–82], О. В. Волколуп [66, с. 228–236], Л. М. Корнозова [129, с. 4–30], В. Т. Маляренко [201, с. 439–481] та ін.) і є предметом міжнародно-правового регулювання. Ідея такого альтернативного судовому способу розв'язання кримінально-правового спору заснована на посередництві, у рамках якого за сприяння спеціальних фахівців правопорушник і жертва злочину укладають примирювальну угоду. Згідно з нею перший за власною ініціативою зобов'язується відшкодувати шкоду, заподіяну злочином. Юридичними наслідками такої процедури може бути як повне зняття обвинувачення за злочини, які не є тяжкими, так і пом'якшення кримінальної відповідальності в разі вчинення тяжкого злочину. Подібні процедури примирення в різних організаційних формах (утворення незалежної служби медіаторів, включення їх у штат виконавчих служб або органів, що займаються справами неповнолітніх, виділення для цього спеціальних посад в органах місцевого самоврядування тощо) законодавчо закріплені в таких розвинених країнах світу, як Австрія, ФРН, Фінляндія, Польща, Франція, Бельгія, Австралія, Норвегія, Канада, США, і є досить дієвими [410, с. 533–534].

Р. Д. Крюков [179, с. 6], О. В. Волколуп [66, с. 229] дотримуються точки зору, що примирювальне правосуддя (медіація) сприяє забезпеченню доступності правосуддя через зменшення навантаження на судову систему, спрощення процесу, і достатньо обґрунтовано її обстоюють. Так, для обвинуваченого в такому разі позитив полягає в тому, що виключаються негативні наслідки у вигляді судимості й покарання за вчинений злочин, а його персональна участь у процедурі примирення сприяє усвідомленню вчиненого й уникненню повторних правопорушень, для потерпілого — у реальному відшкодуванні завданої злочином шкоди й у лагодженні психоемоційної травми, а для держави — у скороченні витрат на провадження повної процедури кримінально-го переслідування.

Програми медіації в Україні почали впроваджуватися ще в 1994 р. спільними зусиллями двох організацій: «Serch of Common Options» («Пошук спільних підходів») і Донецького науково-практичного об'єднання «Психологічний Центр». За їх ініціативою в Україні виникла мережа громадських організацій, які почали вести пошук альтернативних способів вирішення

конфліктів і були об'єднані під загальною назвою «Українська група медіації». Своїм завданням вони вважали пропаганду й поширення в Україні досвіду несудових методів улагодження конфліктів, які мали певні переваги перед традиційними формами вирішення останніх і широко застосовувались у багатьох країнах світу. Сьогодні на території України діють вісім регіональних груп медіації: Донецька, Луганська, Одеська, Харківська, Київська, Кримська, Таврійська і Закарпатська. У січні 1999 р. вони об'єдналися в Асоціацію груп медіації України. Також діє Український центр порозуміння, метою діяльності якого поряд з іншими питаннями є втілення в життя програм примирення потерпілих і правопорушників, а також співробітництво із судами [201, с. 470–472]. Перепоною для більш активної діяльності названих структур є відсутність регулювання їх процесуального статусу в КПК України.

Чинними КК і КПК України передбачаються засади впровадження примирювальних процедур. Так, при винесенні рішення у справі суддя, урахувавши наслідки (результати) медіації, вправі: а) звільнити неповнолітнього від покарання із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру в разі вчинення ним злочину невеликої або середньої тяжкості (ст. 105 КК); б) звільнити неповнолітнього від покарання з випробуванням у випадку його засудження до позбавлення волі (ст. 104 КК); в) звільнити як неповнолітнього підсудного, так і дорослу особу від кримінальної відповідальності у зв'язку з його дійовим каяттям (ст. 45 КК) або примиренням із потерпілим (ст. 46 КК); г) передати підсудного на поруки колективу підприємства, установи чи організації у випадку вчинення ним злочину невеликої або середньої тяжкості (ст. 154 КПК); д) урахувати примирення потерпілого й правопорушника як пом'якшуючу обставину (ч. 2 ст. 66 КК); е) призначити підсудному більш м'яке покарання, ніж передбачено законом за вчинення злочину (ст. 69 КК); ж) у справах приватного обвинувачення закрити кримінальну справу (на підставі п. 1 ст. 27 КПК) у разі примирення винного й потерпілого на будь-якому етапі провадження, але до того, як суд піде до нарадчої кімнати для постановлення вироку.

Однак суди фактично не застосовують названі можливості з об'єктивних причин — в основному через незгоду потерпілого або правопорушника, а також відсутність чітко визначеної про-

цедури їх примирення в КПК України. Для широкого впровадження цього інституту в кримінальне судочинство необхідні організаційні заходи на рівні держави і зміни в законодавстві. Так, у КПК України слід чітко визначити: 1) поняття процедури примирення правопорушника й потерпілого від злочину (медіації); 2) категорії справ, які можна передавати на медіацію; 3) строк її виконання; 4) порядок проведення медіації; 5) перелік і процесуальний статус осіб (медіаторів), уповноважених провадити процедуру примирення; 6) процесуальну форму заключного акту процедури медіації та форму угоди між правопорушником і потерпілим, де вказується строк і механізм її проведення; 7) порядок передачі справ на медіацію, момент передачі (на якій стадії провадження у кримінальній справі); 8) процесуальні наслідки медіації для правопорушника й потерпілого; 9) особливості процедури медіації неповнолітніх правопорушників і потерпілого від злочину.

Перспективним у цивільно-правовій сфері є розвиток мережі третейських судів. Проблеми третейського судочинства набули належного висвітлення в науковій юридичній літературі, зокрема, такими правниками, як Д. Д. Лілак [192, с. 196–200], Є. В. Новикова [227, с. 93–101], Є. І. Носирева [229, 230], Ю. Притика [281, с. 11–17]. Законом України «Про третейські суди» цей суд визначається як недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та (або) юридичних осіб у порядку, установленому цим Законом, для вирішення спорів, які виникають із цивільних і господарських правовідносин (ст. 2). Статтею 5 Закону також закріплено, що юридичні та (або) фізичні особи вправі передавати на розгляд третейського суду будь-який спір, який виникає з цивільних чи господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Спір може бути передано на розгляд цього суду за наявності між сторонами третейської угоди й до моменту прийняття компетентним судом рішення в спорі між тими ж сторонами, з того ж предмета і з тих же підстав.

Частина 2 ст. 1 Закону проголошує, що компетенція третейського суду визначається шляхом установлення категорій цивільних і господарських справ, які не можуть бути ним розглянуті, а саме: 1) у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів; 2) у спорах, що виникають при укладенні, зміні,

розірванні чи виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб; 3) пов'язаних із державною таємницею; 4) у спорах із сімейних правовідносин, крім тих, що виникають із шлюбних контрактів (договорів); 5) про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом; 6) однією із сторін в яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, державна установа, організація чи казенне підприємство; 7) які за законом підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або КС України; 8) коли хоча б одна зі сторін спору є нерезидентом України [333].

В Україні можуть утворюватися й функціонувати постійнодіючі третейські суди і третейські суди для вирішення конкретного спору (суди *ad hoc*). Так, за даними Міністерства юстиції України, нині зареєстровано 130 постійнодіючих таких судів. В основному вони функціонують в обласних центрах України (їх список див. на сайті Мін'юсту: [12]).

До безперечних переваг третейського судочинства слід віднести: 1) можливість вибору сторонами третейського суду й судді, який розглядатиме справу; 2) простоту і демократичність процедури вирішення справ; 3) необов'язковість участі адвокатів; 4) оперативність розгляду справи; 5) можливість виконання рішення третейського суду в порядку виконавчого провадження на підставі видачі судом виконавчого документа, що забезпечує його обов'язковість для сторін. До недоліків належать: 1) оплатність послуг третейського суду (розмір визначається регламентом відповідного третейського суду); 2) можливість зловживань із боку третейських суддів, вихід їх за межі компетенції, установлені Законом «Про третейські суди»; 3) незаконне невизнання низкою державних органів рішень третейських судів.

За ЦПК України рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції щодо спору між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав, за винятком випадків, коли суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення такого суду або скасував останнє, тому розгляд справи в тому ж суді виявився неможливим, є підставою для відмови відкриття провадження у справі (підп. 4 п. 2 ст. 122). Аналогічне положення міститься у ГПК України (п. 2 ч. 1 ст. 62).

Що стосується співвідношення судової юрисдикції і несудових механізмів розв'язання спорів, то слід звернутися до рішен-

ня КС України у справі про досудове врегулювання спорів від 9 липня 2002 р. № 15-рп/2002. КС зауважив, що зі змісту ч. 2 ст. 124 КУ щодо поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, які виникають у державі, випливає, що кожен із суб'єктів правовідносин у разі виникнення спору може звернутися до суду за його вирішенням. Суб'єктами таких правовідносин можуть бути громадяни, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи та інші суб'єкти (п. 3). У резолютивній частині рішення КС України (п. 1) постановив, що положення ч. 2 ст. 124 КУ стосовно поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, які виникають у державі щодо конституційного звернення, необхідно розуміти так: право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежено законом чи іншими нормативно-правовими актами; установлення законом або договором можливості досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист [361].

Отже, обов'язкове досудове врегулювання спорів, яке виключає можливість судового провадження, порушує право особи на судовий захист. Можливість використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути додатковим засобом правового захисту, який держава надає учасникам певних правовідносин, що не суперечить принципу здійснення правосуддя виключно судом. Виходячи з необхідності підвищення рівня правового захисту, держава може стимулювати розв'язання правових спорів у межах досудових процедур, однак їх використання є правом, а не обов'язком особи, яка потребує такого захисту. Такі можливості можуть бути передбачені цивільно-правовим договором, коли суб'єкти правовідносин добровільно обирають засіб захисту своїх прав, а також мати місце за волевиявленням кожного з учасників правовідносин, якщо відповідного положення в договорі немає.

2.3.5. Доступ до судових рішень

Вагомою гарантією доступності судової процедури є забезпечення доступу до судових рішень. Ця мета досягається насамперед шляхом ознайомлення із судовим рішенням осіб, прав

та інтересів яких воно стосується. Важливим аспектом є публікація судових рішень у спеціальних виданнях для ознайомлення широкого кола осіб із судовою практикою. Такий захід передбачено Рекомендацією Комітету міністрів РЄ «Про відбір, обробку, надання й архівацію судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах» [290, с. 310–313] й успішно застосовується у світовій практиці (США, Франція, ФРН) [18, с. 137–138].

В Україні донедавна публікувалися рішення й узагальнення судової практики в основному вищих судових органів; доступ же до рішень судів нижчих інстанцій був обмеженим. Із набуттям чинності Законом України «Про доступ до судових рішень» (червень 2006 р.) створюється Єдиний державний реєстр судових рішень, до якого вносяться всі судові рішення, окрім тих, доступ до яких обмежено законом. Світовий досвід свідчить, що публікація рішень судів різних рівнів є усталеною практикою в розвинених країнах (Франція, США, ФРН та ін.). Однак у низці країн акти суду публікуються вибірково або оприлюднюються лише рішення вищих судових інстанцій (Іспанія, Швейцарія) [18, с. 137–138]. Український законодавець сприйняв широкий підхід до цього питання.

Під час анкетування суддів на запитання: «Яким є Ваше ставлення до ідеї публікації судових актів (рішень, постанов, вироків тощо) у ЗМІ?» лише 7,4 % респондентів відповіли, що необхідно публікувати абсолютно всі акти судової влади (судів першої, апеляційної і касаційної інстанцій); 44,1 % вважають, що слід оприлюднювати всі акти вищих судових інстанцій, а вибірково — судів першої і другої інстанції тільки ті, що мають суттєве значення для судової практики; 19,5 % підтримують публікацію лише актів вищих судових інстанцій (ВС України, Вищого господарського суду, Вищого адміністративного суду); 23,8 % вважають ідею публікації судових актів (рішень, постанов, вироків тощо) в ЗМІ раціональною; 10 % взагалі не підтримують цю ідею. Стосовно того, у якому виданні мають оприлюднюватися акти судової влади, думки опитаних розділилися так: в Інтернеті — 15,9 %, в офіційному виданні ВС України — 43,6 %, в офіційних виданнях вищих спеціалізованих судів — 12,1 %, у спеціально створеному національному виданні — 32,9 %, у спеціальних виданнях кожного суду (усіх ланок та інстанцій) — 5,5 %.

Отримані нами дані свідчать про доволі повільне сприйняття українською юридичною спільнотою прогресивних нововведень. Адже вільний доступ до офіційного веб-порталу судової влади, на якому розміщені всі судові рішення, є вагомою гарантією доступу громадян до суду, оскільки це спрощує ознайомлення з ними заінтересованих осіб. На нашу думку, створення загальнодоступного реєстру судових рішень не знімає питання опублікування матеріалів судової практики в періодичних виданнях судової влади, оскільки саме в такий спосіб юридична, і перш за все суддівська, спільнота ознайомлюється з аналітичними звітами щодо проблемних аспектів застосування права, з правовими позиціями вищих судових органів. Отже, вважаємо доречним утворення спеціального національного видання судової влади поряд з уже існуючими.

На практиці виконання Закону України «Про доступ до судових рішень» ускладнено через низку причин. Реальний стан ведення Єдиного державного реєстру судових рішень є незадовільним, тому що далеко не всі постановлені рішення суду вносяться до реєстру у визначений Законом строк. Затримки пов'язані передусім із браком відповідної оргтехніки й програмного забезпечення в судах, недостатністю персоналу суду, якому належить виконувати відповідні обов'язки з розміщення судових рішень у реєстрі. Згідно з Постановою Кабміну України від 25 травня 2006 р. № 740, якою затверджено Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, для забезпечення підготовки копій судових рішень суд призначає відповідальну особу апарату суду [300]. Зрозуміло, що уточнення потребують функціональні обов'язки цього працівника, оскільки вони не визначені в Типових посадових інструкціях працівників апарату місцевого загального суду, затверджених наказом Голови Держсудадміністрації № 86 від 20 липня 2005 р. Вжиття відповідних організаційних заходів покладено саме на цю адміністрацію як держателя Єдиного державного реєстру судових рішень.

Звернімо увагу на ще один важливий аспект цієї проблеми. У нинішньому стані Єдиний державний реєстр судових рішень є надзвичайно незручним для користування. Щоб відшукати певне рішення, необхідно точно знати суд, який його постановив, і дату його прийняття або номер реєстрації в суді. У списках, що видає пошукова система, містяться саме ці дані, але без вказівки

на категорію справи. Якщо ж у користувача (як судді, так і пересічного громадянина) виникає бажання ознайомитися із судовою практикою з певної категорії, йому необхідно перебирати всі наявні рішення. З огляду на кількість судів в Україні й обсяги справ, які ними розглядаються щодня, таке завдання стає майже нереальним. Цілком очевидно, що в перспективі необхідно вдосконалити реєстр, утворити певні підрозділи з класифікації рішень, розвивати технічні можливості пошуку рішень за різними критеріями. Сучасна техніка дозволяє вирішувати це завдання.

2.3.6. Виконання судових рішень

Ще однією гарантією доступності правосуддя є виконання судових рішень, обов'язковість якого закріплена на конституційному рівні (п. 9 ч. 3 ст. 129 КУ), конкретизується в процесуальних кодексах і пов'язується з набранням рішеннями законної сили. Європейський суд з прав людини наголошує, що виконання будь-якого судового рішення є невід'ємною стадією процесу правосуддя і вагомим складником доступу до суду («Кайсін та інші проти України» [127, с. 59–63], «Бурдов проти Росії» [53, с. 19–25]). З позиції Суду, це право було б примарним, якби національна правова система держави дозволяла остаточне, обов'язкове судові рішення залишати невиконаним на збиток одній зі сторін. У рішенні у справі «Бурдов проти Росії» Суд ще раз нагадав, що для держави є неприпустимим виправдання неможливості виконання судового рішення відсутністю належного фінансування. Не вживаючи заходів до виконання судових рішень, які набрали законної сили, упродовж тривалого часу, уряд позбавляє положення п. 1 ст. 6 Конвенції будь-якого сенсу, а значить, порушує його [53, с. 19–25].

При анкетуванні громадян на запитання: «Чи було виконане постановлене судом у Вашій справі рішення?» 73,5 % респондентів відповіли «так», інші 26,5 % — «ні». На нашу думку, невиконання рішень суду у справах опитаних нами осіб становить досить високу частину (близько чверті) від загальної кількості постановлених рішень, що демонструє доволі низьку ефективність виконання норми закону про безумовну обов'язковість виконання судових постанов. Було також поставлено запитання: «З якої причини не було виконано рішення суду у Вашій справі?».

Основна маса респондентів, судові рішення у справі яких не було виконано (40,7 %), не змогли відповісти на нього. Одночасно третина опитаних (33,3 %) зазначили, що рішення не було виконане з вини органу, на який покладено обов'язок його виконання. Така відповідь примушує замислитися над ефективністю діяльності уповноважених державних органів. Рішення щодо решти опитаних не було виконане з вини іншої сторони у справі (22,2 %) і з власної вини заявника (3,7 %) (див. рис. А.9 додатка А).

Статистика свідчить, що рівень виконання судових рішень в Україні є вкрай незадовільним. Так, наприкінці 1990-х рр. рішення судів в Україні виконувалися на рівні 20 %, у 2005–2006 рр. цей показник становив близько 50 %. За даними ВС України, у 2006 р. найбільша частка невиконання судових рішень спостерігалася в м. Севастополі — 58,8 %, у Рівненській — 45,8 %, Полтавській — 45,5 %, Закарпатській — 45,4 %, Тернопільській — 44,9 %, Хмельницькій — 42,4 %, Харківській — 42,3 % і Чернігівській — 41,9 % областях. У перспективі існує потреба досягти середньоєвропейського рівня, що становить близько 80 % [432, с. 13; 14]. Скарги на невиконання рішень судів складають найбільший масив справ щодо порушень ст. 6 Конвенції, які надсилають українські громадяни до Європейського суду з прав людини [404].

Інститут виконання рішень суду нині є самостійною підгалуззю, адже з прийняттям законів України «Про виконавче провадження» і «Про державну виконавчу службу» відповідні норми було вилучено з процесуально-правового регулювання [288; 294], а судові виконавці віднесені до структури органів виконавчої влади (Держвиконслужба належить до органів Міністерства юстиції України) і виведені з підпорядкування судів. Такі зміни пояснювалися необхідністю підвищення ефективності виконання рішень суду і вивільнення суддів від виконання обов'язків, не пов'язаних з відправленням правосуддя. Однак практика показала, що цієї мети в повній мірі досягнуто не було. Виконання судових рішень у кримінальних справах покладено на Департамент з виконання покарань, який у травні 2006 р. також було підпорядковано Міністерству юстиції України.

За Законом УРСР «Про судоустрій України» від 5 червня 1981 р. виконання судових рішень покладалося на судових виконавців, які призначалися Міністерством юстиції АРК, началь-

никами управління юстиції обласних, Київської і Севастопольської міських держадміністрацій за поданням голови районного (міського) суду й підпорядковувалися голові останнього (ст. 64). На судових виконавців покладалося виконання рішень, ухвал і постанов у цивільних справах, виконання вироків, ухвал і постанов у кримінальних справах щодо майнових стягнень, а також інших рішень і постанов у передбачених законом випадках (ст. 65). Така ситуація створювала більше можливостей організаційного контролю за станом виконання судових рішень із боку суддів. Наше анкетування засвідчило, що, на думку суддів, судові виконавці мають знаходитися при місцевих судах, а судді повинні мати право контролювати їх діяльність з виконання рішень, ухвал, постанов суду. Тоді кожен суддя місцевого суду зможе ефективно використовувати надані йому цим Законом повноваження по контролю за своєчасним виконанням судових рішень, постановлених під його головуванням (п. 3 ст. 23).

Слід назвати низку організаційних проблем, що виникають при виконанні судових рішень органами Держвиконслужби, як-то:

1) неналежне матеріальне забезпечення органів Держвиконслужби: відсутність форменого одягу, недостатність службових машин і палива для них, брак комп'ютерної техніки, паперу, конвертів тощо;

2) відсутність у системі органів Держвиконслужби силового підрозділу, який забезпечував би правопорядок під час здійснення виконавчих дій, оскільки працівники міліції не завжди з'являються за постановою державного виконавця;

3) наявність прогалин у нормативно-правових актах, що регулюють діяльність Держвиконслужби: не врегульовано порядку примусового входження до підприємств, установ, організацій усіх форм власності й житла громадян, право на яке надано ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження»; не визначено дій державного виконавця щодо опису і збереження майна після входження, наявності понятих; не передбачено механізму відшкодування витрат виконавчого провадження боржником (ч. 2 ст. 45 «Про виконавче провадження»);

4) низка проблем виникає при реалізації майна боржника. За ч. 1 ст. 61 Закону України «Про виконавче провадження» реалізація арештованого майна здійснюється спеціалізованими організаціями, які залучаються на тендерній основі на підставі до-

говорів між Держвиконслужбою й торговою організацією, шляхом його продажу на прилюдних торгах, аукціонах. При цьому спостерігається недостатня кваліфікація працівників торговельних організацій, що призводить до проведення торгів із порушенням чинного законодавства і, як наслідок, визнання судами торгів недійсними. Проблемною є також незаінтересованість відповідних організацій у продажу дрібного побутового майна, що призводить до неналежного розміщення об'яв про продаж і, як наслідок, відсутності покупців.

З точки зору організаційно-правових засобів підвищення ефективності діяльності органів, уповноважених виконувати рішення суду, можна вести мову про вдосконалення структури відповідних органів, про можливість підпорядкування органів, які виконують судові рішення, Верховному Суду України, про оптимізацію правового статусу посадових осіб цих органів і вдосконалення загальнонаціонального реєстру виконавчих проваджень і процедури виконання рішень суду. Однак усі ці питання не належать до організаційно-правових засад діяльності судової влади і потребують окремого детального дослідження.

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що *на забезпечення доступності процедури розгляду справ у суді має бути спрямована низка організаційно-правових гарантій. Дотримання розумних строків розгляду справи можна досягти шляхом уведення середньомісячних нормативів навантаження суддів (у місцевих судах), оптимізації розподілу функціональних обов'язків між працівниками апарату суду, запровадження новітніх комп'ютерних технологій для забезпечення документообороту в суді. Для спрощення цього процесу для громадян існує інститут правової допомоги. Вважаємо доцільним зменшення гонорарів адвокатів та інших фахівців у галузі права, які надають таку допомогу в суді, і створення відособлених об'єднань державних адвокатів, які спрямовували б свої послуги на малозабезпечених осіб. На спрощення розгляду юридично значущих справ спрямована й система альтернативного (несудового) врегулювання конфліктів, звернення до якої є правом особи. Важливими гарантіями доступності судової процедури є створення організаційно-правових умов доступу до судового рішення та його виконання.*

ВИСНОВКИ

Згідно з поставленим завданням — розкрити сутність і зміст поняття «доступність правосуддя» — у ході дослідження були сформульовані нижченаведені висновки:

1. Доступність правосуддя розглядається як принцип організації та діяльності судової влади, сутність якого полягає у відсутності фактичних і юридичних перешкод для звернення зацікавлених осіб до суду за захистом своїх прав. Його місце в системі принципів права зумовлюється тим, що сфера дії принципу доступності правосуддя поширюється на організацію судової системи й регламентацію судової процедури. Обов'язок забезпечення доступності правосуддя з боку держави впливає з конституційного положення про судовий захист прав і свобод людини (ст. 55 Конституції України) і положень міжнародно-правових актів. Зміст цього принципу розкривається в різноманітті його елементів — правових, соціальних та економічних.

2. Обґрунтовано виділення видів доступності правосуддя — формальної та реальної — відповідно до співвідношення нормативного закріплення цього принципу і практики його реалізації. На забезпечення доступності реальної спрямовані засоби її забезпечення (гарантії), що мають бути реалізовані в законодавстві про судоустрій і в процесуальному законодавстві.

3. Доступність правосуддя визначається як стан організації судової системи і юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленням у міжнародно-правових актах вимогам.

4. Цінність доступності правосуддя неприпустимо зводити лише до того, що судова влада є інституційно оформленою в системі відповідних органів і наділена універсальною юрисдикцією по вирішенню правових конфліктів, які виникають у суспільстві. Вона полягає як у наявності процедури судового розгляду, так

і в можливості скористатися її перевагами, практична реалізація яких не обтяжена ні правовими, ні фактичними перешкодами на момент звернення до суду й у процесі судового розгляду.

5. На підставі проведеного дослідження пропонується внести такі зміни в чинне процесуальне законодавство й законодавство про судоустрій:

5.1. Втілити в життя більш широку внутрішню спеціалізацію суддів у місцевих загальних судах, для чого утворити палати з розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних (справи про адміністративні правопорушення і справи, віднесені КАС України до юрисдикції місцевого загального суду) справ і палату з розгляду справ неповнолітніх.

5.2. Запровадити в судову систему України принцип «одна судова ланка = одна інстанція» шляхом: а) передачі усіх справ по першій інстанції у кримінальному судочинстві на розгляд місцевим загальним судам; б) виключення положення Закону «Про судоустрій України» про утворення Апеляційного суду України.

5.3. Забезпечити зв'язок судової влади й суспільства: а) ввести до штату апаратів судів усіх рівнів відповідальну посадову особу по зв'язках із громадськістю; б) покласти на Державну судову адміністрацію України обов'язок проведення організаційних заходів для зміцнення зв'язків судової влади й суспільства.

5.4. Підвищити компетентність суддів: а) затвердити на державному рівні програму підготовки кандидатів на посади суддів до кваліфікаційного іспиту; б) ввести обов'язкову вимогу регулярного (один раз на 3–5 років) підвищення кваліфікації суддів у спеціальному навчальному закладі відповідного профілю.

5.5. Забезпечити стабільність судової системи: а) розробити критерії ефективності судової системи; б) ввести заборону на зміну структури судового устрою протягом певного періоду (5–10 років).

5.6. З метою підвищення доступності механізмів перегляду судових рішень: а) скасувати повноваження апеляційних судів передавати справу на новий розгляд до місцевого суду в кримінальному, цивільному й адміністративному судочинстві; б) наділити апеляційний суд правом виходити за межі скарги в кримінальному судочинстві; в) у кримінальному судочинстві спростити форму подання апеляційної скарги, допустивши подання підсудним усної скарги; г) обмежити підстави касаційного перегляду рі-

шень суду відповідно до складності справи та її принципового значення для розвитку судової практики.

5.7. Для дотримання судами «розумного» строку розгляду справ у місцевих судах: а) упровадити науково обґрунтовані нормативи навантаження на суддів; б) прийом громадян здійснювати виключно уповноваженими працівниками апарату суду; в) утворити в апараті суду відділи: прийому заяв, матеріалів і справ; забезпечення судового розгляду справ; звернення до виконання судових рішень і зберігання справ; г) забезпечити суддів і працівників апарату суду оргтехнікою; д) упровадити в діловодство новітні комп'ютерні технології.

5.8. Вирішити проблему надання безоплатної правової допомоги, для чого утворити спеціальні адвокатські об'єднання, які фінансувалися б за рахунок Державного бюджету.

5.9. Розвантажити суддів: а) вилучити з компетенції судів дрібні справи (приміром, про порушення правил дорожнього руху) зі збереженням можливості оскарження цих рішень у суді; б) розвивати систему альтернативного (несудового) розв'язання правових конфліктів, зокрема третейського судочинства і процедури медіації в кримінальному процесі.

5.10. Зробити можливим загальний доступ до судових рішень: а) забезпечити суди відповідною оргтехнікою й комп'ютерами; б) опрацювати відповідне програмне забезпечення; в) розробити типові функціональні обов'язки працівника апарату суду, відповідального за розміщення актів суду в Єдиному державному реєстрі судових рішень; г) збільшити обсяг судових рішень, що публікуються в періодичних виданнях судової влади.

5.11. Забезпечити виконання судових рішень: а) вивести Державну виконавчу службу й Державний департамент з питань виконання покарань зі структури органів виконавчої влади і підпорядкувати їх Верховному Суду України; б) зарахувати державних виконавців до штату апарату місцевих судів; в) надати суддям право контролю за діяльністю державних виконавців щодо виконання постановлених ними рішень.

РЕЗУЛЬТАТ ОПИТУВАННЯ ГРОМАДЯН ІЗ ПРОБЛЕМ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

Проведене авторкою в рамках теми монографії соціологічне дослідження базувалося на розроблених нею анкетах, текст яких було узгоджено з планом цієї наукової роботи й затверджено на засіданні кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Воно складалося з двох блоків: а) вивчення ставлення пересічних громадян до суду, виявлення проблем, що виникають у них при зверненні до цього органу держави, і б) дослідження бачення питань доступності правосуддя професійними суддями. Таким чином, зроблено спробу проаналізувати проблеми з двох позицій: з одного боку — громадянин, на захисті прав якого стоїть суд, з другого — особи, уповноважені державою на підставі закону брати участь у відправленні правосуддя.

За *мету* дослідження поставлено виявлення зрізу суспільної свідомості з питання доступності судової влади, тобто з'ясування, наскільки пересічні громадяни вважають правосуддя відповідальним їх потребам. Із цією метою сформульовано такі завдання дослідження:

- визначити оцінку громадянами діяльності судової влади, іміджу суду в суспільстві, а також чинники, які впливають на виникнення негативного ставлення до суду;
- виявити практичні труднощі, що виникають у громадян при зверненні до суду першої інстанції;
- з'ясувати оцінку громадянами рівня якості правової допомоги, яку надають фахівці в галузі права (у тому числі адвокати);
- назвати чинники, що впливають на використання громадянами права на оскарження судового рішення у вищих інстанціях;

- охарактеризувати найбільш поширені, на думку громадян, причини невиконання рішень суду;
- окреслити причини, які обумовлюють повторне звернення особи до суду в разі виникнення такої потреби (наскільки це залежить від задоволення зверненням до суду вперше).

Анкета складалася з 20 запитань, які умовно було поділено на 2 блоки: 7 запитань для всіх респондентів, метою яких було з'ясування іміджу суду у свідомості громадян, решта — для осіб, які мали досвід взаємодії із судовою владою.

Наукова новизна цього соціологічного дослідження полягає в тому, що вперше проведено опитування 300 громадян щодо проблеми доступності судової влади в рамках вивчення її правових та організаційних аспектів. Його *практична значимість* полягає в тому, що результати анкетування можуть бути використані в наукових пошуках, а також для вдосконалення чинного законодавства про судоустрій і процесуального законодавства з метою підвищення рівня доступності судової влади, тобто приведення стану відправлення правосуддя у відповідність до реальних очікувань членів суспільства.

Обробка результатів анкетування здійснювалася за допомогою *статистичних методів*. Після категоризації відповідей у кожній групі обчислювалася середня арифметична кількість балів (M), середнє квадратичне відхилення (σ), середня помилка середнього арифметичного (m). Кожна група тестувалася на відповідність нормальності поділу на варіанти. За наявності критерію нормальності використовувалися параметричні методи дослідження, при невідповідності йому застосовувався непараметричний дисперсійний аналіз Mann-Whitney, Gamma-аналіз при визначенні кореляційних зв'язків. Для з'ясування наявності відмінностей значень між групами авторка оперувала дискримінантним аналізом з обчисленням коефіцієнта F . Статистичний аналіз проводився на персональному комп'ютері Pentium-4 за допомогою електронних таблиць Microsoft Excel — 2003 та пакета статистичних програм STATISTICA 6 (Stat Soft, Inc) у середовищі Windows XP.

При дослідженні громадської думки з проблем доступності правосуддя було опитано 300 громадян різного віку, освітнього й матеріального стану міст Харкова, Донецька, Луганська протягом січня — вересня 2006 р. Із них **40,8 %** — чоловіки, **59,2 %** —

жінки; вік опитаних розподілився таким чином: **1,4 %** — особи віком до 20 років; **21,1 %** — від 21 до 30; **33,2 %** — від 31 до 40; **29,4 %** — від 41 до 50; **14,5 %** — від 51 до 60 і **0,7 %** — понад 60 років. Близько половини опитаних (**53,3 %**) мають повну вищу освіту; **37 %** — професійно-технічну; **10 %** — середню освіту. Стосовно запитання про свої матеріальні статки переважна більшість опитаних (**56,7 %**) відповіли, що їх заробітку вистачає лише на повсякденні витрати; **15,9 %** вважають, що їм не вистачає грошей навіть на повсякденні витрати; **25,6 %** — що їм вистачає на повсякденні та інші витрати, пов'язані з придбанням одягу, побутової техніки, на організацію відпочинку, і лише **2 %** відповіли, що вони можуть задовольнити всі свої потреби.

На перше запитання анкети: «У разі порушення Ваших прав чи будете Ви звертатися до суду?» отримано відповіді, подані на рис. А.1.

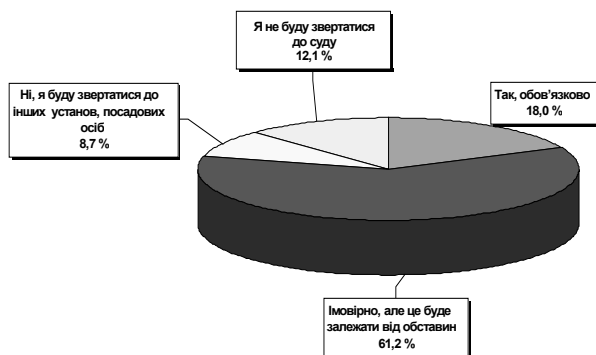

Рис. А.1

Таким чином, лише **18 %** опитаних обов'язково будуть звертатися до суду в разі порушення їх прав; **61,2 %** — пов'язують це з настанням певних обставин. Такий відсоток є досить низьким і свідчить про певну незрілість громадянського суспільства. Утім спостерігається тенденція певних позитивних зрушень. Так, за даними опитування, проведеного у 2000 р. Інститутом політики, тільки **9,2 %** респондентів зверталися до суду у випадках порушення їх прав і свобод.

На запитання: «Що становить для Вас найбільшу складність, якщо у Вас виникає потреба у зверненні до суду?» (№ 2) респонденти дали відповіді, наведені на рис. А.2.

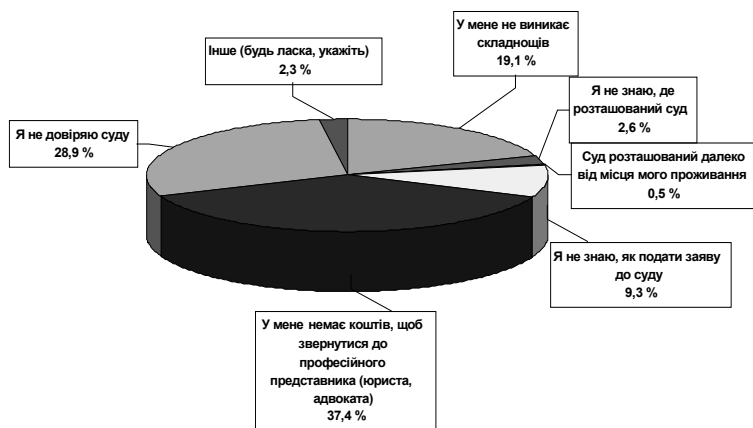

Рис. А.2

Отже, найбільшу складність для громадян становить економічний чинник — відсутність коштів для звернення до професійного представника (юриста, адвоката), а також недовіра до суду. Досить значна кількість опитаних (**19,1 %**) відповіли, що в них не виникає труднощів при зверненні до суду. Можливо, частково таку відповідь можна пояснити тим, що багато респондентів не мали власного досвіду звернення до суду. Показово, що громадяни не розглядають територіальну наближеність суду як чинник, який полегшує процес звернення до суду (суд розташований далеко від місця мого проживання — **0,5 %**). Незнання норм закону про порядок подання позову (заяви) до суду (**9,3 %**) і місця розташування суду (**2,6 %**), на їх думку, не є суттєвою перешкодою при зверненні до останнього.

Досить ілюстративними стосовно оцінки громадянами діяльності суду є результати відповіді на запитання: «Якщо керуватися 5-бальною шкалою, то як Ви можете оцінити діяльність судової системи?» (№ 3) (рис. А.3). Майже половина (**49 %**) опитаних оцінюють її на «задовільно», **26,9 %** — «незадовільно», **15 %** — «дуже погано», тобто негативно оцінили роботу суду **81 %** респондентів, позитивно — лише **9 %** («добре» — **8,7 %** і «дуже добре» — **0,3 %**). Такий результат свідчить про необхідність вжиття належних заходів на загальнонаціональному рівні з метою підвищення довіри населення до суду.

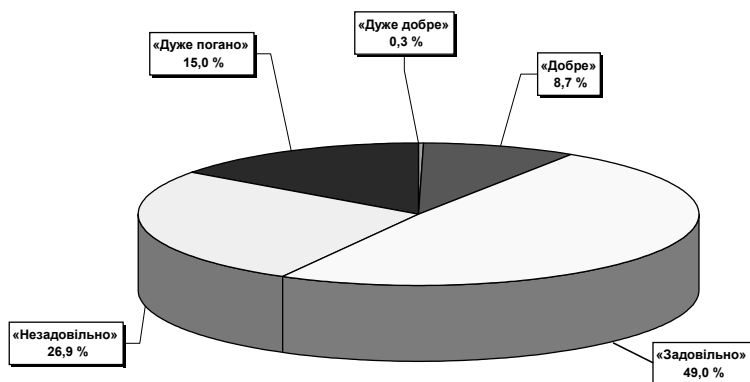

Рис. А.3

На запитання: «Як можна охарактеризувати Ваше ставлення до суду» (№ 4) отримано відповіді, подані на рис. А.4.

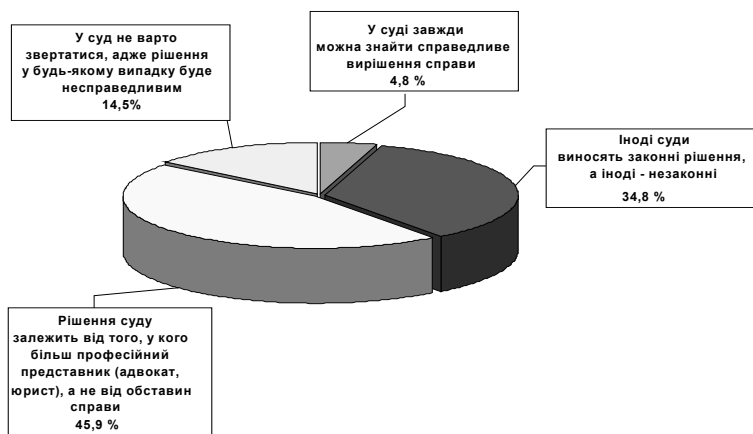

Рис. А.4

Наведене повністю узгоджується з попереднім запитанням, адже безумовну довіру до суду демонструють лише **4,8 %** громадян («У суді завжди можна знайти справедливе вирішення справи»). Повну зневіру в справедливість суду демонструють **14,5 %** респондентів, **34,8 %** вважають, що хоча б іноді в суді можна знайти правду («Іноді суди виносять законні рішення, іноді — незаконні»). Досить приємним для адвокатів є визнання

майже половиною опитаних (**45,9 %**), що рішення суду залежить від того, у кого кращий захисник (адвокат, юрист), а не від обставин справи. У той же час така довіра з боку громадян покладає підвищену відповідальність на професійних представників.

Наступне запитання анкети: «З яких джерел Ви в основному отримуєте інформацію про суд і його діяльність?» (№ 5). Маємо такі відповіді:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Із засобів масової інформації (ЗМІ)	63,7 %
Від знайомих	29,4 %
Від родичів	13,8 %
Безпосередньо в суді	14,9 %
В інших установах, організаціях	3,5 %
Ніякою інформацією про суд не володію	2,1 %
Інше	1,0 %

Як бачимо, переважна більшість інформаційних потоків виходить із ЗМІ (**63,7 %**), у чому, власне, й полягає їх призначення. Ось чому на ЗМІ і слід робити ставку при проведенні масових кампаній з інформування громадськості про діяльність суду. Прикро, що лише **14,9 %** інформації про суд громадяни отримують безпосередньо в суді. Позитивним є те, що тільки **2,1 %** опитаних не володіють ніякою інформацією про суд.

Запитання: «Чи є у Вас вдома література з правової тематики?» (№ 6) було спрямоване на виявлення рівня загальної правової обізнаності населення, частиною якої є інформація про суд:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
У мене достатньо такої літератури	3,1 %
Я маю довідкову юридичну літературу	15,2 %
У мене є деякі закони, кодекси	25,3 %
Я не маю достатньо правової літератури	25,6 %
Я не маю такої літератури	32,2 %

Очевидно, що рівень правової грамотності населення є недостатнім, адже більша половина опитаних (57 %) не мають юридичної літератури (32,2 %) або мають її недостатньо (25,6 %). Досить високим є відсоток осіб, які мають довідкову юридичну літературу (15,2 %) або низку законів, кодексів (25,3 %). Майже 40 % респондентів проявляють певний інтерес до правових джерел. Рівень повної правової поінформованості населення (3,1 %) є не дуже високим, але, на наш погляд, це нормально, адже більш-менш повну картину про правове поле країни може мати лише професійний юрист.

З приводу запитання про основні причини негативного сприйняття суду населенням (№ 7) думки опитаних розподілилися так, як показано на рис. А.5.

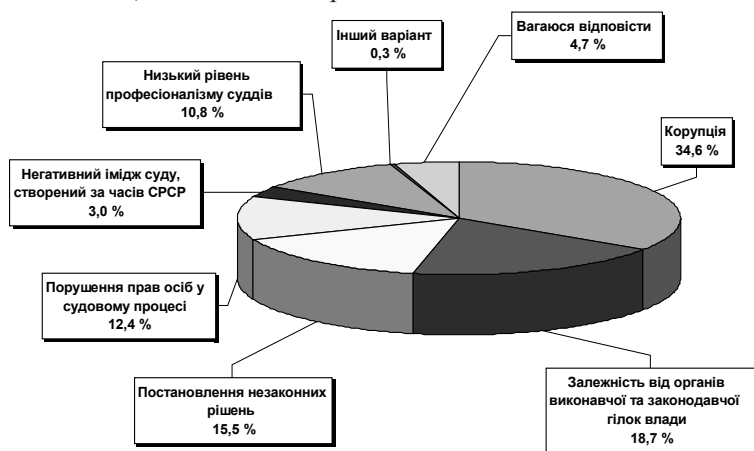

Рис. А.5

Безперечним лідером серед негараздів, притаманних судовій владі, було названо корупцію (34,6 %); на другому місці — залежність від органів виконавчої і законодавчої гілок влади (18,7 %), далі — постановлення незаконних рішень (15,5 %) і порушення прав осіб у судовому процесі (12,4 %). Низький рівень професіоналізму суддів посідає лише 5-те місце (10,8 %) серед названих чинників і лише 3 % осіб назвали серед таких причин імідж суду, створений за часів СРСР, що свідчить про певний відхід від минулого.

На запитання: «Чи доводилося Вам особисто звертатися до суду?» (№ 8) **28,4 %** респондентів відповіли «так», **70,9 %** ніколи не зверталися до суду. Відповіді на наступні запитання анкети давали лише особи, які особисто зверталися до суду (відповідно проводилися й обчислення результату). При цьому **62,7 %** із тих, кому довелося звертатися до суду, робили це одноразово, **27,7 %** — двічі або тричі, **8,4 %** — більше 3-х разів (запитання № 9).

На запитання: «Якою була категорія справи, з якою Ви зверталися до суду?» (№ 10) відповіді розподілилися таким чином: **73,5 %** — цивільна; **26,5 %** — кримінальна; **9,6 %** — справа про адміністративні правопорушення; **9,6 %** — господарська; **3,6 %** — адміністративна. До КС України з конституційним поданням не звертався жоден з опитаних. **67,5 %** респондентів виступали в суді як цивільні позивачі; як цивільні відповідачі — **15,7 %**; як потерпілі в кримінальній справі — **24,1 %**; як правопорушники у справі про адміністративні правопорушення — **3,6 %**; як позивачі в адміністративному суді — **2,4 %**. Серед респондентів не знайшлося жодної особи, яка виступала б як обвинувачений у кримінальному судочинстві (запитання № 11).

На наступне запитання: «З якими основними труднощами Ви зіткнулися при зверненні до суду?» (№ 12) ми отримали відповіді, подані на рис. А.6.

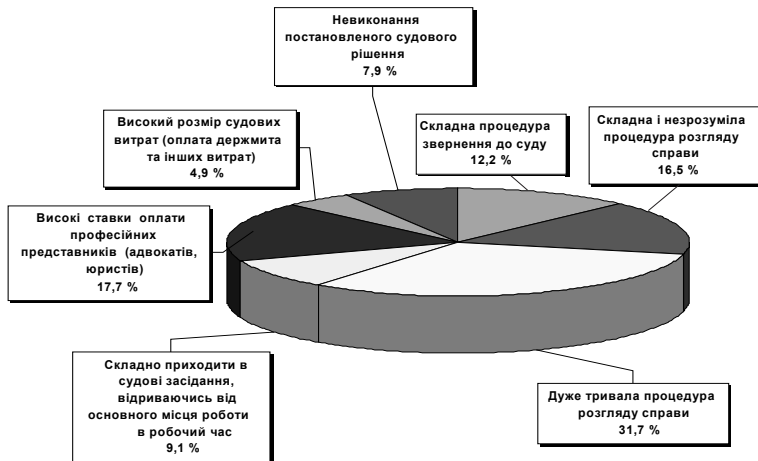

Рис. А.6

Таким чином, найбільшу складність для громадян становлять строки судового розгляду справи (**31,7 %**), високі ставки оплати професійних представників (адвокатів, юристів) (**17,7 %**), складна й незрозуміла процедура розгляду справи (**16,5 %**), складна процедура звернення до суду посідає 4-те місце (**12,2 %**). Незначну складність, на думку опитаних, становлять високі розміри судових витрат (оплата державного мита та інших судових витрат) (**4,9 %**) і невиконання постановленого судового рішення (**7,9 %**). Отже, для пересічних громадян суттєвішим є незрозуміння процедури судового розгляду, що є нормальним, бо для цього й існують професійні юристи, а також економічний елемент, тобто витрати, пов'язані з оплатою перш за все адвоката. Висновок такий: громадяни потребують недорогої і висококваліфікованої юридичної допомоги й завдання держави — створити механізм її надання.

На запитання: «Чи користувалися Ви допомогою професійного представника (юриста, адвоката)?» (№ 13) **61,4 %** відповіли позитивно, **37,3 %** такою допомогою не користувалися. Далі ми спробували проаналізувати оцінку роботи професійного представника громадянами, які нею користувалися. Відповіді розподілилися так:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Повністю задоволений його роботою	27,4 %
Задоволений, але маю деякі зауваження	37,2 %
Скоріше, незадоволений	33,3 %
Повністю незадоволений	13,7 %
Інший варіант	2 %

Підсумовуючи наведене, можемо констатувати, що менше третини (**27,4 %**) опитаних повністю задоволені послугами професійного представника; понад третину (**37,2 %**) мають свої зауваження, що свідчить про неналежний рівень надання правової допомоги юристами (адвокатами). Ось чому актуальним виявилось вивчення причин такого явища. На запитання: «Якщо Ви незадоволені роботою професійного представника, то з якої причини?» (№ 15) особи, які користувалися його допомогою, відповіли так, як показано на рис. А.7.

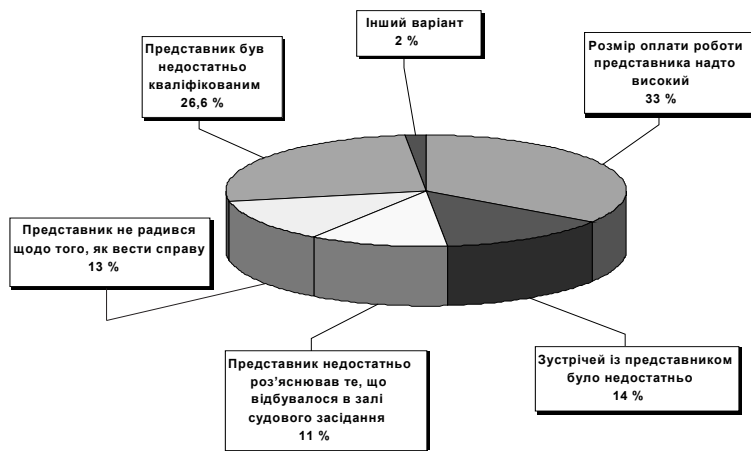

Рис. А.7

На думку громадян, основна причина невдоволення роботою юриста (адвоката) — ставки оплати його послуг занадто високі (33 %). Це знов-таки повертає нас до економічного елементу доступу до суду, який є головною перешкодою для звернення до нього. Далі йде недостатня кваліфікованість представника (26,6 %), що підтверджує тенденцію, зафіксовану в попередньому запитанні. Наступні 2 причини стосуються організації представником особистого контакту з клієнтом: 14 % опитаних вважають, що зустрічей із ним було замало; 13 % невдоволені тим, що представник не радився щодо того, яким чином вести справу, і 11 % — що представник недостатньо роз'яснював те, що діється в залі судового засідання. Усі ці причини можуть бути враховані при вжитті заходів, спрямованих на підвищення якості роботи юристів, які представляють громадян у суді, зокрема адвокатів.

Наступне запитання: «Чи оскаржували Ви рішення суду першої інстанції у вищих судах?» (№ 16) стосувалося подальшого руху справи. Респонденти відповіли так:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Оскаржував в апеляційному порядку	15,6 %
Оскаржував в апеляційному й касаційному порядку	2,4 %
Не оскаржував узагалі	82 %

Безперечно, такий результат говорить про недостатність використання громадянами механізмів оскарження судових рішень, бо **82 %** опитаних узагалі ними не користувалися. Ми вирішили з'ясувати причини такого становища й поставили таке запитання: «Якщо Ви не оскаржували рішення суду першої інстанції, то назвіть, будь ласка, причину» (№ 17). Ми отримали результат, наведений на рис. А.8.

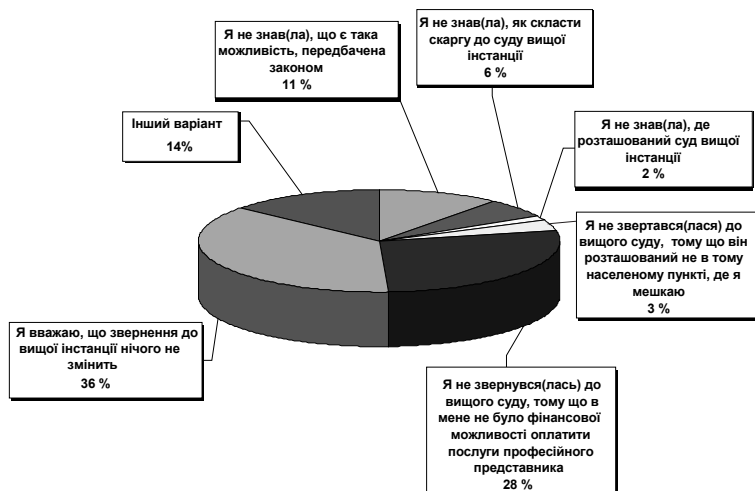

Рис. А.8

Висновок: основна причина незвернення до суду вищої інстанції — недовіра до нього (**36 %**: «Вважаю, що звернення до вищої інстанції нічого не змінить») і відсутність фінансової можливості оплатити послуги професійного представника (**28 %**). Незнання того, що є така можливість, передбачена законом, а також правил складання скарги до вищого суду виявили лише **11 %** і **6 %** опитаних відповідно, що свідчить про досить високий ступінь поінформованості громадян із цього питання. Показово, що незнання місця розташування суду вищої інстанції та його розташування не в тому населеному пункті, де мешкає потенційний позивач, становить **2** і **3 %** відповідно, що демонструє неважливість для громадян територіальної наближеності суду. Аналіз інших варіантів відповідей опитаних (**14 %**) показує, що найчастіше зустрічалася така мотивація, як відсутність бажання подальшого звернення до суду і задоволеність його рішенням.

Далі нас цікавила проблема виконання рішення суду. На запитання: «Чи було виконане постановлене судом у Вашій справі рішення?» (№ 18) **73,5 %** респондентів відповіли «так», **26,5 %** — «ні». З нашої точки зору, невиконання рішень суду у справах опитаних нами осіб становить досить високу частку (близько чверті) від загальної кількості постановлених рішень і демонструє доволі низьку ефективність норми закону про безумовну обов'язковість виконання приписів суду. Далі було поставлене запитання: «З якої причини не було виконано рішення суду у Вашій справі?» (№ 19). Ми отримали відповіді, подані на рис. А.9.

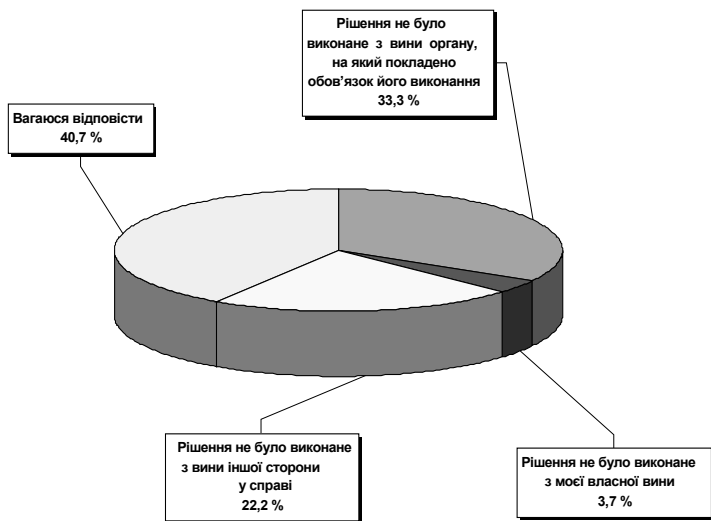

Рис. А.9

Підсумуємо відповіді. Основна маса респондентів, судові рішення у справі яких не було виконано (**40,7 %**), не знає відповіді на це запитання. Одночасно третина з них (**33,3 %**) зазначили, що рішення не було виконане з вини органу, на який покладено обов'язок його виконання, що примушує замислитися над ефективністю роботи уповноважених державних органів. Рішення щодо решти опитаних не було виконане з вини іншої сторони у справі (**22,2 %**) або з власної вини заявника (**3,7 %**).

Останнє запитання анкети було поставлено так: «Чи будете Ви звертатися до суду знов у разі виникнення такої потреби?» (№ 20). Маємо такі відповіді:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Обов'язково	14,5 %
Скоріше, так	47,0 %
Скоріше, ні	24,1 %
Я ніколи не буду звертатися до суду	12,0 %
Інший варіант	2,4 %

Окрім аналізу відповідей на наведені запитання ми вирішили виявити деякі закономірності. Із цією метою було проведено категоризацію відповідей на ті запитання анкети (за номером), які нас цікавили (1.1 — 3 бали; 1.2 — 2 бали; 1.3 — 1 бал; 1.4 — 0 балів; 3.1 — 5 балів; 3.2 — 4 бали; 3.3 — 3 бали; 3.4 — 2 бали; 3.5 — 1 бал; 4.1 — 3 бали; 4.2 — 2 бали; 4.3 — 1 бал; 4.4 — 0 балів; 6.1 — 4 бали; 6.2 — 3 бали; 6.3 — 2 бали; 6.4 — 1 бал; 6.5 — 0 балів; 8.1 — 1 бал; 8.2 — 0 балів; 9.1 — 1 бал; 9.2 — 2 бали; 9.3 — 3 бали; 13.1 — 1 бал; 13.2 — 0 балів; 14.1 — 3 бали; 14.2 — 2 бали; 14.3 — 1 бал; 14.4 — 0 балів; 16.1 — 3 бали; 16.2 — 2 бали; 16.3 — 1 бал; 16.4 — 0 балів; 18.1 — 1 бал; 18.2 — 0 балів; 20.1 — 3 бали; 20.2 — 2 бали; 20.3 — 1 бал; 20.4 — 0 балів).

Ми зробили спробу виявити кореляційні зв'язки між відповідями на запитання:

– 20 — можливість майбутнього звернення до суду і 18 — виконання (невиконання) судового рішення;

– 20 — можливість майбутнього звернення до суду і 14 — оцінка роботи професійного представника в разі користування його послугами;

– 20 — можливість майбутнього звернення до суду і 13, якщо відповідь — невикористання допомоги професійного представника;

– 6 — наявність правової літератури і 3 — оцінка судової системи;

– 9 — кількість звернень до суду і 3 — оцінка судової системи.

Шляхом застосування непараметричного кореляційного аналізу Гамма-кореляції нами встановлено такі результати:

1) 20-те запитання щодо 18-го — коефіцієнт Гамма = +0,548 ($p < 0,0002$) ($n = 68$), тобто ймовірність повторного звернення особи до суду прямо залежить від виконання судового рішення у справі цієї особи (якщо виконане, буде звертатися);

2) 20-те запитання щодо 14-го — коефіцієнт Гамма = +0,631 ($p < 0,0001$) ($n = 52$), тобто існує пряма залежність між задоволеністю роботою адвоката і можливістю повторного звернення до суду (якщо клієнт задоволений, буде звертатися);

3) 20-те запитання щодо 13-го — коефіцієнт Гамма = +0,407 ($p < 0,0002$) ($n = 75$), тобто існує пряма залежність між скористанням допомогою професійного представника (адвоката, юриста) і можливістю повторного звернення до суду (якщо особа мала в суді професійного представника, вона з більшою ймовірністю знов звернеться до суду);

4) 6-те запитання щодо 3-го — коефіцієнт Гамма = +0,059 ($p > 0,295$) ($n = 285$), тобто наявність чи відсутність в особі юридичної літератури не впливає на оцінку судової системи, яку вона дає;

5) 9-те запитання щодо 3-го — коефіцієнт Гамма = +0,043 ($p > 0,744$) ($n = 80$), тобто немає прямого зв'язку між кількістю звернень до суду й оцінкою судової системи.

Шляхом застосування непараметричного дисперсійного аналізу Mann-Whitney та дискримінантного аналізу ми спробували виявити, наскільки пов'язана та оцінка, яку респонденти давали судовій системі, їх ставлення до суду (запитання № 3 і 4) з досвідом особистого звернення до нього (запитання № 8), з використанням допомоги професійного представника (запитання № 13), оскарженням рішення суду першої інстанції в апеляційному й касаційному порядках (запитання № 16) і виконанням рішення суду у справі респондента (запитання № 18). Ми отримали такий результат:

Непараметричний дисперсійний аналіз Mann-Whitney

	Запитання № 3, бали	Запитання № 4, бали
Особи, які зверталися до суду	2,45 ± 0,09	1,34 ± 0,09
Особи, які не зверталися до суду	2,56 ± 0,06	1,28 ± 0,05
	$p > 0,1$	$p > 0,1$

При дискримінантному аналізі встановлено, що залежність запитання 3-го від 8-го недостовірна (коефіцієнт $F = 0,434$; $p > 0,784$), 4-го від 8-го також недостовірна (коефіцієнт $F = 0,195$; $p > 0,900$). Це означає, що оцінка, яку респонденти давали судовій системі, і їх ставлення до суду прямо не пов'язані з досвідом особистого звернення до суду. Іншими словами, звернення до суду не відіграє ролі чинника, здатного докорінно змінити уявлення особи про судову владу.

Непараметричний дисперсійний аналіз Mann-Whitney

	Запитання № 3, бали	Запитання № 4, бали
Особи, які користувалися допомогою юриста	2,48 ± 0,14	1,55 ± 0,010*
Особи, які не користувалися допомогою юриста	2,53 ± 0,05	1,24 ± 0,05
	$p > 0,1$	$p < 0,05^*$

При дискримінантному аналізі встановлено, що залежність запитання 3-го від 13-го недостовірна (коефіцієнт $F = 2,894$; $p < 0,0415$), а 4-го від 13-го достовірна (коефіцієнт $F = 2,712$; $p < 0,0333$). Це означає, що досвід використання допомоги професійного представника (юриста, адвоката) не має суттєвого значення при наданні оцінки респондентами судовій системі, але відіграв роль при визначенні ставлення респондентів до суду.

Непараметричний дисперсійний аналіз Mann-Whitney

	Запитання № 3, бали	Запитання № 4, бали
Особи, які оскаржували рішення суду у вищій інстанції	2,47 ± 0,08	1,47 ± 0,07
Особи, які не оскаржували рішення суду у вищій інстанції	2,53 ± 0,04	1,23 ± 0,05
	$p > 0,1$	$p > 0,1$

При дискримінантному аналізі встановлено, що залежність запитання 3-го від 16-го недостовірна (коефіцієнт $F = 0,905$; $p > 0,4429$), 4-го від 16-го теж недостовірна (коефіцієнт $F = 0,485$; $p > 0,6940$). Це означає, що оцінка, яку респонденти давали судовій системі, і їх

ставлення до суду прямо не зумовлені фактом оскарження рішення суду першої інстанції у вищих судах.

Непараметричний дисперсійний аналіз Mann-Whitney

	Запитання № 3, бали	Запитання № 4, бали
Особи, що звернулися до суду і рішення у справі яких було виконане	2,62 ± 0,13*	1,50 ± 0,11*
Особи, що звернулися до суду і рішення у справі яких не було виконане	2,18 ± 0,12	1,09 ± 0,13
	$p < 0,05^*$	$p < 0,05^*$

При дискримінантному аналізі встановлено, що залежність запитання 3-го від 18-го достовірна (коефіцієнт $F = 2,894$; $p < 0,0415$), 4-го від 18-го теж достовірна (коефіцієнт $F = 3,172$; $p > 0,0287$). Це означає, що оцінка, яку респонденти давали судовій системі, і їх ставлення до суду прямо залежать від виконання постановленого судом рішення у справі респондента (у випадку існування досвіду взаємодії із судом), тобто в разі невиконання рішення суду у справі респондента його ставлення до цієї установи має більш негативне забарвлення.

Далі ми зробили спробу з'ясувати, наскільки взаємозумовлені соціальні й особисті характеристики особи (вік, освіта, матеріальні статки), ступінь її правової поінформованості (з'ясовано в 6-му запитанні наявність в опитаного власної правової літератури), імовірність її звернення до суду при порушенні особистих прав, а також оцінка судової системи і ставлення до суду. Ми отримали результати, наведені в таблиці.

Таблиця

	Запитання № 1, бали	Запитання № 3, бали	Запитання № 4, бали
Вік (запитання № 22)			
До 20 років	1,00 ± 0,61	2,75 ± 0,22	1,00 ± 0,50
21–30	1,90 ± 0,10	2,66 ± 0,11	1,31 ± 0,09
31–40	1,96 ± 0,07	2,50 ± 0,09	1,41 ± 0,07
41–50	1,88 ± 0,09	2,48 ± 0,10	1,31 ± 0,09
51–60	1,57 ± 0,17	2,48 ± 0,13	1,05 ± 0,13
Понад 60 років	1,50 ± 1,06	2,00 ± 0,71	1,00 ± 0,00
	Немає залежності	Немає залежності	Немає залежності

	Запитання № 1, бали	Запитання № 3, бали	Запитання № 4, бали
Освіта (запитання № 23)			
Неповна середня	0,40 ± 0,22	2,00 ± 0,00	0,00 ± 0,00
Повна середня	1,63 ± 0,24	2,42 ± 0,15	0,83 ± 0,16
Професійно-технічна	1,86 ± 0,08	2,62 ± 0,08	1,35 ± 0,08
Вища	1,93 ± 0,06	2,50 ± 0,07	1,38 ± 0,06
	Є ЗАЛЕЖНІСТЬ	Є ЗАЛЕЖНІСТЬ	Є ЗАЛЕЖНІСТЬ
Матеріальний стан (запитання № 24)			
Можу задовольнити всі свої потреби	2,50 ± 0,20	3,17 ± 0,50	2,00 ± 0,33
Вистачає на повсякденні та інші витрати	1,92 ± 0,10	2,72 ± 0,09	1,35 ± 0,08
Вистачає лише на повсякденні витрати	1,82 ± 0,06	2,50 ± 0,07	1,33 ± 0,06
Не вистачає навіть на повсякденні витрати	1,78 ± 0,15	2,20 ± 0,13	1,02 ± 0,12
	Немає залежності	Є ЗАЛЕЖНІСТЬ	Є ЗАЛЕЖНІСТЬ
Юридична література (запитання № 6)			
0 балів — немає ніякої юридичної літератури	1,62 ± 0,10	2,48 ± 0,09	1,07 ± 0,08
1 бал — недостатньо юридичної літератури	2,01 ± 0,08	2,48 ± 0,09	1,38 ± 0,07
2 бали — є низка законів, кодексів	1,88 ± 0,10	2,50 ± 0,10	1,39 ± 0,09
3 бали — є довідкова правова література	1,95 ± 0,14	2,53 ± 0,15	1,33 ± 0,13
4 бали — достатньо юридичної літератури	2,33 ± 0,22	3,22 ± 0,34	2,11 ± 0,25
	Є ЗАЛЕЖНІСТЬ	Є ЗАЛЕЖНІСТЬ	Є ЗАЛЕЖНІСТЬ

При дискримінантному аналізі також було встановлено, що:

- залежність запитання 1-го від 22-го недостовірна (коефіцієнт $F = 1,873$; $p > 0,1343$);
- 1-го від 23-го — достовірна (коефіцієнт $F = 7,164$; $p < 0,0001$);
- 1-го від 24-го — недостовірна (коефіцієнт $F = 1,284$; $p > 0,2800$);
- 1-го від 6-го — достовірна (коефіцієнт $F = 3,345$; $p < 0,0196$);
- 3-го від 22-го — недостовірна (коефіцієнт $F = 0,625$; $p > 0,6448$);
- 3-го від 23-го — достовірна (коефіцієнт $F = 2,393$; $p < 0,05$);
- 3-го від 24-го — достовірна (коефіцієнт $F = 4,298$; $p < 0,0022$);
- 3-го від 6-го — достовірна (коефіцієнт $F = 2,791$; $p < 0,0267$);
- 4-го від 22-го — недостовірна (коефіцієнт $F = 2,073$; $p > 0,1039$);
- 4-го від 23-го — достовірна (коефіцієнт $F = 11,109$; $p < 0,0001$);
- 4-го від 24-го — достовірна (коефіцієнт $F = 2,775$; $p < 0,0417$);
- 4-го від 6-го — достовірна (коефіцієнт $F = 4,547$; $p < 0,0039$).

Таким чином, можемо зробити деякі висновки. По-перше, вік респондентів суттєво не впливає ні на оцінку ними судової системи, ні на бачення судової влади, ні на ймовірність звернення до суду (це виявив дискримінантний аналіз). У той же час у цих відповідях можна знайти певні закономірності. Так, найпозитивніше оцінюють діяльність судової системи особи віком до 20 років, тобто молодь (вони виставили суду середню оцінку **2,75**). Із зростанням вікової категорії прямо змінюється оцінка суду в бік зменшення (**2,75 — 2,66 — 2,5 — 2,48 — 2**). Найстарші респонденти (віком за 60 років) дають найменший бал суду — **«двійку»**. Це можна пояснити як віковими особливостями психіки людини (з віком зростає недовіра до суспільних інститутів, до себе тощо), так і укоріненим у свідомості більш старших громадян надбанням радянського минулого, у якому

судова влада не посідала чільного місця в системі державних інститутів. Із цієї точки зору можна сказати, що майбутнє все ж таки на боці суду, адже молодь вище оцінює його діяльність. Важливо зберегти цю тенденцію і надалі, підвищуючи суспільний кредит довіри суду.

Цікаво, що та ж молодь віком до 20 років разом із більш старшим поколінням — від 51 року — схильні вважати, що рішення суду залежить від того, у кого кращий представник (адвокат, юрист), а не від обставин справи. Ця відповідь на 4-те запитання була оцінена в 1 бал, і саме такий результат ми побачили у відповідях осіб віком до 20 й після 51 року. Отже, респонденти від 21 до 50 років приблизно однаковою мірою схиляються до того, що іноді суди виносять законні рішення, а іноді — незаконні (цей варіант відповіді отримав 2 бали, а названі вікові категорії опитаних оцінили своє ставлення до суду в середньому на 1,3–1,4 бала). Таким чином, вони теж більше наближаються до позиції першої з названих груп стосовно зумовленості рішення суду наявністю кращого адвоката, але десь підсвідомо вже допускають, що роль судді в процесі постановлення рішення теж вагома.

Щодо відмінностей у схильності осіб різного віку до звернення до суду в разі порушення особистих прав виявилось, що особи віком до 20 років стійко стоять на позиції: «Я буду звертатися до інших установ, посадових осіб». Цей варіант відповіді був оцінений в 1 бал, який ми й отримали. Найбільш схильними до ймовірності звернення до суду (але в залежності від обставин) виявилися особи віком від 21 до 50 років (відповідь «Ймовірно, але це залежатиме від обставин» була оцінена в 2 бали, а результат — 1,88–1,96 бала). Особи віком за 60 років виявилися менш схильними до звернення до суду, ніж люди середнього віку, але більш схильними, ніж молодь до 20 років. Можливо, це пояснюється браком життєвого досвіду останніх і коригується в процесі набуття нових знань у вузах тощо. Показово, що жодна вікова група навіть не наблизилася до 3-х балів, якими була оцінена відповідь: «Я обов'язково звернуся до суду», що узгоджується з попередніми результатами дослідження.

Другий вагомий висновок полягає в тому, що рівень освіти прямо впливає на ймовірність звернення особи до суду, оцінку судової системи і ставлення до суду (це виявив дискримінантний аналіз). Так, щодо звернення до суду в разі порушення особистих

прав особи з вищою освітою найбільш схильні до таких дій залежно від обставин (1,9 бала). Із таблиці ми бачимо, що зі здобуттям вищого рівня освіти ця ймовірність зростає, а особи з неповною середньою освітою взагалі не схильні звертатися до суду (0,4 бала, тоді як в 0 балів було оцінено відповідь «ні»). Аналогічна тенденція зберігається з оцінкою діяльності судової системи, яку особи, що не мають атестата зрілості, оцінюють на 2 бали, а випускники вузів — на 2,5 бала. Що стосується ставлення до суду, то найменш освічені громадяни вважають, що в суд не варто звертатися, адже рішення в будь-якому випадку буде несправедливим (0 балів). З підвищенням рівня освіченості зростає впевненість, що рішення суду залежить від того, у кого кращий представник (адвокат, юрист), а не від обставин справи (0,83–1,38 бала).

Дискримінантний аналіз показав, що існує пряма залежність оцінки судової системи і ставлення до суду від матеріальних статків респондентів. Так, таблиця яскраво відображає, що з підвищенням матеріального добробуту зростає оцінка суду (від 2,2 бала, які виставили найменш забезпечені особи, до 3,17 бала, які виставили найбільш заможні). Найбільш забезпечені верстви населення також твердо впевнені, що іноді суди виносять законні рішення, а іноді — незаконні (оцінено у 2 бали, у які й було оцінено цю відповідь). Інші три групи (розділені за матеріальним статком) переконані, що рішення суду залежить від того, у кого кращий представник (адвокат, юрист), а не від обставин справи (1–1,35 бала). За результатами дискримінантного аналізу також було встановлено, що не існує прямого зв'язку між ймовірністю звернення до суду в разі порушення особистих прав і матеріальними статками респондентів. Усе ж такі особи, які здатні задовольнити всі свої життєві потреби, більше наближаються до беззаперечного звернення до суду, демонструючи найвищий з усіх попередніх результатів — 2,5 бала (відповідь «Я буду обов'язково звертатися до суду» було оцінено в 3 бали). Інші прошарки населення ставлять факт звернення в залежність від обставин (1,78–1,9 бала).

Дискримінантний аналіз довів, що ступінь правової поінформованості громадян прямо впливає на ймовірність звернення особи до суду, оцінку судової системи і ставлення до неї. Так, чим більше в особи юридичної літератури, тим вище вона оцінює роботу суду (оцінка підвищувалася з 2,48 до 2,53 бала, а найвищу оцінку — 3,22 бала — дали особи, які мають достатньо (на їх думку) правових

джерел). Особи, які мають достатньо правової літератури, найбільш схильні вважати, що іноді суди виносять законні рішення, а іноді — незаконні (2,11 бала). Проте оцінка суду іншими групами респондентів не містить суттєвих відмінностей і всі інші (і ті, хто взагалі не забезпечений такою літературою, і ті, хто має деякі правові джерела) переконані, що рішення суду залежить від того, у кого кращий представник (адвокат, юрист), а не від обставин справи (бали різнилися від 1,07 до 1,33, що не є істотним). Що ж до ймовірності звернення до суду при порушенні особистих прав, то переважно схильними до цього (2,33 бала з максимальних 2,0) виявилися найбільш поінформовані у правовому плані особи. Однак інші громадяни незалежно від кількості правової літератури майже однаковою мірою схильні до аналогічної відповіді (від 1,88 до 2,09 бала). Найменш схильними до цього виявились особи, які не ознайомлені з жодним правовим джерелом (1,62 бала). Можемо зробити висновок, що наявність правової літератури неістотно впливає на ймовірність звернення особи до суду.

Таким чином, на підставі виконаних досліджень можемо накреслити, так би мовити, узагальнений портрет особи, яка при порушенні своїх прав буде найбільш схильною до звернення до суду: вік — від 21 до 40 років; має вищу освіту; рівень доходів дозволяє їй задовольнити всі свої особисті потреби; вона має необхідну для цього юридичну літературу, тобто має досить високий рівень правової поінформованості. Постає логічне запитання: скільки громадян України на нинішньому етапі її розвитку здатні задовольнити всі свої потреби? За даними нашого дослідження, таких осіб виявилось **2 %**, тобто ми маємо справу з найбагатшими українцями, яких на сьогодні мізерна частина.

Підсумовуючи викладене, відповідно до поставлених нами завдань дослідження можемо констатувати таке:

1. Громадяни оцінюють діяльність судової влади в основному негативно (**81 %**), позитивно — лише **9 %**.

2. Лише **4,8 %** опитаних вважають, що в суді можна знайти справедливе вирішення справи. Повну зневіру в справедливість суду демонструють **14,5 %** респондентів, вагома частина опитаних (**45,9 %**) переконані, що його рішення залежить від майстерності професійного представника (юриста, адвоката), а не від обставин справи.

3. Серед основних причин негативного сприйняття суду громадянами — корупція, залежність від органів виконавчої і законодавчої гілок влади, постановлення незаконних рішень.

4. Найбільші труднощі для осіб, які звертаються до суду, становлять строки судового розгляду справи (**31,7 %**), високі ставки оплати професійних представників (адвокатів, юристів) (**17,7 %**), складна й незрозуміла процедура розгляду справи (**16,1 %**), складна процедура звернення до суду (**12,2 %**).

5. Рівень надання правової допомоги професійними представниками в судах є незадовільним, основна причина — занадто високі ставки гонорарів і недостатня їх кваліфікованість.

6. Більшість опитаних (**82 %**) не користуються правовими механізмами оскарження судових рішень, що зумовлено насамперед недовірою до судів вищих інстанцій і відсутністю можливості оплатити послуги професійного представника.

7. Незадовільним є стан виконання судових рішень, найбільш поширеними причинами цього є вина органу, на який покладено обов'язок його виконання, і вина іншої сторони у справі.

8. Оцінка, яку респонденти давали судовій системі, і їх ставлення до суду прямо не зумовлені досвідом особистого звернення до суду і фактом оскарження рішення суду першої інстанції до вищих судів, але прямо залежать від виконання постановленого судом рішення у справі (у випадку існування досвіду взаємодії опитаного із судом). Досвід використання допомоги професійного представника (юриста, адвоката) не відігравав суттєвої ролі при визначенні оцінки діяльності судової системи, але має чимале значення при визначенні ставлення громадян до суду.

9. Оцінка судової системи, ставлення респондентів до суду й імовірність звернення до останнього в разі порушення особистих прав прямо залежать від рівня їх освіти, матеріальних статків і рівня правової поінформованості. Вік респондента не справляє суттєвого впливу на наведені запитання. Характеристики середньостатистичної особи, яка найбільш імовірно при потребі звернеться до суду, такі: вік — від 21 до 40 років, освіта — вища, рівень доходів — може задовольнити всі свої особисті потреби, ступінь правової поінформованості — високий (має всю необхідну юридичну літературу).

10. Найсуттєвішою перешкодою для доступу осіб до суду є економічний чинник, пов'язаний із нездатністю оплатити послуги професійного представника (адвоката, юриста), а не з вартістю судових витрат.

Анкета

Шановний громадянин!

Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого проводиться дослідження того, яким чином населення сприймає суд і його діяльність. У зв'язку з цим просимо Вас відповісти на поставлені в анкеті запитання. Об'єктивність висновків, які будуть зроблені за результатами анкетування, залежить від повноти і щирості Ваших відповідей. Виявляючи ставлення до запитань, підкресліть відповідь, що збігається з Вашою думкою. Якщо жоден із наведених варіантів не відображає Вашої точки зору, Ви можете викласти власну позицію. Анкетування є анонімним: прізвище, ім'я та по батькові вказувати не треба.

1. У разі порушення Ваших прав чи будете Ви звертатися до суду?

- 1.1. Так, обов'язково.
- 1.2. Імовірно, але це буде залежати від обставин.
- 1.3. Ні, я буду звертатися до інших установ, посадових осіб.
- 1.4. Я не буду звертатися до суду.

2. Що становить для Вас найбільшу складність, якщо у Вас виникає потреба у зверненні до суду (будь ласка, вкажіть не більше 3-х варіантів)?

- 2.1. У мене не виникає складнощів.
- 2.2. Я не знаю, де розташований суд.
- 2.3. Суд розташований далеко від місця мого проживання.
- 2.4. Я не знаю, як подавати заяву до суду.
- 2.5. У мене немає коштів, щоб звернутися до професійного представника (юриста, адвоката).
- 2.6. Я не довіряю суду.
- 2.7. Інше (будь ласка, напишіть) _____

3. Якщо керуватися 5-бальною шкалою, то як Ви можете оцінити діяльність судової системи?

- 3.1. «Дуже добре» — 5 балів.
- 3.2. «Добре» — 4 бали.
- 3.3. «Задовільно» — 3 бали.
- 3.4. «Незадовільно» — 2 бали.
- 3.5. «Дуже погано» — 1 бал.

4. Ваше ставлення до суду можна охарактеризувати так:

- 4.1. Вважаю, що в суді завжди можна знайти справедливе вирішення справи.
- 4.2. Вважаю, що іноді суди виносять законні рішення, а іноді – незаконні.
- 4.3. Вважаю, що рішення суду залежить від того, у кого кращий представник (адвокат, юрист), а не від обставин справи.
- 4.4. Вважаю, що в суд не варто звертатися, адже рішення в будь-якому випадку буде несправедливим.

5. З яких джерел Ви в основному отримуєте інформацію про суд і його діяльність?

- 5.1. Із засобів масової інформації (газети, періодичні видання, телебачення).
- 5.2. Від знайомих.
- 5.3. Від родичів.
- 5.4. Безпосередньо в суді.
- 5.5. В інших установах, організаціях.
- 5.6. Ніякою інформацією про суд не володію.
- 5.7. Інше (будь ласка, напишіть) _____

6. Чи є у Вас вдома література з правової тематики?

- 6.1. Так, у мене достатньо такої літератури.
- 6.2. У мене є довідкова юридична література.
- 6.3. У мене є ряд законів, кодексів.
- 6.4. У мене недостатньо юридичної літератури.
- 6.5. У мене немає ніякої літератури.

7. Якими, на Вашу думку, є основні причини негативного сприйняття суду населенням (вказіть, будь ласка, не більше 3-х варіантів):

- 7.1. Корупція.
- 7.2. Залежність від органів виконавчої та законодавчої влади.
- 7.3. Постановлення незаконних рішень.
- 7.4. Порушення прав осіб у судовому процесі.
- 7.5. Негативний імідж суду, створений за часів СРСР.
- 7.6. Низький рівень професіоналізму суддів.
- 7.7. Інший варіант (будь ласка, напишіть) _____

- 7.8. Вагаюсь відповісти.

8. Чи доводилося Вам особисто звертатися до суду?

- 8.1. Так.
- 8.2. Ні.

ВІДПОВІДІ НА НАСТУПНІ ЗАПИТАННЯ СЛІД ДАВАТИ В РАЗІ ПОЗИТИВНОЇ ВІДПОВІДІ

9. Скільки разів Вам особисто довелося звертатися до суду?

- 9.1. Один раз.
- 9.2. Два-три рази.
- 9.3. Більше трьох разів.

10. Якою була категорія справи, з якою Ви зверталися до суду?

- 10.1. Цивільна.
- 10.2. Кримінальна.
- 10.3. Справа про адміністративні порушення.
- 10.4. Господарська.
- 10.5. Адміністративна.
- 10.6. Конституційне подання.

11. Ви виступали у суді як:

- 11.1. Цивільний позивач.
 - 11.2. Цивільний відповідач.
 - 11.3. Обвинувачений у кримінальній справі.
 - 11.4. Потерпілий у кримінальній справі.
 - 11.5. Правопорушник у справі про адміністративні правопорушення.
 - 11.6. Позивач у адміністративному суді.
 - 11.7. Інше (будь ласка, напишіть) _____
-

12. З якими основними труднощами Ви зіткнулися при зверненні до суду (вказіть не більше 3-х варіантів)?

- 12.1. Складна процедура звернення до суду.
- 12.2. Складна і незрозуміла процедура розгляду справи.
- 12.3. Дуже тривала процедура розгляду справи.
- 12.4. Складно приходити в судові засідання, відриваючись від основного місця роботи в робочий час.
- 12.5. Високі ставки оплати професійних представників (адвокатів, юристів).
- 12.6. Високий розмір судових витрат.
- 12.7. Невиконання постановленого судового рішення.

13. Чи користувалися Ви допомогою професійного представника (юриста, адвоката)?

13.1. Так.

13.2. Ні.

14. Якщо ТАК, то як Ви оцінюєте роботу професійного представника?

14.1. Повністю задоволений(а) його роботою.

14.2. Задоволений(а), але маю деякі зауваження.

14.3. Скоріше, незадоволений(а).

14.4. Повністю незадоволений(а).

14.5. Інший варіант (будь ласка, напишіть) _____

15. Якщо Ви незадоволені роботою професійного представника, то з якої причини (необхідне, будь ласка, підкресліть)?

15.1. Ставки оплати роботи представника занадто високі.

15.2. Зустрічей із представником було недостатньо.

15.3. Представник недостатньо роз'яснював те, що відбувалося в залі судового засідання.

15.4. Представник не радився щодо того, яким чином вести справу.

15.5. Представник був недостатньо кваліфікованим.

15.6. Інший варіант (будь ласка, напишіть) _____

16. Чи оскаржували Ви рішення суду першої інстанції у вищих судах?

16.1. Так, оскаржував в апеляційному порядку.

16.2. Так, оскаржував в апеляційному і касаційному порядку.

16.3. Ні, не оскаржував взагалі.

17. Якщо Ви не оскаржували рішення суду першої інстанції, то назвіть, будь ласка, причину (необхідне підкресліть):

17.1. Я не знав(ла), що є така можливість, передбачена законом.

17.2. Я не знав(ла), як скласти скаргу до суду вищої інстанції.

17.3. Я не знав(ла), де розташований суд вищої інстанції.

17.4. Я не звертався(лася) до вищого суду, тому що він розташований не в тому населеному пункті, де я мешкаю.

17.5. Я не звернувся(лася) до вищого суду, тому що в мене не було фінансової можливості оплатити послуги професійного представника.

17.6. Я вважаю, що звернення до вищої інстанції нічого не змінить.

17.7. Інший варіант (будь ласка, напишіть) _____

18. Чи було виконане постановлене судом у Вашій справі рішення?

18.1. Так.

18.2. Ні.

19. Якщо ні, то з якої причини?

19.1. Рішення не було виконане з вини органу, на який покладено обов'язок його виконання.

19.2. Рішення не було виконане з моєї власної вини.

19.3. Рішення не було виконане з вини іншої сторони у справі.

19.4. Вагаюся відповісти.

19.5. Інший варіант (будь ласка, напишіть) _____

20. Чи будете Ви звертатися до суду знов у разі виникнення такої потреби?

20.1. Так, обов'язково.

20.2. Скоріше, так.

20.3. Скоріше, ні.

20.4. Ні, я ніколи не буду звертатися до суду.

20.5. Інший варіант (будь ласка, напишіть) _____

Якщо у Вас є побажання, зауваження щодо теми анкетування, будь ласка, наведіть їх:

Повідомте, будь ласка, про себе

- **Стать**
 1. Чол.
 2. Жін.
- **Вік**
 1. До 20 років.
 2. 21–30 років.
 3. 31–40 років.
 4. 41–50 років.
 5. 51–60 років.
 6. Більше 60 років.
- **Освіта**
 1. Неповна середня (9 класів).
 2. Повна середня (11 класів середньої загальноосвітньої школи).
 3. Професійно-технічна (закінчив технікум, коледж, училище).
 4. Повна вища (закінчив інститут, університет, академію).
- **Матеріальний стан**
 1. Можу задовольнити всі свої потреби.
 2. Вистачає на повсякденні витрати і на інші витрати, пов'язані з придбанням одягу, побутової техніки та організацією відпочинку.
 3. Вистачає лише на повсякденні витрати.
 4. Не вистачає навіть на повсякденні витрати.

РЕЗУЛЬТАТ ОПИТУВАННЯ СУДДІВ ІЗ ПРОБЛЕМ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

Дослідження проводилося протягом січня — вересня 2006 р. Його мета — виявлення бачення проблем доступності правосуддя професійними судьями. Авторкою було опитано 363 судді Харківського, Донецького, Полтавського, Луганського регіонів (місцевих та апеляційних судів). Серед них **49,3 %** чоловіків і **45,2 %** жінок. Вік респондентів становить: **18,1 %** — до 30 років; **32,3 %** — 30–40; **30,7 %** — 40–50; **13,2 %** — 50–60; **1,6 %** — старше 60 років. Респонденти навчалися в різних вищих юридичних закладах України й Росії, серед них **59,5 %** — на денному відділенні вузу, **29,0 %** — на заочному і **7,9 %** — на вечірньому. Стаж роботи в суді опитаних становить: до 5 років — **36,2 %**; від 5 до 10 — **18,9 %**; від 10 до 20 — **27,4 %**; понад 20 років — **7,7 %**.

На запитання: «Чи вважаєте Ви, що організація і діяльність судової влади в Україні на сучасному етапі її розвитку відповідає вимозі забезпечення доступності правосуддя?» переважна більшість опитаних (**66 %**) відповіли, що вона відповідає частково, але потребує деяких змін; **10 %** — не задовольняє цю вимогу, потребує докорінних змін; **16,2 %** вважають, що сучасне становище повністю відповідає вимозі доступності правосуддя.

Респондентам було поставлено завдання визначити із запропонованих чинників ступінь їх впливу на рівень забезпечення доступності правосуддя (у суді першої інстанції). У цифровому значенні ми отримали такий результат:

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Матеріально-технічне забезпечення судів, суддів	77,3 %	17,3 %	3,8 %

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Рівень навантаження на одного суддю	78,6 %	18,1 %	2,5 %
Строки судового розгляду	47,9 %	41,1 %	8,8 %
Територіальна наближеність суду	20,0 %	45,5 %	27,9 %
Відкритість інформації про суд, порядок його роботи, процедуру звернення	20,3 %	51,5 %	23,0 %
Час роботи суду, який збігається з часом роботи більшості підприємств, установ, організацій	13,4 %	29,6 %	51,5 %
Неявка сторін у судові засідання без поважних причин	56,4 %	34,5 %	7,7 %
Розмір судових витрат	18,4 %	46,0 %	27,9 %
Механізм надання правової допомоги малозабезпеченим громадянам	51,8 %	40,0 %	6,6 %
Недоліки роботи органів дізнання й досудового слідства (у кримінальних справах)	60,8 %	31,2 %	5,2 %
Виконання постановлених рішень судів	62,7 %	25,5 %	6,6 %

Аналіз цього результату дозволяє зробити певні висновки. По-перше, можна визначити рейтинг усіх наведених чинників. Він буде мати такий вигляд:

Місце в рейтингу	Чинники, які впливають на доступність правосуддя	Відсоток опитаних
1	Рівень навантаження на одного суддю	78,6 %
2	Матеріально-технічне забезпечення судів, суддів	77,3 %
3	Виконання постановлених рішень судів	62,7 %
4	Недоліки роботи органів дізнання й досудового слідства (у кримінальних справах)	60,8 %
5	Неявка сторін у судові засідання без поважних причин	56,4 %
6	Механізм надання правової допомоги малозабезпеченим громадянам	51,8 %

Місце в рейтингу	Чинники, які впливають на доступність правосуддя	Відсоток опитаних
7	Строки судового розгляду	47,9 %
8	Територіальна наближеність суду	20,0 %
9	Відкритість інформації про суд, порядок його роботи, процедуру звернення	20,3 %
10	Розмір судових витрат	18,4 %
11	Час роботи суду, який збігається з часом роботи більшості підприємств, установ, організацій	13,4 %

Як показує дослідження, найбільш суттєвими чинниками в забезпеченні доступності правосуддя, на думку суддів, є раціональне навантаження на одного суддю, матеріально-технічне забезпечення судів і суддів, виконання постановлених рішень, недоліки роботи органів дізнання й досудового слідства (у кримінальних справах). При цьому ми бачимо, що перші 2 чинники, які є лідерами, належать до суто організаційних питань функціонування судової влади. Виконання постановлених рішень суду також можна віднести до таких аспектів, адже ці питання лежать поза межами процесуально-правового регулювання. Це говорить про пріоритетність, з точки зору опитаних, належної організації роботи суду. Наступний блок питань (недоліки роботи органів дізнання й досудового слідства у кримінальних справах; неявка сторін у судові засідання без поважних причин; механізм надання правової допомоги малозабезпеченим громадянам; строки судового розгляду) належить до сфери процедури розгляду справ у судах і має вирішуватися на рівні законодавчого забезпечення кримінального, цивільного й адміністративного процесів. При цьому менше половини (47,9 %) опитаних відносять строки судового розгляду до чинника, який у більшій мірі впливає на забезпечення доступності правосуддя, тоді як Європейський суд з прав людини постійно наголошує на першорядності саме розумних строків судового розгляду.

Цікаво, що більшість суддів дотримуються думки, що забезпечення територіальної наближеності суду, а також відкритості інформації про суд, порядок його роботи й процедуру звернення не належить до першочергових завдань при вирішенні проблеми доступності правосуддя, хоча територіальну наближеність суду традиційно, ще з часів судової російської реформи кінця

XIX ст., науковці відносять до пріоритетних питань доступності. Судді також не вбачають суттєвого зв'язку між розміром судових витрат і доступом особи до суду, що відрізняється від загальноприйнятої в науковій юридичній літературі точки зору й позиції Європейського суду з прав людини. І насамкінець, судді вважають, що час роботи суду, який збігається з часом роботи більшості підприємств, установ та організацій, не є перешкодою для доступу до суду, що принципово узгоджується з положеннями процесуального законодавства про обов'язок роботодавця відпустити особу із судовою повісткою для явки до суду.

На запитання: «Чи знайомі Ви зі змістом Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р.?» **96,4 %** суддів відповіли позитивно. Стосовно практики цього Суду рівень обізнаності виявився меншим (**86 %**), **11 %** опитаних взагалі не мають уявлення про його прецеденти. При цьому з тих суддів, які знайомі з нормами Конвенції і практикою Суду, лише **16,2 %** при постановленні судових рішень посилаються на норми Конвенції і **20,5 %** — на норми Конвенції і практику Суду. **60,5 %** опитаних відповіли, що не посилаються на ці джерела.

На запитання: «Чи вважаєте Ви, що рівень фахової підготовки судді безпосередньо впливає на доступність правосуддя? Якщо «так», то яким чином можна впливати на підвищення рівня фахової підготовки суддів?» **80,3 %** респондентів відповіли, що рівень фахової підготовки судді безпосередньо впливає на доступність правосуддя; **11,8 %** не підтримують цю тезу і **7,7 %** не визначилися щодо цього питання. При цьому, на думку опитаних, найбільш ефективним шляхом підвищення рівня фахової підготовки суддів (за — **64,1 %**) є науково-просвітницькі семінари для суддів із залученням науковців, суддів вищих судів тощо. Друге місце в рейтингу шляхів вирішення цієї проблеми (за — майже **30 %**) посідає встановлення вимоги стосовно обов'язкового навчання кандидата на посаду судді в спеціалізованому навчальному закладі на кшталт створеної в Києві Академії суддів України. Деякі судді в коментарі до анкети зазначали, що необхідно розширити доступ суддів до спеціальної літератури, офіційних видань Верховного Суду України, Європейського суду з прав людини. Лише **22,5 %** опитаних вважають, що слід встановити більш жорсткі вимоги до обсягу й глибини знань кандидата на посаду судді при складанні кваліфікаційного іспиту, і **14,5 %** виступають за впровадження більш жорстких дисциплінарних

стягнень у разі виявлення некомпетентності судді. Таким чином, можемо підсумувати, що більшість суддів задовольняє рівень установлених законодавством вимог щодо кандидатів на посаду судді й системи дисциплінарних стягнень, що можна пояснити певним професійним корпоративізмом.

На запитання: «Яким є Ваше ставлення до ідеї публікації судових актів (рішень, постанов, вироків тощо) в ЗМІ?» лише **7,4 %** суддів відповіли, що необхідно публікувати абсолютно всі акти судової влади (судів першої, апеляційної і касаційної інстанцій). **44,1 %** переконані, що потрібно публікувати як усі акти вищих судових інстанцій, так і вибірково — рішення судів першої і другої інстанції, саме ті, які мають суттєве значення для судової практики; **19,5 %** підтримують оприлюднення лише актів вищих судових інстанцій (Верховного Суду України, Вищого господарського суду, Вищого адміністративного суду); **23,8 %** респондентів ідею публікації судових актів (рішень, постанов, вироків тощо) у ЗМІ вважають раціональною, а **10 %** взагалі не підтримують цю ідею.

Стосовно того, у якому виданні мають публікуватися акти судової влади, думки опитаних розділилися так:

Джерело опублікування актів судової влади	Відсоток опитаних
В Інтернеті	15,9 %
В офіційному виданні Верховного Суду України	43,6 %
В офіційних виданнях вищих спеціалізованих судів	12,1 %
У спеціально створеному національному виданні	32,9 %
У спеціальних виданнях кожного суду (усіх ланок та інстанцій)	5,5 %

На прохання висловитися стосовно інституту прийому суддями громадян переважна більшість опитаних (**57,5 %**) відповіли, що судді мають спілкуватися з громадянами лише в ході судового засідання. При цьому **42,2 %** респондентів виступають за те, щоб прийом громадян вели спеціальні працівники апарату суду, а **4,1 %** — що вести прийом громадян повинні судді, але в меншому обсязі, ніж зараз. Лише **12,1 %** опитаних респондентів відповіли, що цей інститут є необхідним і корисним як для судді, так і для громадян. Таким чином, суддівська спільнота ратує за

скасування особистого прийому суддями громадян, бо, з їх точки зору, це відволікає суддів від виконання їх основних функцій.

Посада помічника судді була введена нещодавно (раніше помічники були не у всіх суддів) із метою полегшення його роботи. На запитання: «Чи вважаєте Ви за потрібне ввести інститут помічника судді для кожного судді (поряд із секретарем судового засідання) з метою спрощення його роботи?» переважна більшість суддів (**93,2 %**) відповіли позитивно. Це свідчить про доцільність такої новели і практичну ефективність цього інституту.

На запитання: «Чи вважаєте Ви, що спеціалізація судів і суддів позитивно впливає на забезпечення доступності правосуддя через підвищення компетентності судді?» більшість суддів (**88,2 %**) відповіли позитивно; **58,6 %** із них вважають, що цей чинник прямо впливає на доступність правосуддя; **29,6 %** — впливає опосередковано; лише **11,5 %** опитаних не вбачають впливу зв'язку між спеціалізацією суддів і судів на досліджувану проблему, а **1,6 %** переконані, що існуючий рівень спеціалізації є достатнім. При цьому **47,7 %** суддів констатували, що подальшу спеціалізацію судової системи необхідно здійснювати шляхом широкого впровадження спеціалізації суддів одного суду; **37 %** виступають за створення спеціалізованих судових складів (палат) у місцевих судах за аналогією з апеляційними судами; лише **15,9 %** опитаних підтримують ідею створення додаткових підсистем спеціалізованих судів — земельних, ювенальних, трудових та ін. Одночасно в коментарі до анкети один із суддів зазначив, що введення вузької спеціалізації суддів першої інстанції може призвести до їх дискваліфікації.

На запитання: «Яким чином, на Вашу думку, має вирішуватися проблема надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення?» **42,7 %** суддів відповіли, що шляхом створення відокремлених об'єднань адвокатів, які фінансувалися б із Держбюджету й займалися виключно наданням безоплатної правової допомоги (так звана муніципальна адвокатура). Деякі респонденти додатково підкреслювали потребу створення муніципальної адвокатури як суттєвий засіб підвищення доступності правосуддя. Ще **41,4 %** опитаних підтримують ідею прийняття спеціального нормативного акта, який регулював би порядок надання безоплатної правової допомоги

в усіх видах судочинства з чітким переліком осіб, що мають право на таку допомогу. По **12 %** опитаних вбачають вирішення цієї проблеми у збільшенні існуючих ставок оплати послуг адвокатів за призначенням із Держбюджету і зменшенні ставок адвокатських послуг для певних груп населення з відповідним відшкодуванням адвокатам за рахунок держави. Таким чином, можна стверджувати, що основна частина респондентів виступає за регулювання державою процедури надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення шляхом створення відповідної нормативної та організаційної баз.

Більшість опитаних (**65 %**) наполягають на тому, що створення розвиненої системи органів альтернативного (досудового) врегулювання конфліктів сприятиме забезпеченню доступності правосуддя. При цьому **12,9 %** вважають цю ідею раціональною, але існуючий стан речей у цій сфері — лише задовільним; **88 %** дотримуються думки, що систему органів альтернативного (досудового) вирішення спорів необхідно розвивати; **17 %** — що всі юридично значущі справи мають вирішуватися в судовому порядку. Деякі судді на сторінках анкети висловлювалися за те, щоб вилучити з компетенції суду дрібні справи про адміністративні правопорушення (зокрема, штрафи за порушення правил дорожнього руху, повернути їх ДПС або спеціальним органам виконавчої влади), а також забрати у судів справи про стягнення заборгованості по сплаті комунальних послуг, повернувшись до практики виконавчих написів нотаріусів.

Позиція респондентів щодо розвитку системи органів альтернативного (досудового) врегулювання конфліктів є такою:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Систему необхідно розвивати	88 %
Ця ідея раціональна, але існуючий стан вважаю задовільним	12,9 %
Вважаю, що всі справи мають вирішуватися в судовому порядку	17 %
Вагаюся відповісти	1,8 %

При визначенні найперспективніших форм альтернативного (досудового) врегулювання конфліктів думки опитаних розподілилися так:

Форми альтернативного (досудового) врегулювання конфліктів	Відсоток опитаних
Ювенальна юстиція (розгляд справ неповнолітніх)	16,2 %
Відновлювальне правосуддя (примирення потерпілого й правопорушника поза судовим засіданням за умови взаємної згоди на це)	52,9 %
Підвищення ролі нотаріату	9,6 %
Розвиток мережі третейських судів	40 %

На запитання: «Чи вважаєте Ви за потрібне вводити нормативи середньомісячного навантаження на одного суддю місцевого суду?» переважна більшість суддів (90 %) відповіли позитивно: 46,6 % відповіли, що обов'язково; 43,4 % — скоріше, так; лише 10 % опитаних вважають, що вводити недоцільно. Так, один із суддів зазначив, що введення таких нормативів може викликати повернення до соціалістичного плану, що є неприпустимим; деякі судді свою незгоду пояснили складністю узагальнення нормативів, оскільки справи різні, а за кожною з них — долі людей.

Досить цікавим виявилось й дослідження того, яку кількість кримінальних, цивільних і справ про адміністративні правопорушення (середніх за обсягом і складністю) має розглядати суддя протягом одного місяця. Респонденти, які відповіли на це запитання (55 % з усіх опитаних), наводили різні цифри. Стосовно кримінальних справ, то найменше з наведених значень — від 1 до 5, найбільше — 20. Арифметичний підрахунок середнього склав 7 кримінальних справ на місяць. Оптимальна кількість цивільних справ коливалася від 10 до 60, що в середньому означає 24 справи. Щодо справ про адміністративні правопорушення, то лише 75 % опитаних дали відповідь на аналогічне запитання про цю категорію справ (це становить 34 % від загальної кількості респондентів): їх цифри коливалися від 20 до 100 справ, що в середньому значенні — 47 справ.

90 % суддів позитивно ставляться до введення середньомісячних нормативів навантаження на одного суддю, однак із них лише 61 % навели прийнятні, на їхню думку, цифри нормативів, а стосовно справ про адміністративні правопорушення — 38 %. Такий результат свідчить не тільки про принципове сприйняття цієї ідеї суддівським корпусом, але й про певну невизначеність щодо конкретної відповіді.

Респондентам було поставлено завдання визначити ступінь впливу наведених чинників на забезпечення доступності апеляційної і касаційної інстанцій. Маємо такі результати:

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Територіальна наближеність апеляційного, касаційного суду	23,0 %	36,7 %	33,7 %
Порядок ініціювання апеляційного (касаційного) оскарження	19,5 %	41,4 %	32,9 %
Строки касаційного (апеляційного) оскарження	23,8 %	31,5 %	35,3 %
Можливість скористатися допомогою професійного представника (юриста, адвоката)	41,9 %	44,4 %	5,5 %
Строки перегляду справи вищою інстанцією	38,9 %	35,6 %	19,5 %
Використання апеляційною (касаційною) інстанцією своїх повноважень щодо зміни рішення нижчого суду	40,0 %	34,5 %	16,7 %
Розмір судових витрат	14,2 %	43,6 %	33,2 %

Аналіз отриманих відповідей дозволяє вивести рейтинг запропонованих чинників, за яким зменшується рівень їх впливу на доступність судів вищих інстанцій. Він має такий вигляд:

Місце в рейтингу	Чинники	Відсоток
1	Можливість скористатися допомогою професійного представника (юриста, адвоката)	41,9 %
2	Використання апеляційною (касаційною) інстанцією своїх повноважень щодо зміни рішення нижчого суду	40,0 %
3	Строки перегляду справи вищою інстанцією	38,9 %
4	Територіальна наближеність апеляційного (касаційного) суду	23,0 %
5	Строки касаційного (апеляційного) оскарження	23,8 %
6	Порядок ініціювання апеляційного (касаційного) оскарження	19,5 %
7	Розмір судових витрат	14,2 %

Таким чином, бачимо, що трійку «лідерів» із майже однаковим результатом посідають такі чинники, як можливість скористатися допомогою професійного представника (юриста, адвоката), використання апеляційною (касаційною) інстанцією своїх повноважень щодо зміни рішення нижчого суду, строки перегляду справи вищою інстанцією. Територіальна наближеність суду (як і у випадку із судом першої інстанції) не є чинником першочергової важливості. І досить несподіваним для нас (хоча цей результат також узгоджується з позицією суддів щодо суду першої інстанції) є віднесення розміру судових витрат до чинника, який справляє найменший вплив на доступність правосуддя.

У процесі опитування респонденти могли висловлювати свою точку зору з питань, не відображених в анкеті. Деякі з них вважають, що:

- потрібно спростити судовий процес при розгляді судових справ, особливо цивільних;

- слід ввести більш суворі заходи щодо осіб, які не являються за судовими викликами без поважних причин;

- необхідно забезпечити суддям реальне навантаження й не вимагати дотримання розумних строків при їх перенавантаженні.

Мали місце й такі коментарі:

- організація та діяльність судової влади настільки відповідає вимозі доступності правосуддя, що багато осіб зловживають цим, маючи по 10–15 позовів у суді одночасно й постійно, бо це для них хобі;

- судова система не відповідає вимозі доступності правосуддя, тому що судову реформу було проведено невдало;

- на якість і доступність правосуддя прямо впливає питання незалежності судової влади;

- треба частіше проводити анкетування суддів і інформувати їх про результати;

- слід створити систему і процедуру дисциплінарного провадження щодо суддів замість існуючої системи кваліфікаційних комісій;

- формування суддівського корпусу має вирішуватися на рівні держави, а не на рівні голів судів і Держсудадміністрації;

- необхідно встановити процесуальну процедуру щодо визначення власної позиції судді першої інстанції стосовно зміненого рішення (вироку) судом другої інстанції;

- важливо змінити статистичні критерії щодо визначення професійних характеристик суддів при розгляді справ;
- потрібно скоротити кількість апеляційних суддів шляхом повернення їх у суд першої інстанції;
- заробітна плата суддів у судах першої інстанції за умови набагато більшої завантаженості порівняно з апеляційними судами має бути вищою від останніх, щоб зберегти суддів у судах першої інстанції.

РЕЗУЛЬТАТ ОПИТУВАННЯ ПРОКУРОРІВ ІЗ ПРОБЛЕМ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

У процесі опитування було охоплено 148 працівників органів прокуратури всіх регіонів (на базі Академії прокуратури України). Мета дослідження — виявлення бачення проблем доступності правосуддя працівниками прокуратури. Серед них **50 %** чоловіків і **50 %** жінок. Вік опитаних становить: **52,7 %** — до 30 років, **26,4 %** — 30–40, **13,6 %** — 40–50, **2,7 %** — 50–60, **0,9 %** — старше 60 років. Респонденти навчалися в різних вищих юридичних закладах України й Росії, серед них **74,5 %** вчилися на денному відділенні вузу, **13,6 %** — на заочному, **1,8 %** — на вечірньому. Стаж їх роботи в органах прокуратури становить: до 5 років — **44,5 %**, від 5 до 10 — **30,9 %**, від 10 до 20 — **11,8 %**, понад 20 років — **6,4 %**.

На запитання: «Чи вважаєте Ви, що організація й діяльність судової влади в Україні на сучасному етапі її розвитку відповідає вимозі забезпечення доступності правосуддя?» ми отримали такі відповіді:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Повністю відповідає	3,6 %
Відповідає частково, але потребує деяких змін	68,2 %
Не задовольняє цю вимогу, потребує докорінних змін	26,4 %
Ваше бачення	0,0 %

Респондентам було поставлено завдання визначити із запропонованих чинників ступінь їх впливу на рівень забезпечення доступності правосуддя (у суді першої інстанції). У цифровому значенні ми отримали такий результат:

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Матеріально-технічне забезпечення судів	42,7 %	47,3 %	7,3 %
Рівень навантаження на одного суддю	63,6 %	30,9 %	3,6 %
Строки судового розгляду	55,6 %	22,2 %	17,8 %
Територіальна наближеність суду	18,2 %	45,5 %	31,8 %
Відкритість інформації про суд, порядок його роботи, процедуру звернення	24,5 %	47,3 %	23,6 %
Час роботи суду, який збігається з часом роботи більшості підприємств, установ, організацій	11,8 %	47,3 %	36,4 %
Неявка сторін у судові засідання без поважних причин	54,5 %	30,0 %	12,7 %
Розмір судових витрат	24,5 %	50,0 %	22,7 %
Механізм надання правової допомоги малозабезпеченим громадянам	59,1 %	29,1%	12,7 %
Недоліки роботи органів дізнання й досудового слідства	40,9 %	47,3 %	6,4 %
Виконання постановлених рішень судів	74,5 %	18,2 %	2,7%

На запитання: «Чи вважаєте Ви, що якість досудових стадій кримінального процесу справляє безпосередній вплив на доступність правосуддя?» опитані дали такі відповіді:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Так, безперечно	34,5 %
Скоріше, впливає	45,5 %
Скоріше, не впливає	11,8 %
Узагалі не впливає	3,6 %
Вагаюся відповісти	2,7 %

Із запропонованих недоліків стадій досудового слідства респонденти визначили ступінь їх впливу на доступ особи, яка

підозрюється (обвинувачується) у вчиненні злочину, до розгляду її справи компетентним і безстороннім судом:

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Порушення строків проведення окремих слідчих дій	27,3 %	53,6 %	17,3 %
Порушення строків проведення досудового слідства (дізнання) в цілому	45,5 %	40,0 %	11,8 %
Рівень професійної компетентності осіб, які провадять досудове слідство (дізнання)	70,0 %	20,9 %	7,3 %
Порушення прав осіб, які беруть участь у процесі	64,5 %	30,0 %	2,7 %
Неповнота досудового слідства (дізнання)	78,2 %	14,5 %	4,5 %
Необґрунтована відмова в порушенні кримінальної справи	54,5 %	31,8 %	10,0 %
Необґрунтоване зупинення кримінальної справи	50,0 %	42,7 %	4,5 %
Необґрунтоване закриття кримінальної справи	56,4 %	34,5 %	5,5 %
Інші порушення кримінально-процесуального законодавства	32,7 %	56,4 %	3,6 %

Опитані нами працівники органів прокуратури висловили таке ставлення до інституту повернення справи прокурором (судом) на додаткове розслідування:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Це негативно впливає на доступ особи до правосуддя, оскільки затягуються строки розгляду справи	49,1 %
Це ефективний засіб усунення недоліків досудового слідства й забезпечення доступу особи до правосуддя	50,0 %
Інший варіант	0,9 %

З приводу запитання: «Чи вважаєте Ви, що повноваження прокурора по представництву інтересів громадян і держави в

суді є дійовим інструментом забезпечення доступу громадян до правосуддя?» думки опитаних розподілилися так:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Так, безперечно	61,8 %
Скоріше, так	18,2 %
Скоріше, ні	17,3 %
Узагалі ні	0,0 %
Вагаюся відповісти	0,9 %

Проблема надання безоплатної правової допомоги мало-забезпеченим верствам населення, на думку респондентів, має вирішуватися так:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Збільшити існуючі ставки оплати послуг адвокатів за призначенням із Держбюджету	10,9 %
Зменшити ставки адвокатських послуг для певних груп населення з відповідним відшкодуванням адвокатам за рахунок держави	4,5 %
Створити об'єднання адвокатів, які фінансувалися б із Держбюджету й займалися виключно наданням безоплатної правової допомоги	26,4 %
Прийняти спеціальний нормативний акт, що регулював би порядок надання безоплатної правової допомоги в усіх видах судочинства, з чітким переліком осіб, які мають право на таку допомогу	61,8 %

Один із респондентів зазначив, що для вирішення цієї проблеми слід ввести оплатну юридичну допомогу в органах прокуратури на засадах державного мита в суді.

На запитання: «Чи вважаєте Ви, що створення розвиненої системи органів альтернативного (досудового) врегулювання конфліктів сприятиме забезпеченню доступності правосуддя?» респонденти відповіли так:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Безперечно, що систему необхідно розвивати	33,6 %
Ця ідея раціональна, але існуючий стан вважаю задовільним	21,8 %
Усі справи мають вирішуватися в судовому порядку	37,3 %
Вагаюся відповісти	1,8 %

Деякі респонденти (3 %) вказали, що єдиним органом вирішення конфлікту має бути суд, адже інші альтернативні способи сприятимуть розвитку корупції.

На думку респондентів, найперспективнішими формами альтернативного (досудового) врегулювання конфліктів є такі:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Ювенальна юстиція (розгляд справ неповнолітніх)	11,8 %
Відновлювальне правосуддя (примирення потерпілого та правопорушника поза судовим засіданням за умови взаємної згоди на це)	61,8 %
Підвищення ролі нотаріату	5,5 %
Розвиток мережі третейських судів	12,7 %

41 % осіб, які вказали, що всі справи мають вирішуватися в судовому порядку, підтримують можливість створення інституту відновлювального правосуддя, що свідчить про високий рівень підтримки останнього. Деякі респонденти (2,5 %) окремо висловлювалися за розвиток цього інституту, адже він буде значно сприяти підвищенню рівня доступності правосуддя.

Респондентам було поставлено завдання визначити ступінь впливу наведених чинників на забезпечення доступності апеляційної і касаційної інстанцій. Маємо такі результати:

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Територіальна наближеність апеляційного (касаційного) суду	10,9 %	45,5 %	40,9 %

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Порядок ініціювання апеляційного (касаційного) оскарження	39,1 %	45,5 %	10,9 %
Строки касаційного (апеляційного) оскарження	68,2 %	24,5 %	6,4 %
Можливість скористатися допомогою професійного представника (юриста, адвоката)	58,2 %	36,4 %	4,5 %
Строки перегляду справи вищою інстанцією	50,0 %	42,7 %	3,6 %
Використання апеляційною (касаційною) інстанцією своїх повноважень щодо зміни рішення нижчого суду	65,5 %	25,5 %	5,5 %
Розмір судових витрат	23,6 %	53,6 %	20,0 %

Деякі працівники органів прокуратури висловлювали власні міркування щодо запропонованої тематики. Вони вважають за необхідне:

- підвищувати рівень фахової компетентності суддів і адвокатів;
- зосередитися на захисті прав потерпілого від злочину, оскільки найбільш захищеною особою в кримінальному процесі є обвинувачений;
- скасувати строки слідства, адже це негативно позначається на якості розгляду справ;
- виключити зовсім інститут повернення справи прокурором і судом на додаткове розслідування;
- сприяти підвищенню рівня юридичної обізнаності населення;
- щоб діяльність правоохоронних органів була більш прозорою;
- ввести виборність посад найважливіших правоохоронних органів (МВС, прокуратури, ДП) на місцевому рівні, зробивши їх підзвітними органам місцевого самоврядування;
- зменшити кількість вищих навчальних закладів за профілем «правознавство».

Багато опитаних зазначили, що такі анкетування вважають доцільними, бо вони сприяють визначенню загального рівня задоволення чи незадоволення існуючою правоохоронною системою, а також поліпшенню її діяльності.

РЕЗУЛЬТАТ ОПИТУВАННЯ АДВОКАТІВ ІЗ ПРОБЛЕМ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

Анкетуванням було охоплено 100 практикуючих адвокатів Харківської та Луганської областей. Мета дослідження — виявити бачення проблем доступності правосуддя цими фахівцями. Серед них **80 %** чоловіків і **20 %** жінок. Вік респондентів становить: **15,6 %** — до 30 років, **26,6 %** — 30–40, **31,1 %** — 40–50, **17,8 %** — 50–60, **8,9 %** — старше 60 років. Респонденти навчалися в різних вищих юридичних закладах України і Росії, серед них **46,7 %** вчилися на денному відділенні вузу, **48,9 %** — на заочному і **4,4 %** — на вечірньому. Стаж адвокатської діяльності опитаних становить: до 5 років — **31,1 %**, від 5 до 10 — **31,1 %**, від 10 до 20 — **20 %**, понад 20 років — **17,8 %**. Опитані вказали таку форму професійної діяльності: **68,9 %** — заняття адвокатською діяльністю індивідуально; **17,8 %** — адвокатське бюро, **13,3 %** — адвокатське об'єднання.

На запитання: «Чи вважаєте Ви, що організація і діяльність судової влади в Україні на сучасному етапі її розвитку відповідає вимозі забезпечення доступності правосуддя?» ми отримали такі відповіді:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Повністю відповідає	0,0 %
Відповідає частково, але потребує деяких змін	33,3 %
Не задовольняє цю вимогу, потребує докорінних змін	55,6 %
Ваше бачення	2,2 %

Серед **2,2 %** адвокатів, які висловили власну позицію, ми отримали такі відповіді: 1) судова влада є доступною лише у

великих судових процесах через висвітлення її діяльності в ЗМІ;
2) бажано повернути інститут обрання суддів народом.

Респондентам було поставлено завдання визначити із запропонованих чинників ступінь їх впливу на рівень забезпечення доступності правосуддя (у суді першої інстанції). У цифровому значенні ми отримали такий результат:

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Матеріально-технічне забезпечення судів, суддів	31,1 %	46,7 %	13,3 %
Рівень навантаження на одного суддю	73,3 %	17,8 %	17,8 %
Строки судового розгляду	55,6 %	22,2 %	17,8 %
Територіальна наближеність суду	17,8 %	46,7 %	24,4 %
Відкритість інформації про суд, порядок його роботи, процедуру звернення	44,4 %	33,3 %	20,0 %
Час роботи суду, який збігається з часом роботи більшості підприємств, установ, організацій	28,9 %	24,4 %	42,2 %
Неявка сторін у судові засідання без поважних причин	55,6 %	31,1 %	8,9 %
Розмір судових витрат	33,3 %	42,2 %	17,8 %
Механізм надання правової допомоги малозабезпеченим громадянам	64,4 %	20,0 %	11,1 %
Недоліки роботи органів дізнання і досудового слідства (у кримінальних справах)	71,1 %	17,8 %	6,7 %
Виконання постановлених рішень судів	64,4 %	22,2 %	4,4 %

На запитання: «Чи знайомі Ви зі змістом Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р.?» **80,0 %** респондентів відповіли позитивно, **17,8 %** — негативно. Із практикою Європейського суду з прав людини знайомі лише **66,7 %** опитаних, що становить досить незначний показник.

Серед опитаних нами респондентів **42,2 %** ведуть кримінальні справи як захисник, призначений у порядку ч. 3 ст. 47 КПК України, **57,8 %** не ведуть цих справ із таких причин: а) немає бажання;

б) спеціалізуються на справах цивільних; в) не запрошуюють; г) з причини несвоєчасної та низької оплати; д) не було нагоди; е) не є членом колегії адвокатів. На запитання: «Скільки кримінальних справ на рік за призначенням органів дізнання, слідчого чи суду ведуть респонденти?» відповіді розподілилися так: від **5–7** до **10–12**. Загалом же мали справу з такими справами **50,3 %** опитаних (включаючи осіб, які вели ці справи за угодою з клієнтом).

Серед проблем, які виникають у адвокатів при отриманні винагороди за роботу в порядку ч. 3 ст. 47 КПК, респонденти зазначили:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Проблеми виникають постійно	44,4 %
У більшості випадків проблеми виникають	11,1 %
У більшості випадків проблем не виникає	6,7 %
Проблем не виникає ніколи	15,6 %
Укажіть, будь ласка, які проблеми виникають у Вас: а) немає механізму фінансування; б) оформлення документів; в) малозабезпеченість громадян; г) отримання оплати із затримкою; д) у відповідних органах бракує грошей	22,2 %

На запитання: «Чи задовольняє Вас порядок, відповідно до якого відбувається призначення адвоката згідно з ч. 3 ст. 47 КПК України (призначення через адвокатське об'єднання)?» **51,2 %** респондентів відповіли «ні». Далі було запропоновано висловитися щодо порядку, за яким має відбуватися призначення адвоката згідно з ч. 3 ст. 47 КПК України (призначення через адвокатське об'єднання). Маємо такі відповіді:

Орган, який здійснює призначення (згідно з постановою особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора, ухвалою суду чи постановою судді)	Відсоток опитаних
Голова адвокатського об'єднання	51,2 %
Особа, яка видала постанову	39,8 %
Інші органи: а) юридична консультація; б) кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури; в) органи місцевої виконавчої влади	10 %

Порядок призначення	Відсоток опитаних
За загальним списком адвокатів відповідно до черговості у списку	42,2 %
За загальним списком адвокатів відповідно до вказаної ним спеціалізації	8,8 %
За списком адвокатів, які виявили бажання вести такі справи	40,2 %
За списком адвокатів, які виявили бажання вести такі справи з урахуванням вказаної ними спеціалізації	8,8 %

На запитання: «Чи задовольняють Вас розміри ставок за ведення кримінальних справ у порядку ч. 3 ст. 47 КПК?» було надано такі відповіді. Повне задоволення висловили лише **4,4 %** респондентів; **24,6 %** відповіли, що, скоріше, не задовольняють; **51,1 %** — що не задовольняють; **20 %** завагалися відповісти, що, можливо, зумовлено тим, що значна частина опитаних не веде кримінальні справи. Далі ми запропонували респондентам визначити задовільні для них розміри ставки оплати адвокатських послуг. Побаження адвокатів щодо гонорарів за справу коливалися від **80** до **500 \$** залежно від складності справи, середнє значення — **248 \$**. Стосовно оплати за день роботи мінімальний розмір було названо **50 грн**, максимальний — **600 грн**. Більшість опитаних задовольнилися б розміром денного заробітку в **100 грн**. Були також висловлені пропозиції встановити розмір оплати, прирівняний до середнього розміру заробітної плати по країні, а також середнього денного заробітку судді. Досить цікавим було виявити, які ставки оплати роботи адвоката (на їх думку) були б доступними для більшості громадян. Щодо гонорару за справу відповіді респондентів коливалися від **20** до **100 \$**, щодо оплати за день роботи — від **2–5 \$** до **30–60 \$** залежно від складності справи.

У ході опитування ми запропонували респондентам оцінити роботу адвокатів у кримінальних справах у порядку ч. 3 ст. 47 КПК України (з точки зору належної якості ведення справи) і отримали такі відповіді:

Критерії оцінки якості наданих адвокатами послуг	У повній мірі відповідає якості ведення справи	Частково відповідає якості ведення справи	Узагалі не відповідає якості ведення справи
Кількість зустрічей із клієнтом	26,7 %	46,7 %	11,1 %

Критерії оцінки якості наданих адвокатами послуг	У повній мірі відповідає якості ведення справи	Частково відповідає якості ведення справи	Узагалі не відповідає якості ведення справи
Частота заміни адвокатів	13,3 %	46,7%	24,4 %
Діяльність на досудовому слідстві	35,6 %	40,0%	13,3 %
Знайомство з матеріалами справи	40,0 %	40,0 %	6,7 %
Діяльність у ході судового розгляду справи	55,6 %	28,9 %	4,4 %
Діяльність у процесі оскарження рішень суду першої інстанції	28,9 %	35,6 %	22,2 %
Використання всіх процесуальних можливостей відстоювання прав клієнта	35,6 %	33,3 %	17,8 %

Проблема надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення, на думку респондентів, має вирішуватися так:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Збільшення існуючих ставок оплати послуг адвокатів за призначенням із Держбюджету	44,4 %
Зменшення ставок адвокатських послуг для певних груп населення з відповідним відшкодуванням адвокатам за рахунок держави	15,6 %
Створення об'єднань адвокатів, які фінансувалися б із Держбюджету й займалися виключно наданням безоплатної правової допомоги	26,7 %
Прийняття спеціального нормативного акта, що регулював би порядок надання безоплатної правової допомоги в усіх видах судочинства, з чітким переліком осіб, які мають право на таку допомогу	22,2 %

У низці анкет ми отримали коментарі ідеї створення так званої державної адвокатури. Один із респондентів зазначив, що в разі її практичного втілення будуть фіксуватися масові зловживання щодо використання бюджетних коштів. Подібні думки висловили ще декілька адвокатів.

На запитання: «Чи підтримуєте Ви ідею створення спеціальних адвокатських об'єднань, які фінансувалися б із Держбюджету й займалися виключно наданням безоплатної правової допомоги малозабезпеченим громадянам?» **46,6 %** респондентів відповіли позитивно, **42 %** не підтримали цю пропозицію, **11,3 %** не змогли визначитися з відповіддю.

На запитання: «Чи вважаєте Ви, що створення розвиненої системи органів альтернативного (досудового) врегулювання конфліктів сприятиме забезпеченню доступності правосуддя?» респонденти висловилися так:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Безперечно, цю систему необхідно розвивати	40,6 %
Ця ідея раціональна, але існуючий стан вважаю задовільним	18,3 %
Усі справи мають вирішуватися в судовому порядку	27,8 %
Вагаюся відповісти	13,3 %

На думку опитаних, найперспективнішими формами альтернативного (досудового) врегулювання конфліктів є такі:

Варіанти відповідей	Відсоток опитаних
Ювенальна юстиція (розгляд справ неповнолітніх)	15,6 %
Відновлювальне правосуддя (примирення потерпілого та правопорушника поза судовим засіданням за умови взаємної згоди на це)	57,8 %
Підвищення ролі нотаріату	4,4 %
Розвиток мережі третейських судів	24,4 %

Респондентам було поставлено завдання визначити ступінь впливу наведених чинників на забезпечення доступності апеляційної і касаційної інстанцій. Маємо такі результати:

Чинники	Впливає в більшій мірі	Впливає в меншій мірі	Не впливає взагалі
Територіальна наближеність апеляційного (касаційного) суду	15,6 %	35,6 %	37,8 %
Порядок ініціювання апеляційного (касаційного) оскарження	22,2 %	57,8 %	6,7 %
Строки касаційного (апеляційного) оскарження	31,1 %	40,0 %	15,6 %
Можливість скористатися допомогою професійного представника (юриста, адвоката)	53,3 %	26,7 %	6,7 %
Строки перегляду справи вищою інстанцією	35,6 %	44,4 %	8,9 %
Використання апеляційною (касаційною) інстанцією своїх повноважень щодо зміни рішення нижчого суду	57,8 %	20,0 %	8,9 %
Розмір судових витрат	26,7 %	48,9 %	13,3 %

У процесі анкетування деякі адвокати висловлювали власні міркування щодо запропонованих питань. Багато з них вважають за необхідне:

- знати результат опитування, адже беруть участь у таких заходах не вперше;

- порушити питання про безперервність розгляду кримінальних справ;

- запровадити систему підвищення адвокатами культури і знань, стажування, обміну досвідом, особистих зустрічей тощо;

- вирішити питання про пенсійне забезпечення адвокатів, оплату їх лікарняних листів, надання щорічної оплачуваної відпустки, призначення пенсії, яка відповідала б стажу адвокатської діяльності;

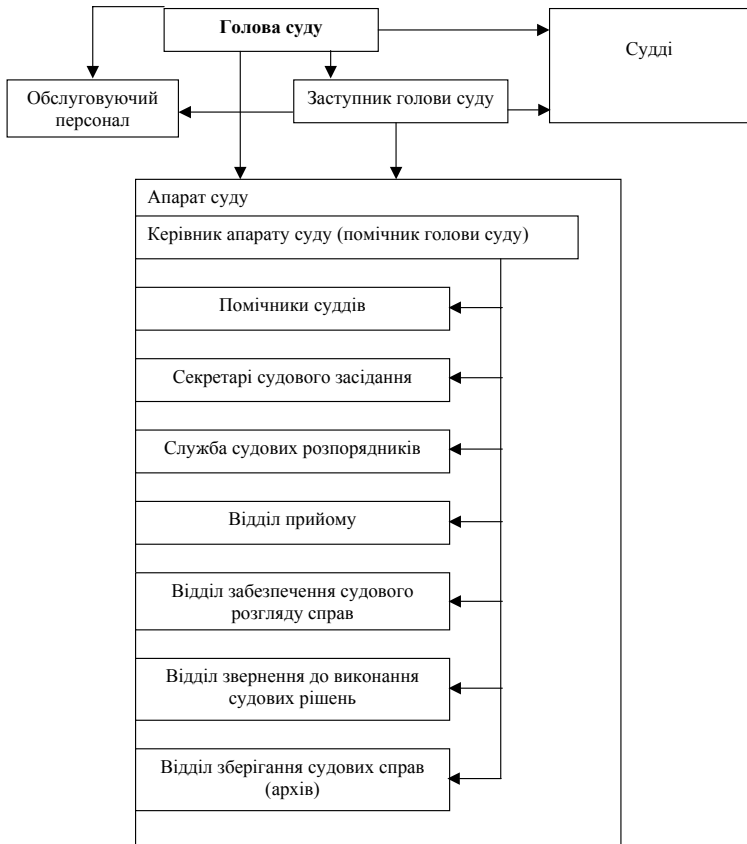
- підвищити вимоги до осіб (у частині знань і досвіду роботи), які бажають стати адвокатами, і раз на 5 років проводити кваліфікаційну атестацію;

- оскільки Спілка адвокатів України існує лише формально, її організаційна структура недосконала, у керуванні нею задіяні одні й ті самі особи, вона не поповнюється новими кадрами, запропонувати таку схему її організації: 1) правління Спілки

має оновлюватися кожні 3 роки не менш як на третину; 2) рада адвокатів області має працювати один строк — 3 роки на оплатній основі на підставі внесків; 3) первинні об'єднання Спільки районів, міст слід обирати на 3 роки, вони мають працювати на платній основі (до 25 адвокатів — 1/3 ставки президії ради адвокатів області, понад 25 адвокатів — 1/2 ставки президії ради області); 4) членство у Спільці адвокатів України має бути обов'язковим для всіх осіб, які мають право на заняття адвокатською діяльністю;

— для забезпечення надання правової допомоги малозабезпеченим особам ввести законодавчий інститут кандидатів в адвокати: це мають бути особи, що бажають бути адвокатами до складання відповідного іспиту на отримання свідоцтва адвоката, які протягом певного строку будуть зареєстровані в спеціальному реєстрі, складатимуть процесуальні документи малозабезпеченим громадянам, матимуть право брати участь у провадженні досудового слідства й судового розгляду у справах таких громадян безкоштовно. Установити для них обов'язок брати участь у розгляді справ малозабезпечених.

**МОДЕЛЬНА СТРУКТУРА АПАРАТУ МІСЦЕВОГО
ЗАГАЛЬНОГО СУДУ
(на прикладі Петровського районного суду
м. Донецька)**

Організація відділів апарату місцевого загального суду. Функціональні обов'язки працівників відділів (на прикладі Петровського районного суду м. Донецька)

Прийом від громадян позовних заяв, заяв, скарг здійснюється в суді щоденно з 9 до 16 год відділом прийому (перерва на обід з 12 до 13 год). Цим же відділом здійснюється прийом від відповідних уповноважених органів кримінальних справ і матеріалів у порядку кримінального судочинства, справ про адміністративні правопорушення, цивільних та адміністративних справ. Ідея прийому громадян не суддями, а працівниками апарату для розвантаження останніх (до початку розгляду справи суддею громадяни і судді не зустрічалися) втілена в суді ще в 1999 р. Прийом здійснювала завідувач канцелярії суду за розпорядженням його голови. У лютому 2006 р. з метою подальшого вдосконалення організації роботи створено відповідний відділ в структурі апарату суду.

Відділ прийому розташований при вході до суду в переобладнаному приміщенні, у якому проведено сучасний ремонт. Відділ обладнано спеціальними меблями й необхідними організаційно-технічними засобами. Прийом громадян здійснюється через єдине вікно працівниками відділу почергово. Біля вказаного вікна розташовані дошка оголошень і графік розгляду справ.

До основних обов'язків відділу прийому заяв, матеріалів і справ належать:

1) прийом від громадян, підприємств, організацій та установ усіх позовних заяв, заяв, скарг, матеріалів і справ, апеляційних і касаційних скарг в порядку цивільного, адміністративного, кримінального судочинства, справ про адміністративні правопорушення (далі — заяви, матеріали, скарги);

2) реєстрація всіх заяв, матеріалів, справ, скарг у журналі вхідної кореспонденції і на комп'ютерній програмі SUDOBLIK, присвоєння їм реєстраційних номерів;

3) негайна передача черговому судді зареєстрованих подань про обрання (зміну) запобіжного заходу, продовження строків тримання під вартою, проведення обшуку, а також усіх інших матеріалів, за якими процесуальним законодавством установлені скорочені строки розгляду;

4) розподіл позовних заяв, скарг, що надійшли до суду в порядку цивільного судочинства, між суддями в порядку черговості;

5) у разі надходження позовної заяви, заяви, скарги, які не відповідають вимогам процесуального законодавства або не підлягають розгляду в суді, негайно доповідає про це черговому судді для винесення відповідної ухвали;

6) передача голові суду, а за його відсутності — заступнику голови для вивчення й розподілу адміністративних позовів, кримінальних справ, усіх матеріалів у порядку кримінального судочинства, справ, за якими судові рішення скасовані апеляційним чи касаційним судом;

7) розподіл справ про адміністративні правопорушення між судьями залежно від навантаження останніх;

8) опрацювання заяв, матеріалів в обкладинку, нанесення на них відповідних надписів;

9) щоденно о 15 год передача під підпис у журналі вхідної кореспонденції у відділ № 2 усіх заяв, матеріалів, справ, скарг, апеляційних скарг, у відділ № 3 — касаційних скарг, а також справ, що надійшли з апеляційного або касаційного суду, за якими рішення суду залишено без змін, змінені або постановлені нові рішення;

10) реєстрація на комп'ютерній програмі результатів апеляційного й касаційного розгляду справ;

11) надання громадянам, представникам підприємств, організацій, установ інформації про відкриття провадження у справах, прийняття справ до провадження суду, про стан і результати їх розгляду, результати апеляційного й касаційного розгляду скарг та іншої інформації стосовно розгляду справ відповідно до законодавства.

Очолує цей відділ *начальник*, до обов'язків якого входять:

– розподіл обов'язків між працівниками відділу, контроль за виконанням ними функціональних обов'язків;

– організація прийому, реєстрації і розподілу кореспонденції, що надійшла до суду;

– контроль за веденням документів первинного обліку, номенклатурних справ;

– організація роботи з обліку судових справ, речових доказів, документів первинного обліку;

– безпосереднє ведення прийому громадян щодо прийняття позовних заяв, заяв, скарг у порядку цивільного й адміністративного судочинства;

- організація й забезпечення належного здійснення прийому громадян працівниками відділу;
- ведення обліку і здійснення контролю за виконанням судових доручень, що надійшли з інших судів України й іноземних держав;
- контроль за веденням обліково-статистичних карток в електронному вигляді;
- здійснення прийому кримінальних справ і матеріалів у порядку кримінального судочинства, ведення первинного обліку кримінальних справ і матеріалів у порядку кримінального судочинства, що надійшли до суду, заповнення обліково-статистичних карток в електронному вигляді;
- надання громадянам, представникам підприємств, організацій, установ інформації про відкриття провадження у справах, прийняття справ до провадження суду, про стан і результати їх розгляду, результати апеляційного й касаційного розгляду скарг та іншої інформації щодо розгляду справ відповідно до законодавства;
- проведення навчання з працівниками відділу;
- виконання доручень голови суду стосовно організації роботи відділу.

Безпосередній прийом громадян через єдине вікно ведуть начальник відділу і *старший спеціаліст*, до основних обов'язків якого входять:

- забезпечення належної роботи відділу;
- контроль за виконанням працівниками відділу функціональних обов'язків;
- здійснення прийому, реєстрації та розподілу кореспонденції, що надійшла до суду;
- ведення документів первинного обліку, номенклатурних справ;
- забезпечення роботи відділу з обліку судових справ, речових доказів, документів первинного обліку;
- надання громадянам, представникам підприємств, організацій відповідної інформації щодо відкриття провадження у справах, прийняття справ до провадження суду, про стан і результати їх розгляду, результати апеляційного й касаційного розгляду скарг та іншої інформації щодо розгляду справ відповідно до законодавства;

– виконання доручень голови суду, начальника відділу стосовно організації роботи відділу;

– на час тимчасової відсутності начальника відділу виконання його обов'язків.

Спеціалісти відділу:

– здійснюють прийом справ про адміністративні правопорушення;

– ведуть первинний облік справ і матеріалів, заповнюють обліково-статистичні картки в електронному вигляді;

– забезпечують зберігання судових справ та інших матеріалів;

– ведуть номенклатурні справи суду;

– здійснюють облік речових доказів і передачу їх до відділу № 2;

– провадять перевірку відповідності документів у судових справах опису справи;

– надають громадянам, представникам підприємств, організацій, установ відповідну інформацію щодо розгляду справ відповідно до законодавства;

– на час тимчасової відсутності старшого спеціаліста відділу виконують його обов'язки за розпорядженням начальника відділу;

– виконують доручення голови суду, начальника відділу стосовно організації роботи відділу.

Прийняті відділом прийому протягом робочого дня всі судові справи й матеріали розподіляються між суддями в порядку, визначеному головою суду, і щоденно о 15 год передаються до відділу забезпечення судового розгляду справ. Кримінальні справи й матеріали в порядку кримінального судочинства між суддями розподіляє сам голова суду (у разі його відсутності — його заступник). Розподіл цивільних справ здійснюється так: справи, які надійшли до суду за один робочий день, бере до провадження черговий суддя відповідно до встановленого в суді графіка чергувань. У разі надходження в один день великої кількості справ береться до уваги навантаження цього судді й справа направляється іншому судді. справи про адміністративні правопорушення розподіляються відділом заяв, матеріалів і справ. Таким чином, з одного боку, забезпечується рівномірне навантаження на суддів, а з другого — зручність і прозорість розподілу справ.

Після надходження судових справ до *відділу забезпечення судового розгляду справ* вони реєструються в контрольних журналах і негайно передаються суддям для вирішення питання про відкриття провадження у справі (прийняття справи до провадження суду).

Щоденно з 16 до 17 год черговий суддя і судді, які мають прийняти судові справи й матеріали, у присутності помічника й секретаря судового засідання вивчають їх, вирішують питання про відкриття провадження у справі (прийняття справи до провадження суду). У разі відкриття такого провадження помічник судді готує відповідну ухвалу, суддя призначає справу до розгляду, а секретар судового засідання забезпечує явку учасників процесу в судове засідання.

Така організація роботи допомагає скоротити строки відкриття провадження у справі (прийняття справи до провадження), поліпшує якість підготовки справ до судового розгляду, не призводить до витрат часу на безпосереднє спілкування суддів із громадянами. У той же час це зручно для громадян, оскільки їм не треба витрачати час на пошуки необхідного судді, підлаштовуватися під години його прийому тощо. Це, у свою чергу, скорочує судовий розгляд справ і підвищує якість їх розгляду.

Основними завданнями цього відділу є: зберігання, видача та прийом усіх справ і матеріалів у спеціальному обладнаному приміщенні до набрання судовим рішенням законної сили, реєстрація даних про рух справи, облік апеляційних скарг, підготовка судових справ для направлення в апеляційний суд, передача справ до відділу виконання. Цей відділ має такі обов'язки:

1) щоденно о 15 год здійснює прийом від відділу № 1 усіх заяв, матеріалів, справ, скарг, апеляційних скарг під підпис у журналі вхідної кореспонденції;

2) заносить у контрольні журнали всі заяви, матеріали, справи, скарги, передає їх призначеним суддям під підпис;

3) приймає від секретарів судового засідання всі заяви, матеріали, справи, скарги після вирішення суддею питання про прийняття їх до провадження (відкриття провадження у справі), після проведення попереднього засідання, судових засідань;

4) у разі залишення суддею позовної заяви без руху або відмови у відкритті провадження надсилає заявникові поштою копію ухвали судді;

5) контролює строки усунення недоліків за позовними заявами, після закінчення яких передає їх суддям для винесення відповідних ухвал, а після усунення недоліків негайно передає заяви суддям для прийняття відповідного рішення щодо відкриття провадження;

6) після закінчення строку на апеляційне оскарження рішень суддів про відмову у відкритті провадження або повернення заяви повертає позовні заяви, заяви, скарги заявникам;

7) реєструє апеляційні скарги в журналі обліку апеляцій (форма № 27) і передає судді, який розглянув справу, підпис у журналі;

8) після надходження від судді справи з апеляційною скаргою невідкладно надсилає заінтересованим особам повідомлення про надходження апеляції, на дошці об'яв суду розміщує оголошення про надходження апеляції;

9) після надходження всіх апеляційних скарг або через 3 дні після закінчення строку на подання апеляційної скарги направляє справу разом зі скаргами до апеляційного суду, про що повідомляє заінтересованих осіб;

10) у разі винесення суддею постанови про залишення апеляції у кримінальній справі без руху не пізніше наступного дня направляє копію цієї постанови особі, яка подала апеляцію;

11) реєструє на комп'ютерній програмі рішення суддів щодо прийняття справ до провадження, відкриття провадження у справах, призначення і проведення попереднього судового засідання, судових засідань, рух у справі, стан і результати розгляду справ, надходження апеляційних скарг;

12) зберігає всі судові справи у спеціально обладнаному приміщенні;

13) видає судові справи секретарям судового засідання для проведення останнього;

14) після набрання судовим рішенням, яке не оскаржено в апеляційному порядку, законної сили передає справу для виконання судового рішення у відділ № 3.

Усі судові справи й матеріали до їх розгляду й набрання рішенням законної сили зберігаються в спеціально обладнаному приміщенні відділу забезпечення судового розгляду справ. Після вирішення питання про відкриття провадження у справі (прийняття справи до провадження) і підготовки відповідних процесуальних документів секретар судового засідання повертає справу у відділ

забезпечення, де вона зберігається до наступного судового засідання. Після проведення судових засідань усі справи повертаються до відділу забезпечення і зберігаються у відповідному приміщенні до їх розгляду й набрання рішенням законної сили.

Очолює цей відділ *начальник*, до обов'язків якого входять:

- організація й забезпечення належної роботи відділу;
- розподіл обов'язків між працівниками відділу, контроль за виконанням ними функціональних обов'язків;
- організація прийому, реєстрації і розподілу всіх судових справ і матеріалів, що надійшли до відділу, відповідно до порядку, встановленого головою суду;
- контроль за веденням документів первинного обліку, номенклатурних справ;
- організація роботи з обліку судових справ, речових доказів, документів первинного обліку;
- контроль за веденням обліково-статистичних карток в електронному вигляді;
- безпосереднє ведення обліку кримінальних справ і матеріалів у порядку кримінального судочинства, що надійшли до відділу, заповнення обліково-статистичних карток в електронному вигляді;
- забезпечення зберігання всіх судових справ у спеціально обладнаному приміщенні;
- організація видачі судових справ секретарям судового засідання;
- забезпечення передачі справ, за якими судові рішення набрали чинності, до відділу виконання судових рішень;
- контроль строків усунення недоліків за позовними заявами, які залишені без руху;
- ведення обліку апеляційних скарг, що надійшли до суду;
- організація підготовки судових справ для направлення в апеляційний суд;
- проведення навчання з працівниками відділу;
- виконання доручень голови суду щодо організації роботи відділу.

Спеціалісти відділу:

- забезпечують прийом, реєстрацію й розподіл усіх судових справ і матеріалів, що надійшли до відділу;
- ведуть документи первинного обліку, номенклатурні справи, облік судових справ, речових доказів, заповнюють обліково-статистичні картки в електронному вигляді;

- зберігають усі судові справи в спеціально обладнаному приміщенні, видають судові справи секретарям судового засідання;
- передають справи, за якими судові рішення набрали чинності, до відділу виконання;
- здійснюють підготовку судових справ для направлення в апеляційний суд;
- на час тимчасової відсутності начальника відділу виконують його обов'язки за розпорядженням голови суду;
- виконують доручення голови суду щодо організації роботи відділу.

Після набрання рішенням законної сили всі судові справи передаються до **відділу звернення до виконання судових рішень і зберігання судових справ**. Основними завданнями відділу виконання є: звернення до виконання й виконання всіх судових рішень, що набрали законної сили; реєстрація даних щодо звернення рішень до виконання й виконання; підготовка судових справ для направлення в касаційний суд; передача справ до архіву; виготовлення й видача копій судових рішень.

Цей відділ має такі обов'язки:

- 1) здійснює прийом від відділу № 2 усіх справ, за якими судові рішення набрали законної сили;
- 2) здійснює прийом від відділу № 1 усіх справ, які надійшли з апеляційного чи касаційного суду, за якими судові рішення залишені без змін, змінені, постановлено нове рішення;
- 3) здійснює звернення до виконання всіх судових рішень, які набрали законної сили, відповідно до процесуального законодавства й Інструкції з діловодства в місцевому загальному суді;
- 4) зберігає всі судові справи до виконання судових рішень;
- 5) передає судові справи до архіву після виконання судових рішень;
- 6) забезпечує прийом і зберігання всіх судових справ в архіві;
- 7) видає громадянам копії судових рішень;
- 8) виготовляє й видає копії судових рішень за заявами громадян, підприємств, установ, організацій;
- 9) реєструє всі касаційні скарги в журналі обліку касацій (форма № 27);
- 10) повертає поштою касаційні скарги на судові рішення в кримінальних справах особам, які їх подали, з роз'ясненням порядку касаційного оскарження;

11) реєструє на комп'ютерній програмі звернення до виконання й виконання судових рішень, надходження касаційних скарг.

Очолює цей відділ *начальник*, до обов'язків якого входять:

- організація та забезпечення належної роботи відділу;
- розподіл обов'язків між його працівниками, контроль за виконанням ними функціональних обов'язків;
- організація прийому й реєстрації судових справ, що надійшли до відділу;
- організація та здійснення прийому громадян щодо видачі копій судових рішень, забезпечення виготовлення й видачі копій судових рішень;
- забезпечення звернення до виконання всіх судових рішень у справах, що надійшли до відділу;
- організація роботи з обліку звернення до виконання й виконання судових рішень;
- контроль за веденням обліково-статистичних карток в електронному вигляді;
- забезпечення зберігання всіх справ до виконання судових рішень;
- передача справ, за якими судові рішення виконані, до архіву;
- ведення обліку касаційних скарг, що надійшли до суду;
- організація підготовки судових справ для направлення в касаційний суд;
- проведення навчання з працівниками відділу;
- виконання доручень голови суду щодо організації роботи відділу.

Старший спеціаліст відділу:

- забезпечує належну роботу відділу;
- контролює виконання працівниками відділу функціональних обов'язків;
- здійснює прийом громадян щодо видачі копій судових рішень;
- забезпечує виготовлення й видачу копій судових рішень;
- веде документи первинного обліку, номенклатури справ, обліково-статистичних карток в електронному вигляді;
- здійснює прийом усіх судових справ до архіву;
- виконує доручення голови суду, начальника відділу щодо організації роботи відділу;

– на час тимчасової відсутності начальника відділу виконує його обов'язки.

Спеціаліст відділу виконання:

– здійснює прийом, реєстрацію, звернення до виконання всіх судових рішень у справах, що надійшли до відділу;

– виготовляє копії судових рішень;

– веде документи первинного обліку, номенклатури справ, заповнює обліково-статистичні картки в електронному вигляді;

– зберігає справи до виконання судових рішень у спеціально обладнаному приміщенні;

– підготовляє й передає справи, за якими судові рішення виконані, до архіву;

– здійснює підготовку судових справ до направлення в касаційний суд;

– виконує доручення голови суду, начальника відділу щодо організації роботи відділу.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ З МЕТОЮ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

Конституція України (1996 р.) заклала підвалини становлення доступності правосуддя, визначивши, що звернення до суду для захисту прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ст. 8), а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124). У Законі «Про судоустрій України» (2002 р.) зазначається, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, передбаченому Конституцією й законами України (ст. 3).

Міжнародно-правові акти передбачають право на справедливий суд і доступ до суду як неодмінний його елемент, підкреслюючи поряд із цим такі властивості суду, як незалежність, безсторонність і законність (ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р.). Посилання на обов'язок держави забезпечити особі реальний, а не формальний доступ до суду містяться в низці рішень Європейського суду з прав людини, а також рекомендаціях і резолюціях Комітету міністрів Ради Європи.

Аналіз рекомендацій дозволяє вирізнити такі критерії доступності правосуддя: 1) обов'язок держави забезпечити надання адвокатом високопрофесійної правової допомоги особам, які через скрутне матеріальне становище не в змозі її самостійно оплатити; 2) інформування громадськості про місцезнаходження й компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду для захисту своїх інтересів у судовому порядку; 3) застосування в розумних межах спрощених судових процедур; 4) вжиття заходів щодо максимального скорочення строків винесення судових

рішень (у тому числі на досудових стадіях кримінального процесу) й активна роль суду в цьому; 5) скорочення або анулювання судових витрат, якщо вони стають перешкодою для доступу до правосуддя; 6) вжиття заходів, спрямованих на усунення зловживань правом особи на звернення до суду; 7) забезпечення судових органів найсучаснішими технічними засобами; 8) забезпечення доступу потерпілого до правосуддя; 9) використання несудових (альтернативних) засобів розв'язання правових конфліктів із поступовим зменшенням завдань, не пов'язаних із вирішенням спору про право, які покладаються на суд; 10) установлення обмежень оскарження судових рішень, у тому числі усунення зловживань правом на оскарження; 11) створення сучасних автоматизованих систем зберігання судових рішень із забезпеченням належного доступу до них; 12) вжиття заходів, спрямованих на підвищення ефективності управління робочим навантаженням, фінансами, інфраструктурою, людськими ресурсами й засобами зв'язку в судовій системі; 13) гарантії незалежності суддів при відправленні правосуддя.

Виходячи із змісту названих міжнародно-правових актів, подальший розвиток організації та діяльності судової влади в Україні має бути спрямований на утвердження верховенства права через забезпечення:

- 1) доступності правосуддя;
- 2) незалежності, безсторонності та компетентності суддів;
- 3) справедливості правосуддя.

Доступність правосуддя є таким станом організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу останнього у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленим у міжнародно-правових актах вимогам. Доступність правосуддя забезпечується оптимальною побудовою судової системи, яка передбачає можливість щонайменше двократного перегляду рішення суду першої інстанції, є територіально наближеною для населення, і системою процесуальних гарантій забезпечення права особи на відстоювання власної позиції в суді.

Незалежність суддів є основною передумовою їх об'єктивності та неупередженості й полягає в тому, що суддя при здійсненні правосуддя підкоряється лише закону і нікому не підзвітний. Суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення

судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону. Рішення в судовій справі має базуватися на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, під час якого не може надаватися перевага правовій позиції будь-якого учасника судового процесу, у тому числі прокурорів, захисників, представників юридичних чи фізичних осіб. Суддя не несе юридичної відповідальності за правову позицію, висловлену під час розгляду справи, у разі дотримання норм процесуального і матеріального законодавства.

При вирішенні справи будь-яке втручання в діяльність суддів забороняється і має наслідком притягнення до юридичної відповідальності. Указівки або побажання громадян, посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших суддів, зокрема, осіб, які займають адміністративні посади в судах, щодо порядку розгляду справи або сутності рішення у справі є неправомірним втручанням у діяльність судді.

Безсторонність суддів забезпечується такими організаційно-правовими заходами: формування такого порядку відбору, призначення судді, який би не викликав сумнівів у його прихильності виключно інтересам правосуддя, а не політичним, корпоративним або іншим інтересам та виключав би будь-які форми дискримінації; формування такого порядку зупинення і припинення повноважень судді, який би так само забезпечував стан незалежності та виключав би можливість загрози звільнення з посади не з причини неспроможності виконувати свої обов'язки судді або неналежної поведінки; створення такого порядку здійснення суддею своєї діяльності, який виключає можливість тиску на нього в питаннях переміщення службовою ієрархією; визнання державою принципу недоторканності й безпеки суддів (суддівський імунітет); виділення адекватних ресурсів, що забезпечують функціонування судової системи.

Гарантії забезпечення безсторонності суддів закріплено в процесуальному законодавстві, насамперед у положеннях, які регламентують підстави для відводу (самовідводу) суддів. Загальними підставами для відводу (самовідводу) судді є: 1) у кримінальних справах участь судді у прийнятті будь-яких судових рішень у справі на досудових стадіях провадження, тобто в порядку судового контролю за досудовим розслідуванням; 2) особиста участь судді у справі як учасника провадження у справі; 3) ро-

динний зв'язок із стороною або іншою особою, яка бере участь у справі; 4) особиста (пряма або опосередкована) зацікавленість судді в результатах справи або зацікавленість його родичів; 5) наявність інших обставин, що викликають сумнів в об'єктивності судді; 6) у колегіальному складі суду не може бути осіб, які є членами сім'ї, родичами між собою чи родичами подружжя; 7) заборона участі одного і того ж судді в розгляді справи у різних судових інстанціях, а також у тій самій інстанції в разі скасування попереднього рішення судом вищого рівня.

Компетентність судді, який розглядає справу, складається з таких компонентів: 1) обізнаність судді в питаннях чинного законодавства і практики його застосування (забезпечується системою освіти і перевіряється ще до призначення його на посаду); 2) рівень підготовленості судді до розгляду конкретної справи (забезпечується його діями щодо вивчення справи, нормативного матеріалу й положень судової практики, що стосуються даного питання в кожній конкретній справі); 3) вивчення нової інформації про зміни чинного законодавства й про виникнення нових підходів у правозастосуванні, що зустрічаються в судовій практиці (забезпечується самопідготовкою судді, періодичним підвищенням кваліфікації, проходженням відповідного навчання); 4) психологічна придатність особи до суддівської роботи. Компетентність судді досягається встановленням державних стандартів професійної придатності кандидатів на посаду судді, процедурою формування суддівського корпусу на конкурсних засадах, систематичним підвищенням судьями своєї кваліфікації, спеціалізацією суддів.

Справедливість правосуддя означає наявність таких процесуальних гарантій учасників провадження, як: рівність сторін, змагальність процедури, ефективне використання сторонами у справі права на захист, швидкий розгляд справи у «розумні» строки. Справедливість правосуддя досягається також шляхом впровадження в судочинство спрощених процедур, як-от: 1) примирення сторін або мирне врегулювання спору до прийняття його до провадження або ж у ході розгляду; 2) можливість використання послуг адвоката; 3) спрощення процесуальних дій; 4) надання особі, котра не володіє мовою, якою ведеться процес, перекладача; 5) максимальне обмеження кількості запрошених експертів. Такі процедури є прийнятними в тих справах, які не

становлять значної складності, й не повинні підміняти звичайний порядок судового розгляду, а існувати як альтернатива йому.

Система судів загальної юрисдикції повинна будуватися на таких принципах:

1) *спеціалізація* — розподіл юрисдикції судів між різними судовими установами або справ між суддями в окремому суді з урахуванням особливостей предмета судового розгляду та зумовленого цими особливостями процесуального порядку вирішення справ;

2) *територіальність* — розподіл юрисдикції судів на судові округи, які збігаються з адміністративно-територіальним устроєм держави, з метою максимального наближення судів першої інстанції до населення;

3) *інстанційність* — побудова судової системи в декілька рівнів, що забезпечує можливість принаймні двократного перегляду рішень суду з метою усунення можливих судових помилок;

4) *«одна судова ланка = одна судова інстанція»* — суди одного рівня мають виконувати одну процесуальну функцію (розгляд справи по суті, апеляційний перегляд або касаційний перегляд справи);

5) *стабільність судової системи* — незмінюваність основних її елементів (щодо структури і розподілу повноважень) упродовж тривалого терміну;

6) *відкритість інформації про суд* — доведення до широкого кола громадськості інформації про розташування, час роботи суду, порядок звернення до нього, порядок оскарження рішення суду, періодичних звітів про результати діяльності судової системи та іншої значущої інформації про діяльність судової влади;

7) *єдність судової системи* — цілісність судової системи, яку очолює найвищий судовий орган держави, спільність засад організації та діяльності судів усіх рівнів.

Принцип спеціалізації втілюється в судовій системі шляхом «зовнішньої» спеціалізації (із утворенням відокремлених судових підсистем, компетентних для розгляду певних категорій справ) і «внутрішньої» спеціалізації (із формуванням судових складів (палат, колегій суддів) у межах одного суду, компетентних для розгляду певних категорій справ). В Європі «зовнішня» спеціалізація судів є дуже поширеною і відбувається як за галуззю права чи інститутом, що регулює ті чи інші суспільні

відносини (галузева спеціалізація), так і за суб'єктами цих відносин (суб'єктна спеціалізація). Галузева спеціалізація найчастіше реалізується через утворення окремих, а інколи й ієрархічно вибудованих, судових установ (Німеччина, Франція, Австрія, Іспанія), а суб'єктна — через організацію всередині судових органів певних підрозділів (колегій, палат, відділень), у яких розглядаються справи, де виокремлено правовідносини з участю спеціального суб'єкта — неповнолітніх, військовослужбовців, водокористувачів, орендарів, подружжя та ін. (Франція, Німеччина, Італія, Канада, Англія).

В Україні прийнято принципи «зовнішньої» і «внутрішньої» спеціалізації судової діяльності. Стосовно першого, то згідно з ч. 2 ст. 19 Закону «Про судоустрій України» спеціалізованими є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані. «Внутрішня» спеціалізація судів є більш різноманітною і може різнитися залежно від виду суду. Упровадження «внутрішньої» судової спеціалізації є більш економічним, оскільки не потребує додаткових матеріальних витрат. Цей принцип дотримано в апеляційній і касаційній судових інстанціях (шляхом утворення спеціалізованих судових колегій), однак є менш поширеним у місцевих судах. Практику виділення в місцевих судах суддів із розгляду певних категорій справ (наприклад, справ неповнолітніх) слід розвивати, оскільки це сприятиме підвищенню оперативності і компетентності розгляду справ.

Уведенню повсюдної спеціалізації суддів перешкоджає те, що значна частка, а саме 41 % від загальної кількості, місцевих загальних судів має у штаті по 3–4 судді (особливо у сільській місцевості). Ураховуючи різноманітні життєві фактори, що зумовлюють тимчасову відсутність окремого судді на робочому місці (щорічна відпустка, відпустка по догляду за дитиною, хвороба, період, коли у вперше призначеного судді закінчується 5-річний термін перебування на посаді до його обрання Верховною Радою України, і т. д.), така кількість суддів в основній ланці судової системи є критичною.

Очевидно, що судова ланка, яка розглядає основний масив справ (99,9 %), із яких, за судовою статистикою, оскаржується в апеляційному порядку 3,1 % справ, а в касаційному порядку — 1,25 % (40 % від кількості рішень апеляційних судів), потребує

зміцнення у напрямку збільшення кількості суддів, покращення організаційно-правового забезпечення судів. Для порівняння: навантаження на суддів місцевого суду в 2006–2007 рр. складало 120–138 справ і матеріалів на місяць (у ряді судів — до 250), апеляційних судів — 9,7, Верховного Суду України — 67 справ і матеріалів. Крім того, необхідність зміцнення низової ланки судової системи можна обґрунтувати з точки зору загальних закономірностей розвитку системи. Відповідно до закономірності піраміди, якщо додавати ресурси на вершину ієрархічної системи, то це може призвести до порушення стабільності та руйнації; зміцнювати ієрархічну систему слід, додаючи ресурси іззовні з низової ланки.

Згідно з кількістю населення в Україні на 6,2 тис. осіб припадає один суддя. У середньому в Європі один суддя припадає на 9–15 тис. громадян. Станом на 1 січня 2007 р. вакантними залишалися 1 тис. 242 посади суддів, із них: у загальних судах — 853, у тому числі військових — 8, господарських — 143, адміністративних — 246.

Порівняння даних свідчить, що заповнення вакантних посад у місцевих загальних судах може частково вирішити проблему перевантаженості суддів. Кількість суддів у загальних місцевих судах має становити не менше 5-ти суддів. Це може дати можливість як для створення спеціалізованих судових палат у цих судах, так і для колегіального розгляду ряду справ відповідно до процесуального законодавства.

Подальшу «зовнішню» спеціалізацію судової системи України, що дозволяє нам Закон «Про судоустрій України», можна провадити з ретельним урахуванням таких передумов: 1) наявності матеріальних правовідносин, специфіка яких є настільки суттєвою, що спори, які з них випливають, потребують особливої процедури розгляду і вузької спеціалізації суддів; 2) існування відповідної процесуальної форми, оптимальної для застосування в цих судах; 3) розвитку відповідної матеріально-технічної бази для розміщення судів, їх належного організаційного забезпечення; 4) чіткого визначення юрисдикції таких судів із доведенням відповідної інформації до населення.

Принцип територіальності в побудові судової системи забезпечує територіальне розмежування компетенції однорідних судів, тобто визначення межі судового округу. За чинним за-

конодавством територіальність полягає у відповідності судових округів адміністративно-територіальному устрою, закріпленому в ст. 133 КУ. Цей принцип обумовлений потребою здійснення правосуддя на всій території України і наближення його до громадян. На протигагу цьому висловлюються пропозиції визначати судові округи, відмінні від адміністративно-територіального поділу держави (у Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів 2006 р.).

Такий підхід суперечить засаді доступності правосуддя з таких міркувань. По-перше, це незручно і незрозуміло для громадян. По-друге, згідно з адміністративно-територіальним устроєм будеться й компетенція органів прокуратури, дізнання й досудового слідства, яка узгоджується з юрисдикцією судів. По-третє, не визначено критерії поділу території країни на судові округи, а їх організація призведе до значних матеріальних державних витрат. По-четверте, висловлювана деякими вченими думка, що таке розведення судових округів і територіальних одиниць зміцнить незалежність суддів, є сумнівною, оскільки в такому разі вплив на суддів буде здійснюватися виконавчою владою декількох населених пунктів. Отже, задля забезпечення доступності правосуддя слід зберегти порядок формування судових округів відповідно до адміністративно-територіального устрою держави.

Територіальної наближеності судів можна досягти шляхом рівномірного їх розміщення по території країни, забезпечення географічної близькості до шляхів сполучення, розташування у зручних місцях і будівлях для вільного доступу і заінтересованих осіб (сторін у справі, третіх осіб, свідків та ін.), і публіки. Винятком із цього правила традиційно є столиці держав, де знаходиться значна кількість ординарних судових установ (що зумовлено великою чисельністю населення) і вищих судів. Для великого міста територіальна наближеність суду полягає в зручному його розташуванні поряд з основними транспортними шляхами, іншими об'єктами інфраструктури. Громадяни повинні мати можливість дістатися до суду за допомогою громадського транспорту, без значних витрат часу й зусиль. У межах райцентру області приміщення судів необхідно розташовувати в адміністративному центрі, недалеко від інших приміщень органів влади,

органів місцевого самоврядування, основних підприємств, установ та організацій.

Принцип інстанційності означає побудову судової системи в декілька рівнів, що забезпечує можливість перегляду рішень суду. Конституція України передбачає дві форми перегляду рішень суду: апеляційний і касаційний. Чинне процесуальне законодавство забезпечує можливість апеляційного і касаційного оскарження судових рішень за рядом винятків.

Питання вибору кількості інстанцій із перегляду судових рішень і форм їх перегляду вирішуються у світовій практиці по-різному, з урахуванням історичного розвитку і національних традицій. Єдиних стандартів із цього питання не існує, однак аналіз існуючих серед правників поглядів і міжнародно-правових актів (п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.; ч. 2 ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини) дає підстави зробити висновок, що справа має розглядатися по суті двома судовими інстанціями (місцевим і апеляційним судами). Це впливає з правової природи інституту апеляції, який спрямовано на забезпечення законності рішення суду першої інстанції, усунення можливих суддівських помилок, досягнення більш компетентного розгляду справи шляхом повного (або часткового) перегляду рішення суду колегіальним складом суду.

Виходячи з наведеного підходу в кожному випадку має бути забезпечена можливість апеляційного перегляду судового рішення. Звернення до апеляційного суду не повинно бути зумовлене необхідністю виконання додаткових умов, окрім тих, які передбачені процесуальним законом і углядом певних посадових осіб, від яких залежала б можливість подання апеляції. З метою забезпечення права підсудного на оскарження судового рішення в кримінальному судочинстві доцільно спростити форму подання апеляційної скарги, допустивши подання підсудним усної скарги шляхом занесення відповідної заяви до протоколу судового засідання.

Єдиним обґрунтованим винятком із права на апеляційний перегляд справи можна вважати перегляд рішень, постановлених за участю присяжних засідателів, оскільки процедура розгляду справи судом присяжних не може бути забезпечена при апеляційному перегляді рішення. Тому для рішень суду присяжних

доцільно передбачити лише можливість касаційного оскарження рішень.

Отже, у побудові судової системи необхідною і достатньою є наявність двох загальнодоступних інстанцій: а) яка розглядає справи по суті (місцевий суд) і б) яка наділена повноваженнями з повного перегляду справи й виправлення судових помилок (апеляційний суд). Існування більшої кількості можливостей перегляду рішень суду в усіх випадках підриває стабільність судового рішення, затягує загальний строк розгляду судами справи і спричинює перевитрачання ресурсів держави, спрямованих на забезпечення діяльності судової системи. Подальший перегляд рішень держава повинна забезпечувати лише для найскладніших, резонансних і таких, що мають суттєве значення для спрямування судової практики, справ.

У касаційній інстанції розглядаються матеріали справи щодо наявності порушень матеріального і процесуального закону. У світовій практиці функції касаційного перегляду виконують судові органи, які посідають найвище становище в судовій ієрархії. Одночасно призначення вищих судових інстанцій полягає у вирішенні найскладніших питань правозастосування, спрямуванні судової практики й забезпеченні стабільності судової системи. Отже, касаційна інстанція повинна бути організаційно єдиною, оскільки при розподілі її функцій між декількома судами не може бути встановлена одноманітність судової практики.

Верховний Суд України як найвищий судовий орган має концентрувати в собі повноваження касаційної інстанції. Правовий статус ВС України має бути посилений у такий спосіб: 1) судові повноваження (в окремих чітко визначених процесуальним законодавством випадках) необхідно надати не тільки Судовим палатам, але й спільним засіданням палат, а також Пленуму ВС України. Вони повинні вирішувати спори, що виникають у разі різного застосування норми права судами різних юрисдикцій та в інших виняткових випадках, визначених законом, розглядати справи в порядку виключного провадження; 2) постанови Пленуму ВС України мають носити обов'язковий для суб'єктів правозастосування характер. Пленум у своїх постановах вправі давати тлумачення норм права, роз'яснення щодо порядку їх застосування, а також заповнювати прогалини, які виникають при правозастосуванні; 3) ВС України повинен мати повноваження

взяти у своє провадження і розглянути будь-яку справу, яка перебуває на розгляді в судах загальної юрисдикції, з огляду на її складність або важливе значення для суспільства. Така зміна підсудності може мати місце як з ініціативи суддів ВС України, так і за клопотанням сторін у справі; 4) Держсудадміністрація України має бути виведена із системи виконавчої влади і підпорядкована ВС України; 5) ВС України повинен бути наділений правом законодавчої ініціативи із суспільно важливих питань; 6) усі рішення ВС України у конкретних справах, рішення органів ВС України з організаційних питань діяльності судової влади, узагальнення судової практики, звіти судової статистики повинні в обов'язковому порядку розміщуватися як у Єдиному державному реєстрі судових рішень, так і в спеціальному друкованому виданні судової влади.

Аналіз міжнародно-правових стандартів дає підстави стверджувати, що звернення до касаційного суду може бути зумовлене більш суворими обмеженнями щодо його форми, підстав (наприклад, винятковою складністю справи, ціною позову) і передумов (зокрема, необхідністю попереднього перегляду справи апеляційним судом). Крім того, присутність особи при розгляді її справи касаційним судом не є обов'язковою. Найсуттєвішими порушеннями права особи на доступ до суду касаційної інстанції слід вважати порушення розумного строку розгляду справи. Вирішити проблему можливо шляхом обмеження права на перегляд справ касаційною інстанцією зважаючи на складність справи та її принципове значення для розвитку судової практики. Можна запровадити порядок подання касаційної скарги, коли дозвіл на її подання буде давати суд апеляційної інстанції, зокрема колегія у складі трьох суддів (така практика є досить поширеною в судових системах країн Європи). Це вирішить проблему перевантаження касаційного суду і відповідатиме рівномірному розподілу функціональних обов'язків між судами різних судових інстанцій (за даними судової статистики, судді апеляційних судів мають найменше навантаження).

З огляду на вищенаведені міркування є недоцільним утворення додаткових вищих касаційних судів, окрім вже існуючих. У перспективі необхідно розглянути питання про відмову від функціонування вищих спеціалізованих судів із передачею їх повноважень спеціальним судовим колегіям Верховного Суду

України і суттєвим обмеженням підстав для касаційного перегляду рішень суду.

Принцип «одна судова ланка = одна судова інстанція». З метою забезпечення найбільшої доступності судова система має втілювати принцип «одна судова ланка = одна інстанція». По-перше, виконання функцій декількох інстанцій має організаційні вади: часто неможливо забезпечити, щоб справи в порядку різних проваджень слухали різні судді. Утім, процесуальне законодавство містить заборону на участь одного і того ж судді в розгляді справи у різних судових інстанціях, а також у тій самій інстанції в разі скасування попереднього рішення судом вищого рівня (ст. 21 ЦПК України, ст. 28 КАС України, ст. 55 КПК України). По-друге, вищі суди укомплектовуються компетентнішими суддями, що виявляється в більш суворих вимогах до їх віку, стажу роботи й зумовлюється складнішими завданнями, які постають перед вищими судами. По-третє, відповідно до позиції Конституційного Суду України побудова системи судів має узгоджуватися зі стадіями судочинства.

У судовій системі цього принципу не завжди дотримуються. Так, апеляційні загальні суди розглядають по першій інстанції ряд справ, віднесених до їх компетенції кримінально-процесуальним законодавством. За даними судової статистики, у 2005 р. апеляційні суди по першій інстанції розглянули і закінчили провадження по 1 тис. справ, що складає 0,015 % від загальної кількості справ, які розглянули всі суди по першій інстанції. У 2006 р. ця цифра склала 974 справи, або 0,013 % від загальної кількості. По регіонах України кількість таких справ є різною: апеляційний суд Вінницької області у 2006 р. розглянув по першій інстанції 37 кримінальних справ, Рівненської — 4, Закарпатської — 9, Івано-Франківської і Тернопільської — по 10. Таким чином, кількість справ, віднесених до компетенції апеляційного суду як суду першої інстанції, є незначною і тому передача їх на розгляд місцевих судів є доцільною. Частина цих справ згідно з процесуальним законодавством має розглядатися судовим складом за участю народних засідателів. Практика залучення народних засідателів до участі в розгляді справ у місцевих загальних судах започаткована після введення в дію ЦПК України 2004 р., тож наведена пропозиція може бути реалізована і в кримінальному судочинстві. Окрім того, оскарження рішення

у справах, які по першій інстанції слухає апеляційний загальний суд, можливе лише в касаційному порядку (ст. 383 КПК України). Отже, у такому разі порушується конституційне право особи на перегляд справи в апеляційному і касаційному порядку.

З метою дотримання в судовій системі принципу «одна судова ланка = одна інстанція» слід також виключити положення Закону «Про судоустрій України» про утворення Апеляційного суду України. По-перше, як уже було зазначено, апеляційні загальні суди по першій інстанції розглядають незначне коло справ, які на практиці зустрічаються не досить часто. По-друге, як визначено відповідно до позиції Конституційного Суду України, побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях). По-третє, фінансування окремого суду потребує значних фінансових і організаційних витрат держави, що вважаємо недоцільним через незначний обсяг повноважень, якими наділений цей суд. По-четверте, при прийнятті в 2002 р. Закону «Про судоустрій України» діяв ЦПК України 1963 р., за якими суди другої ланки розглядали по першій інстанції ряд справ (статті 123, 124). Із прийняттям нового ЦПК України 2004 р., за яким усі цивільні справи по першій інстанції розглядає місцевий загальний суд (ст. 107), кількість справ, які має переглядати Апеляційний суд України, значно скоротилася, а відповідно суттєво зменшилася потреба в діяльності цієї судової установи.

Винятки із цього правила мають бути зумовлені специфікою справ, які є найбільш значущими по суті (резонансними для суспільства), або виходячи з правового статусу однієї із сторін у справі. До таких справ можна віднести справи про встановлення ЦВК України результатів виборів або всеукраїнського референдуму, про скасування реєстрації кандидатів на пост Президента України, оскарження рішень найвищих органів і посадових осіб держави. Таке положення обумовлене тим, що складність цих справ та виняткова важливість для суспільства вимагає їх швидкого розгляду компетентними, досвідченими суддями, які найменш піддаються політичному чи іншому тиску. Для розгляду цих спорів передбачено лише одну стадію і недопустимість оскарження судових рішень, виходячи із швидкоплинності виборчого процесу і необхідності якнайшвидшого досягнення

юридичної визначеності у відповідних відносинах. Такі справи має розглядати вищий судовий орган країни в колегіальному складі.

Принцип стабільності судової системи. Для судової системи не менш важливою, ніж досконалість внутрішньої побудови, є стабільність законодавства про судоустрій, що дозволяє забезпечити усталену роботу судової системи впродовж тривалого часу. Така стабільність у цілому притаманна європейським судовим системам. Не викликає заперечень, що судова система є різновидом соціальної системи, а отже, її побудова і функціонування підпорядковуються загальним законам соціальних систем. В основі принципів управління будь-якою системою лежать два основних положення: з одного боку, потрібно забезпечити задану системі мету функціонування, а з другого — стабільність її існування в зовнішньому світі, що змінюється. Крім того, умовою існування будь-якої системи є її стійкість, тобто незалежність від тих зовнішніх впливів, яким вона постійно піддається. Це означає, що незважаючи на коливання, система зберігає ті її сутнісні властивості, які роблять її системою. Таким чином, можна зробити висновок, що судова система задля забезпечення досягнення очікувань суспільства і законодавчо визначених завдань має бути стабільною, тобто незмінюваною протягом певного часу (5–10 років). Єдиною підставою для докорінного реформування системи судів має бути її доведена неефективність, тобто повна нездатність виконувати покладені на неї функції і поставлені завдання. Нині таким критерієм, відповідно до судової статистики, є кількісні показники скасування рішень суду вищими судами, які відображають якість розгляду справ судами.

Система критеріїв ефективності судової системи має бути комплексною, включаючи як організаційні, так і процесуальні аспекти діяльності органів судової влади. До перших слід віднести: 1) оптимальність використання судами наданих згідно із Законом «Про Державний бюджет України» матеріальних і фінансових ресурсів для забезпечення їх діяльності; 2) зручність територіального розташування суду з точки зору забезпечення фізичного доступу громадян до суду; 3) порядок розподілу справ серед суддів, який забезпечує найбільш компетентний і оперативний розгляд справ; 4) порядок визначення навантаження на суддів; 5) порядок розподілу справ між судьями, який

унеможливиює адміністративний вплив на них; 6) процедура добору суддівських кадрів на конкурсних засадах, яка забезпечує приток найкращих із кращих правників до судової системи; 7) достатність фінансування судової системи відповідно до її потреб; 8) досконалість системи підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату суду; 9) процедура притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, яка забезпечує ефективний вплив на суддів, котрі з певних причин допускають порушення законодавства, і усуває причини таких порушень у майбутньому; 10) порядок висвітлення в засобах масової інформації діяльності судів, який забезпечує постійний зворотний зв'язок: суд — суспільство з метою підвищення довіри до судової влади. Процесуальні критерії ефективності судового органу мають бути такими: 1) дотримання «розумного» строку розгляду судами справ, які перебувають у провадженні, з урахуванням складності обставин справи, кількості учасників справи; 2) кількість суттєвих порушень процесуального і матеріального права, які допускаються суддями під час розгляду справ; 3) забезпечення реалізації права особи на відстоювання власної позиції в суді; 4) наявність дійового механізму реалізації права на захист малозабезпечених осіб; 5) система перегляду рішень суду, яка забезпечує можливість виправлення судових помилок і стабільність активів судової влади.

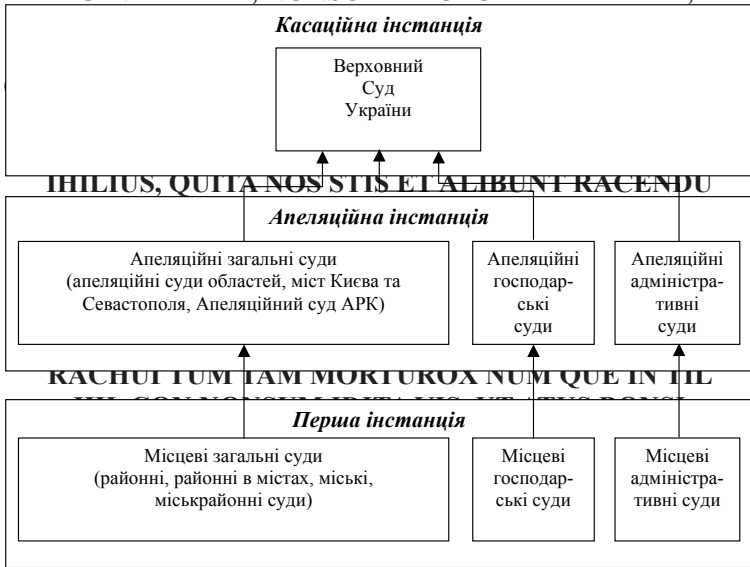
Принцип відкритості інформації про суд забезпечується шляхом доведення до громадян інформації про суд, його розташування, підсудність, час роботи. В Україні інформацію про територіальне розміщення судів, їх точну адресу можна знайти в спеціальних довідниках, які містять адреси державних органів, підприємств та установ. У Верховному Суді України створено спеціальну інформаційну службу, до якої громадяни можуть звертатися зі своїми питаннями, отримувати довідки. Деяка інформація міститься в Інтернеті, зокрема на сайтах ВС України, КС України, вищих спеціалізованих судів, Держсудадміністрації України. У місцевих судах на дошках об'яв можна прочитати точні адреси, час роботи, телефони, графік прийому суддів апеляційного суду відповідного регіону, ВС України. Проте інформацію про інші місцеві суди відповідного населеного пункту знайти досить складно. Незадовільною залишається ситуація й на рівні судів апеляційних.

У Рекомендації № R (81) 7 Комітету міністрів РЄ «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя» підкреслюється, що інформація загального характеру має бути одержана або в самих судах, або в іншій компетентній службі чи органі з таких питань: 1) зміст процесуальних норм за умови, що вони не містять юридичних порад по суті справи; 2) процедура звернення до суду, необхідні для цього документи; 3) порядок виконання рішення суду, витрати, пов'язані з цим (п. 2 розд. А). Отже, є потреба у створенні загальнодоступної інформаційної системи, у якій були б викладені всі відомості, необхідні особі, що має намір звернутися до суду. Вирішити це питання можна шляхом розміщення її в Інтернеті, на сайтах ВС України, Держсудадміністрації України, офіційному веб-порталі судової влади, де розміщуються рішення судів, а також за допомогою періодичного видавання спеціальних збірок і розповсюдження їх серед населення.

Обов'язок забезпечити доступність такої інформації повинен бути покладений на відповідні підрозділи апарату ВС України, вищих спеціалізованих судів, а також Держсудадміністрацію України. Досягненню цієї мети може служити призначення відповідальних працівників апарату по зв'язках з громадськістю (прес-секретарів) у всіх судах, які будуть взаємодіяти з громадськістю й засобами масової інформації. Така практика існує в розвинених країнах (Німеччині, США, РФ).

Принцип єдності судової системи проявляється в тому, що в Україні утворена цілісна система судів загальної юрисдикції, яка поєднує функціонування загальних і спеціалізованих судових гілок з існуванням єдиного найвищого судового органу. Таким органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Принцип єдності судової системи забезпечується: 1) єдиними засадами організації та діяльності судів; 2) єдиним статусом суддів; 3) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; 4) обов'язковістю виконання на території України судових рішень; 5) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; 6) фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; 7) вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

**МОДЕЛЬ СИСТЕМИ СУДІВ
ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ**
IGIN ITAM AT, NONSUAM ACTUDE F ATILII TA,

INILIUS, QUITA NOS STIS ET ALIBUNT RACENDU

KACHUI TUM TAM MORTUROX NUM QUE IN TIL

**NOSTE, TOTORISSE DETISTRIALORI, NOVIDEN
ICASDAM INTERORTERO, NOSTIS CONS NOS ES,
PALINTE FACTUS VIVENTE RRICIAET PONLOCR
IDETREI PATQUAM PATIU SUS SIL CRUR QUODIN
ETRIVIDEMUR UNTERE, ERMIL HI, SULIN TE INARI
SE NEQUOSTE FECIENSI PECIAM SEDO, TI. OMNICON
DINT VILIS. AN PARI, OCCHICAET FURSUS CORIT,
CONTIU IS INATRUM TEATORTUR, VIVIRIO CAUCIAM
ME CONSULLATEM.**

**EVIRMIHILIUS VIVEHEB USPERI, CASTRUS, MOENA,
PERUM IAM ETEMUS PATEM NOST L. NATISSU**

Список використаних джерел

1. Black's Law Dictionary. – St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1990. – 1657 p.
2. *Cappelletti M., Garth B.* Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 5–124.
3. *Harris D. J., O'Boile M., Warbrick C.* Law of the European Convention on Human Rights. – London: Butterworths, 1995. – 654 p.
4. Improving Access to Justice // www.worldbank.org.htm.
5. Inze v. Austria: Judgment of the European Court of Human Rights, dated 28.10.1987 // www.echr.coe.int.
6. *Jacob H.* Access to Justice In England // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 415–478.
7. Lex Quorum. Юридические страницы 2005: Юрид. справ. / Под ред. О. Б. Стрельченко, И. В. Мельниченко и др. – Киев: Юрид. практика, 2005. – 624 с.
8. *Marks J., Jonson E., Szanton P.* Dispute Resolution in America: Processes and Evolution. National Institute for Dispute Resolution. – 1984. – P. 51–52.
9. Pfeifer and Plankl v. Austria: Judgment of the European Court of Human Rights, dated 25.02.1992 // www.echr.coe.int.
10. The American Century Dictionary / Edited by Urdang L. – Warner Books, 1997. – 692 p.
11. www.echr.coe.int – офіційний сайт Європейського суду з прав людини.
12. www.minjust.gov.ua – офіційний сайт Міністерства юстиції України.
13. www.rada.kiev.ua – офіційний сайт Верховної Ради України.
14. www.scourt.gov.ua – офіційний сайт Верховного Суду України.
15. Z та інші проти Сполученого Королівства: Рішення Європ. Суду з прав людини від 10.05.2001 р. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2001. – № 4. – С. 44–45.
16. *Абова Т. Е.* Обеспечение юридическим и физическим лицам права на судебную защиту // Проблемы доступности и

- эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 153–160.
17. *Аболонин Г. О.* О проблемах доступности и эффективности правосудия по гражданским делам, связанным с нарушением прав и законных интересов многочисленных групп лиц // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 346–364.
 18. *Абросимова Е.* Транспарентность правосудия // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 1 (38). – С. 142–152.
 19. *Абросимова Е. Б.* Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Ин-т права и публич. политики, 2002. – 160 с.
 20. *Абросимова Е. Б.* Конституционные основы судебной власти в зарубежных странах: Конспект лекций. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2000. – 60 с.
 21. *Абросимова Е. Б.* Суд в системе разделения властей: российская модель (конституционно-теоретические аспекты): Учеб. пособие. – М.: Проспект, 2002. – 112 с.
 22. Адвокатская деятельность: Учеб.-практ. пособие / Под общ. ред. В. Н. Буробина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИКФ ЭКМОС, 2003. – 624 с.
 23. *Адріанов В.* Правова природа рішень Європейського суду з прав людини // Право України. – 2002. – № 3. – С. 41–44.
 24. *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
 25. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. – Т. 1: Основные вопросы общей теории социалистического права. – Свердловск: Юрид. ин-т, 1972. – 395 с.
 26. *Алексеев С. С.* Теория права: Учебник. – М.: Изд-во БЕК, 1994. – 224 с.
 27. Американська конвенція про захист прав людини 1995 р. // www.hro.org.

28. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2004 р. (за даними судової статистики) // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 23–34.
29. *Англо-русский юридический словарь* / Сост.: С. Н. Андрианов, А. С. Берсон, А. С. Никифоров. – 2-е изд., стереотип. – М.: РУССО, 1998. – 512 с.
30. *Антонович М.* Україна в міжнародній системі захисту прав людини: Монографія. – К.: КМ Academia, 2000. – 262 с.
31. *Арбитражный процесс: Учеб. для студентов юрид. вузов и фак.* / Под ред. М. К. Треушникова. – М.: Городец, 1995. – 668 с.
32. *Ариффулина А.* Специализированные суды: оптимистический взгляд в будущее // Рос. юстиция. – 2001. – № 9. – С. 7–8.
33. *Артріко проти Італії: Рішення Європ. суду з прав людини від 13.05.1980 р.* // Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – С. 318–327.
34. *Афанасьева С. И.* Конституционно-правовые гарантии принципа независимости судей в Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – М., 2003. – 177 с.
35. *Баженова Б.* Доступ до правосуддя у Великобританії // Право України. – 2006. – № 1. – С. 143–145.
36. *Банчук О. А., Куйбіда О. Р.* Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав і основних свобод до процедури здійснення судочинства. – К.: ІКЦ «Леста», 2005. – 116 с.
37. *Барак Д.* Нужна специализация судей, а не судов // Рос. юстиция. – 2003. – № 2. – С. 10–11.
38. *Бауринг Б.* Судебная система и ее радикальная реформа в Англии и Уэльсе // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 3 (40). – С. 2–11.
39. *Безнасюк А. С., Рустамов Х. У.* Судебная власть: Учеб. для вузов. – М.: ЮНИТИДАНА: Закон и право, 2002. – 455 с.
40. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права: Пер. с фр. / Под общ. ред. В. И. Даниленко. – М.: NOTA BENE, 2000. – 576 с.
41. *Бибило В. Н.* Судоустройство: Учебник. – Минск: Право и экономика, 2001. – 328 с.

42. *Битяк Ю.* Становлення та шляхи забезпечення доступності правосуддя в адміністративному судочинстві // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 1. – С. 51–60.
43. *Бірюкова А.* Проблемні аспекти здійснення захисту та надання правової допомоги адвокатами // Юрид. Україна. – 2005. – № 1. – С. 49–54.
44. *Блакенбург Э.* Юристы и правовые инновации в Германии и США (сравнительный анализ) // Гос-во и право. – 1997. – № 5. – С. 100–108.
45. *Богданов А.* Вера и наука // Вопр. философии. – 1991. – № 12. – С. 81.
46. *Богля С. С.* Відображення в інституті судових витрат принципів процесуальної економії та доступності судового захисту // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. пр. Донец. ін-ту внутр. справ при Донец. нац. ун-ті. – Донецьк, 2003. – № 2. – С. 278–288.
47. *Бойко П.* Доступ до правосуддя: між ілюзією і реальністю // Юрид. вісн. України. – 2004. – № 9 (453). – С. 1, 4.
48. *Бондарь Н. С.* Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2005. – 592 с.
49. *Боннер А. Т.* Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. – М.: Рос. право, 1992. – 320 с.
50. *Боннер А. Т.* Некоторые проблемы доступности правосудия в гражданском и арбитражном судопроизводстве // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 89–98.
51. *Бринцев В. Д.* Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні (нормативна база, проблеми та шляхи вирішення). – К.: Юстініан, 2003. – 400 с.
52. *Бринцев В. Д.* Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату судів // Право України. – 2001. – № 1. – С. 55–60.

53. Бурдов проти Росії: Рішення Європ. суду з прав людини від 07.05.2002 р. // Практика Європ. суду з прав людини. Рішення. Практика. Коментарі. – 2002. – № 3. – С. 19–25.
54. *Варламова Н.* Принцип правовой определенности в практике Европейского суда по правам человека // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 4. – С. 94.
55. *Варфоломеева Т.* Судово-правова реформа в Україні. Думка адвокатів // Адвокат. – 1996. – № 1. – С. 136–138.
56. *Варфоломеева Т. В.* Защита в уголовном судопроизводстве. – Киев: Ин-т адвокатуры, 1998. – 204 с.
57. *Варфоломеева Т. В., Гончаренко С. В.* Науково-практичний коментар до Закону України «Про адвокатуру» // Законодавство про адвокатуру та адвокатську діяльність: Зб. нормат. актів: Комент. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 432 с.
58. *Васьковский Е. В.* Курсъ гражданского процесса. – Т. 1. – М.: Изд. бр. Башмаковыхъ, 1913. – 691 с.
59. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
60. *Вермиль С.* Уважение к судебной власти: средства массовой информации и суды в США // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 1 (38). – С. 134–141.
61. *Вицин С. Е.* Проблемы судопроизводства в правовом государстве // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 42–45.
62. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. // Міжнародні договори України. – К.: Право, 1997. – Т. 1. – С. 6–40.
63. *Вільчик Т. Б.* Кримінально-процесуальні проблеми захисту прав обвинуваченого та світові стандарти // Проблеми законності: Республік. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 68. – С. 131–139.
64. *Власов А. А.* Проблемы эффективности и доступности правосудия в России // Гос-во и право. – 2004. – № 2. – С. 13–20.

65. *Войтюк І. А.* Застосування в Україні європейських стандартів при підготовці професійних суддів // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 2 (66). – С. 32–37.
66. *Волколуп О. В.* Система уголовного судопроизводства и проблемы ее совершенствования. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 276 с.
67. *Воскобитова Л. А.* Суцностные характеристики судебной власти. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2003. – 160 с.
68. Всеобщая декларация прав человека 1948 г. // Международные документы по правам человека. – Харьков: РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 6–12.
69. *Вязов А. Л.* Принцип справедливости в современном российском правоприменении (теоретико-правовое исследование): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 2001. – 156 с.
70. *Гаранон А.* Хранитель обещаний: суд и демократия. – М.: NOTA VENE Медиа Трейд Компания, 2004. – 328 с.
71. *Герасина Л. Н.* Социальная эффективность судебной власти: возможности социологического измерения // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 квіт. 2002 р. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 94–98.
72. Голдер проти Сполученого Королівства: Рішення Європ. суду з прав людини від 21.02.1975 р. // Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – С. 39–80.
73. *Гольдман Р., Леонтовска Э., Франковски С.* Верховный суд США о гражданских правах и свободах. – Польша: БЕГА, 1997. – 254 с.
74. *Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л.* Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М.: Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.
75. *Гордон В. М.* Система русского гражданского судопроизводства: (конспект лекций). – Ярославль: Тип. Губерн. Правления, 1902. – Вып. 1. – 79 с.
76. *Городовенко В. В.* Проблеми незалежності судової влади: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – Х., 2006. – 20 с.

77. Господарський процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
78. *Градовский А. Д.* Собрание сочинений: В 9 т. – Т. 2. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 492 с.
79. Гражданин, закон и публичная власть / Под ред. А. Ф. Ноздрачева, А. Е. Постникова, Ю. А. Тихомирова. – М.: НОРМА, 2005. – 368 с.
80. Гражданское процессуальное уложение Германии = Deutsche Zivilprozessordnung mit Einfuhrungsgesetz: Ввод. Закон к Гражд. процессуал. уложению: Пер. с нем. / [В. Бергманн, введ., сост.]. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – Кн. 3. – 472 с.
81. *Гриненко А. В.* Система принципов уголовного процесса и ее реализация на досудебных стадиях: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Воронеж, 2001. – 471 с.
82. *Гусакаян Р. Е.* Доступность правосудия в различных стадиях гражданского процесса // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 263–266.
83. *Гурвич М. А.* Лекции по советскому гражданскому процессу. – М.: Юрид. лит., 1957. – 276 с.
84. *Гурвич М. А.* Судебное решение. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1976. – 265 с.
85. *Гурвич М. А.* Принципы советского гражданского процессуального права (система и содержание) // Сов. гос-во и право. – 1974. – № 12. – С. 20–27.
86. *Гуренко М. М.* Деякі аспекти розуміння гарантій прав і свобод людини та громадянина // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС України. – Луганськ: Луган. акад. внутр. справ МВС України, 2002. – Вип. 3. – С. 33–41.
87. *Гуренко М. М.* Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. – К., 2004. – 36 с.
88. *Гусев В. Г.* Дополнительные гарантии права граждан на судебную защиту в гражданском судопроизводстве // Проблемы

- доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 365–369.
89. *Гуценко К. Ф., Ковалев М. А.* Правоохранительные органы: Учеб. для студентов юрид. вузов и фак. – М.: Зерцало-М, 2002. – 382 с.
90. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – Т. 1. – М.: Рус. яз., 1981. – 699 с.
91. Дані про роботу судів загальної юрисдикції у 2002 – I півріччі 2005 р. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 11 (63). – С. 34–35.
92. *Де Сальвиа М.* Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судеб. практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.
93. Девеер проти Бельгії: Рішення Європ. суду з прав людини від 27.02.1980 р. // Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – С. 301–317.
94. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою від 29.11.1985 р. // Права человека и судопроизводство: Собр. междунар. док. – OSCE; Vena; Warshava, 1997. – С. 229–233.
95. Державна програма організаційного забезпечення діяльності судів на 2003–2005 роки: Затв. Постановою КМ України від 16.06.2003 р., № 907 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 25. – Ст. 1197.
96. *Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е.* Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. – К.: Арттек, 1997. – 624 с.
97. *Дмитриев Ю. А., Николаев А. М.* Система государственной власти в России и в мире: историко-правовая ретроспектива. – М.: Профобразование, 2002. – 840 с.
98. *Дмитриев Ю. А., Черемных Г. Г.* Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека // Гос-во и право. – 1997. – № 8. – С. 44–50.

99. До європейської моделі судової влади // Юрид. вісн. України. – 2005. – № 6. – С. 7.
100. Добертен проти Франції: Рішення Європ. суду з прав людини від 25.02.1993 р. // Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993–2002 рр.): Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПРН України. Сер. II, Комент. прав і законодавства. – Х.: Консум, 2003. – Вип. 3. – С. 154–156.
101. Досвід роботи Петровського районного суду м. Донецька станом на березень 2006 р. // Архів Петровського районного суду.
102. Доповідь Європейської комісії з прав людини у справі «Брамелід та Мальмстром проти Швеції» від 12.10.1982 р. // www.echr.coe.int.
103. *Духовской М. В.* Русский уголовный процессъ. – М.: Складъ издания в книжномъ магазинъ М. В. Клюкина, 1905. – 472 с.
104. Европейская хартия о статусе судей: Постатей. комент. // Рос. юстиция. – 1999. – № 8, 9.
105. Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – 856 с.
106. Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 2 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – 808 с.
107. *Евтеева Е.* Правосудие должно быть доступным // Юрид. практика. – 2003. – № 27 (283). – С. 8.
108. *Едидин Б. А.* Некоторые проблемы определения полномочий судебных органов государственной власти // Рос. судья. – 2005. – № 1. – С. 17–19.
109. Ейрі проти Ірландії: Рішення Європ. суду з прав людини від 09.10.1979 р. // Практика Європ. суду з прав людини. Рішення. Практика. Коментарі. – 1999. – № 4. – С. 73–90.
110. Екбатані проти Швеції: Рішення Європ. суду з прав людини від 26.05.1988 р. // Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – С. 582–590.
111. *Емельянов В.* Судебная власть и средства массовой информации // Рос. юстиция. – 2001. – № 9. – С. 8.

112. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О. Л. Жуковської. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – 960 с.
113. *Смельянова І.* Апеляційний і касаційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві: теоретичні і практичні аспекти // *Право України.* – 2004. – № 2. – С. 16–21.
114. *Жаровська І. М.* Доступність права: теоретико-правовий аспект // *Бюл. Мін'юсту України.* – 2004. – № 11 (37). – С. 142–151.
115. *Жилин Г. А.* Конституционные основы правосудия по гражданским делам и его эффективность // *Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г.* – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 272–282.
116. *Жуйков В. М.* Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию. – М.: Статут, 2006. – 283 с.
117. *Жуйков В. М.* Судебная защита прав граждан и юридических лиц. – М.: Юрид. бюро «Городец», 1997. – 320 с.
118. *Жуфр де ля Прадель* проти Франції: Рішення Європ. суду з прав людини від 16.12.1992 р. // <http://www.echr.coe.int>. – п. 28.
119. *Зайцев А. И.* Диспозитивность – основополагающий принцип третейского судопроизводства // *Третейск. суд.* – 2000. – № 1. – С. 37–38.
120. *Захаров Д. О.* Правова природа та система рішень апеляційного суду у кримінальному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – Х., 2004. – 20 с.
121. *Иванов О. В.* Права граждан при рассмотрении гражданских дел. – М.: Юрид. лит., 1970. – 128 с.
122. *Изварина А. Ф.* Судебная власть в РФ: Учеб. пособие для юрид. фак. и вузов. – Ростов н/Д: Изд. центр «Март», 2001. – 344 с. – (Сер. «Россия и власть»).
123. *Исаев М. А.* Механизм государственной власти в странах Скандинавии. – М.: Городец, 2004. – 400 с.
124. Итоговый документ Венской встречи 1989 года представителей государств – участников Совещания по безопасности и

- сотрудничеству в Европе // Действующее международное право. – М.: Юрид. лит., 1999. – Т. 2. – С. 161.
125. Інструкція з діловодства в місцевому загальному суді: Затв. наказом Держсудадміністрації України від 27.06.2006 р., № 68 // www.rada.kiev.ua.
 126. Інформаційний лист Верховного Суду України від 26.12.2005 р., № 3.2.–2005 // Бухгалтерія. – 2006. – № 13 (688). – С. 30–31.
 127. Кайсін та інші проти України: Рішення Європ. суду з прав людини від 03.05.2001 р. // Європейський суд з прав людини. Рішення щодо України. – Х.: Харк. правозахис. група, 2001. – С. 59–63.
 128. Канадська Хартія прав і свобод: Дод. В до Конституц. акта 1982 р. // Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посіб. / За заг. ред. В. О. Ріяки. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 303–336.
 129. *Карнозова Л. М.* Методические рекомендации по организации взаимодействия программ восстановительного правосудия с судом (по уголовным делам несовершеннолетних) // Восстановительное правосудие в России: технология взаимодействия общества и государства / Под ред. Р. Р. Максудова. – М.: МОО Центр «Судеб.-правовая реформа», 2001. – С. 4–30.
 130. *Карпачова Н. І.* Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Виступ Уповноваженого з прав людини на представл. у Верхов. Раді України доп. від 06.07.2005 р. – К.: Омбудсман України. – 34 с.
 131. Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства: Рішення Європ. суду з прав людини від 28.06.1984 р. // Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – С. 438–469.
 132. Клас та інші проти Німеччини: Рішення Європ. суду з прав людини від 06.09.1978 р. // Практика Європ. суду з прав людини. Рішення. Практика. Коментарі. – 2002. – № 4. – С. 114–115.
 133. *Клеандров М. И.* Судебные системы государств – участников СНГ: законодательное обеспечение. – М.: Юристь, 2002. – 623 с.
 134. *Клеандров М. И.* О совершенствовании механизма отбора кандидатов в судьи и наделения их судебскими полномочиями // Гос-во и право. – 2005. – № 5. – С. 86–92.

135. *Коваль В. М.* Апеляційні суди в Україні: становлення і розвиток: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – О., 2004. – 20 с.
136. *Коваль О.* Поняття та основний зміст принципів права України // Адвокат. – 2005. – № 7. – С. 25–29.
137. Кодекс адміністративного судочинства України // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 35–36, 37. – Ст. 446.
138. *Кожухар А. Н.* Право на судову заштиту в искомом производстве. – Кишинев: Штеница, 1989. – 142 с.
139. *Козак Д.* Суд в современном мире: проблемы и перспективы // Рос. юстиция. – 2001. – № 9. – С. 3–6.
140. *Козюбра М.* Природа соціальних прав людини та особливості механізму їх реалізації // Вісн. Конституц. Суду України. – 2002. – № 5. – С. 57–61.
141. Колоцца проти Італії: Рішення Європ. суду з прав людини від 12.02.1985 р. // Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – С. 493–497.
142. *Комаров С. А.* Общая теория государства и права: Учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 1998. – 416 с.
143. Коментар до Закону «Про судоустрій України» / За заг. ред. В. Т. Маляренка. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 464 с.
144. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 18.03.1998 р.: Ратифік. ЗУ № 832-XIV від 06.07.1999 р. // Вісн. Верхов. Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 296.
145. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270–302.
146. Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 07.03.1996 р. // Ведомости Верхов. Совета СССР. – 1969. – № 25. – С. 128–148.
147. Конвенція про права дитини 1989 р. // Ведомости Съезда нар. депутатов СССР и Верхов. Совета СССР. – 1990. – № 45. – Ст. 955.
148. Конвенція про статус біженців від 14.12.1950 р. // Правова регламентація статусу біженців і осіб, які шукають притулку:

- Навч. посіб. / За заг. ред. М. Ю. Черкеса, С. А. Погрібного. – О.: Латстар, 2002. – С. 119–139.
149. *Кони А. Ф.* Нравственные начала в уголовном процессе // Собр. соч.: В 8 т. – Т. 4. – М.: Юрид. лит., 1967. – 544 с.
 150. *Кононенко О.* Створення модельного суду – вимога часу // Право України. – 2005. – № 4. – С. 29–31.
 151. Конституция Азербайджанской Республики от 12.11.1995 г. // Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 1 / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – С. 131–170.
 152. Конституция Греции от 11.06.1975 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 245–294.
 153. Конституция Грузии от 24.08.1995 г. // Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 1 / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – С. 723–750.
 154. Конституция Испании от 29.12.1978 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 371–414.
 155. Конституция Итальянской Республики от 22.12.1947 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 423–450.
 156. Конституция Португальской Республики от 02.04.1976 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 512–600.
 157. Конституция Республики Беларусь от 24.11.1996 г. // Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 1 / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – С. 298–330.
 158. Конституция Республики Молдова от 29.07.1994 г. // Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 2 / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – С. 548–580.
 159. Конституция Российской Федерации. – М.: ЭЛИТ, 2004. – 32 с.
 160. Конституция СССР от 07.10.1977 г.: Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик // Конституции (Основные Законы) СССР. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 15–46.

161. Конституція США от 17.09.1987 г. // Конституції буржуазних держав: Учеб. посібня / Сост. В. В. Маклаков. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 7–43.
162. Конституція УРСР от 20.04.1978 г.: Конституція (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик // Конституції (Основные Законы) СССР. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 578 с.
163. Конституція Французської Республіки от 02.04.1976 г. // Конституції держав Європейського Союзу / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 665–686.
164. Конституція Естонської Республіки от 28.06.1992 г. // Конституції держав Європейського Союзу / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 3. – С. 715–744.
165. Конституція Японії от 03.05.1947 г. // Конституції буржуазних держав: Учеб. посібня / Сост. В. В. Маклаков. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 247–263.
166. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К.: Укр. центр правн. студій, 1999. – С. 376 с.
167. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
168. Конституція України: Наук.-практ. комент. / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. – Х.: Право; К.: Ін Юре, 2003. – С. 808 с.
169. Концепція реформування публічної адміністрації в Україні // Обговорення проекту концепції реформування публічної адміністрації в Україні: Матеріали семінару, провед. 11.10.2005 р. у м. Харкові. – Х.: Б. в., 2005. – С. 6–7.
170. Концепція розвитку системи правосуддя на 2004–2014 рр. // Юрид. вісн. України. – 2004. – № 10. – С. 5.
171. Концепція створення та розвитку ювенальної юстиції в Україні: Схвал. резолюцією Всеукр. наук.-практ. конф. від 12.04.2005 р. // Відом. Верхов. Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 5–8.
172. Концепція формування системи безоплатної правової допомоги в Україні: Схвал. Нац. комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права від 22.03.2006 р. // www.minjust.gov.ua.

173. Короткий тлумачний словник української мови / Уклад.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, В. Л. Карпова та ін. – К.: Рад. шк., 1978. – 586 с.
174. *Костюченко О. Ю.* Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2005. – 19 с.
175. Кримінальний процес України: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Х.: Право, 2000. – 496 с.
176. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
177. *Кройтор В. А.* Проблеми доступності цивільного судочинства в Україні у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності // Право і безпека. – 2004. – № 3'1. – С. 98–101.
178. Круслен проти Франції: Рішення Європ. суду з прав людини від 24.04.1990 р. // Європейський суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1. – М.: НОРМА, 2000. – С. 348–354.
179. *Крюков Р. Д.* Правда и милость да царствуют в судах // Новочеркас. неделя. – 2002. – 25 июня. – С. 6.
180. *Куйбіда Р. О.* Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 288 с.
181. *Куричев Ю. А.* Доступность юридической помощи – общий принцип правосудия // Изв. высш. учеб. заведений: Правоведение: Науч.-теорет. журн. – 1990. – № 5. – С. 68–72.
182. Кучеренко проти України: Рішення Європ. суду з прав людини від 04.05.1999 р. // Європейський суд з прав людини: Рішення щодо України. – Х.: Харк. правозахис. група, 2001. – С. 49–51.
183. *Кушніренко О. Г., Слінько Т. М.* Права і свободи людини і громадянина: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – 440 с.
184. *Лазарева В. А.* Судебная власть и ее реализация в уголовном процессе. – Самара: Самар. ун-т, 1999. – 287 с.
185. *Лазарева В. А.* Судебная защита в уголовном процессе РФ: проблемы теории и практики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 2000. – 24 с.
186. *Ларін М.* Право на доступ до правосуддя: ілюзорне чи реальне? // Юрид. вісн. України. – 2003. – № 40. – С. 5.

187. Ле Конт, Ван Левен і Де Мейер проти Бельгії: Рішення Європ. суду з прав людини від 23.06.1984 р. // Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 1 / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – С. 340–359.
188. *Лебедев В.* Расширение доступа к правосудию – одна из целей судебной реформы // Рос. юстиция. – 1999. – № 9. – С. 2–4.
189. *Лебедев В.* Судебная власть и средства массовой информации: теория вопроса и практика взаимоотношений // Рос. юстиция. – 1999. – № 12. – С. 2–5.
190. *Лебедев В. М.* Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития. – СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, юрид. фак.: Лань, 2001. – 384 с.
191. *Ликас А. Л.* Культура правосудия. – М.: Юрид. лит., 1990. – 176 с.
192. *Лилак Д. Д.* Судочинство і третейський розгляд в аспекті проблеми доступу до правосуддя // Вісн. госп. судочинства. – 2003. – № 3. – С. 196–200.
193. Лист Верховного Суду України № 1-5/889 від 21.11.2005 р. апеляційним судам АРК, областей, міст Києва та Севастополя, апеляційним господарським судам та військовим апеляційним судам регіонів і Військово-Морських Сил України // www.scourt.gov.ua.
194. Ломбардо проти Італії: Рішення Європ. суду з прав людини від 26.11.1992 р. // www.echr.coe.int. – п. 23.
195. *Лукайдез Л. Г.* Справедливое судебное разбирательство (комментарий к п. 1 ст. 6 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод) // Рос. юстиция. – 2004. – № 2. – С. 8–20.
196. *Максимов С. И.* Справедливость и эффективность как критерии оценки права // Проблеми законності: Республік. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 49. – С. 195–204.
197. *Максютин М. В.* Теория юрисдикционного процесса. – М.: Моск. психолого-социал. ин-т, 2004. – 200 с.
198. *Малихіна Н. С.* Функції та система повноважень Верховного Суду України // Питання боротьби зі злочинністю. – Х.: Право, 2004. – С. 156–162.

199. *Малый толковый словарь русского языка / Сост.: В. В. Лопатин, Л. Е. Лопатина. – М.: Рус. яз., 1990. – 758 с.*
200. *Малюга В. І., Михайленко О. Р. Принципи організації та діяльності прокуратури України: Монографія. – К.: Київ. нац. ун-т, 2005. – 130 с.*
201. *Маляренко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія, практика: Монографія. – К.: Ін Юре, 2004. – 544 с.*
202. *Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Х., 1995. – 20 с.*
203. *Марочкін І. Є. Доступність правосуддя // Проблеми законності: Республік. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х: Нац. юрид. акад. України, 2003. – Вип. 58. – С. 125–131.*
204. *Марочкін І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 квіт. 2002 р. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 31–34.*
205. *Матеріали VII з'їзду суддів України від 2–3 листоп. 2005 р. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 11 (63). – С. 1–30.*
206. *Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – 272 с.*
207. *Меріт проти України: Рішення Європ. суду з прав людини від 30.03.2004 р. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 7. – С. 26–28.*
208. *Методичні рекомендації та орієнтовні питання з юридичних дисциплін для підготовки кандидатів на посаду суддів, що призначаються вперше, і перевірки їх професійних знань у Вищій раді юстиції: Схвал. рішенням Вищ. ради юстиції // Право України. – 2004. – № 2. – С. 76–85.*
209. *Мирза Л. С. Доступ к правосудию и доверие граждан к суду // Рос. судья. – 2005. – № 10. – С. 3–6.*
210. *Мирзоян М. Э., Стрельцова Е. Г. Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве // Современ. право. – 2001. – № 4. – С. 29–33.*

211. *Михайленко А. Р.* Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан: Науч.-практ. изд. – Киев: Юринком Интер, 1999. – 448 с.
212. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.: Ратифік. Указом Президії Верхов. Ради УРСР № 2148-VIII від 19.10.73 р. // Международные документы по правам человека. – Харьков: РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 64–85.
213. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) // Омельяненко Г. М. Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2002. – С. 75–102.
214. Місцевий суд: нормативна база, коментарі, методичні рекомендації / За заг. ред. В. Д. Бринцева. – К.: Пульсари, 2005. – 432 с.
215. *Моисеева Т. В.* Объективность и беспристрастность суда первой инстанции. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 152 с.
216. Моннелл і Моріс проти Сполученого Королівства: Рішення Європ. суду з прав людини від 02.03.1987 р. // www.echr.coe.int. – п. 54.
217. *Москвич Л. М.* Організаційно-правові проблеми статусу суддів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – Х., 2003. – 20 с.
218. *Москвич Л. М.* Статус судді: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз: Білозерка: Білозер. район. друк., 2004. – 224 с.
219. *Москвич Л. М., Подкопаєв С. В., Прилуцький С. В.* Статус судді: питання теорії та практики. – Х.: Вид. дім «ІНЖЕК», 2004. – 360 с.
220. *Мотовиловкер Я. О.* О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса. – Ярославль: Изд-во Яросл. гос. ун-та, 1978. – 284 с.
221. *Мухаметшин Ф. Б.* Проблемы модернизации судебной власти (прошлое и настоящее) // Рос. судья. – 2005. – № 2. – С. 3–5.
222. Научная организация труда в аппарате судов и учреждений юстиции / Авт. кол.: В. Б. Алексеев, В. П. Кашепов и др. – М.: Юрид. лит., 1984. – 160 с.
223. *Нерсисянц В. С.* Правовое государство, личность, законность / Под ред. В. С. Нерсисянца, Т. В. Мальцева и др. – М.: НИИ прав. политики и проблем правоприменения, 1998. – 138 с.

224. *Нерсесянц В. С.* Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире // Гос-во и право. – 2005. – № 5. – С. 38–47.
225. *Никеров Г. И.* Судебная власть в правовом государстве (опыт сравнительного исследования) // Гос-во и право. – 2001. – № 3. – С. 16–20.
226. Ниццкий договор и Хартия основных прав Европейского Союза. – М.: НОРМА, 2003. – 243 с.
227. *Новикова Е. В.* О возможностях третейского рассмотрения споров в сфере недропользования // Гос-во и право. – 2005. – № 5. – С. 93–101.
228. *Нор В. Т., Павлишин А. А.* Судові витрати у кримінальному процесі України: Монографія. – К.: Атіка, 2003. – 176 с.
229. *Носырева Е. И.* Альтернативные средства разрешения гражданско-правовых споров в США. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1999. – 183 с.
230. *Носырева Е. И.* Соотношение правосудия и альтернативных процедур разрешения споров // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и юридических организаций: Материалы междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 196–201.
231. *Нула Моул, Катарина Харби, Л. Б. Алексеева.* Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6: Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии. – М.: Рос. акад. правосудия, 2001. – 144 с.
232. О защите личной свободы: Федеральный конституционный закон Австрии от 29.11.1988 г. // Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посіб. / За заг. ред. В. О. Ріяки. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 512 с.
233. О мировых судьях в Российской Федерации: Федеральный закон от 17.12.1998 г. // Собр. законодательства РФ. – 1998. – № 51. – Ст. 6270.
234. О порядке обжалования в суд неправомερных действий органов государственного управления и должностных лиц, ущемляющих права граждан: Закон СССР // Ведомости Верхов. Совета СССР. – 1987. – № 2. – Ст. 388; № 44. – Ст. 692.

235. О создании судебных участков и должностей мировых судей города Москвы: Закон г. Москвы от 15.10.2003 г., № 60 // Вестн. мэра и правительства Москвы. – 2003. – № 11. – С. 14.
236. О судебной системе Российской Федерации: Федерал. конституц. закон от 15.12.1996 г. // Собр. законодательства РФ. – 1997. – № 1. – Ст. 1.
237. *Оберто Дж.* Коментар до Закону № 3018-II «Про судоустрій України» // Генеральний директорат з правових питань Ради Європи. – Страсбург, 19.12.2002 р. – PCRED/DGI/Exp(2002) 52. – 33 с.
238. *Оверчук С.* Підсудність справ Верховному Суду України // Юрид. журн. – 2004. – № 8 (26). – С. 110–113.
239. *Овчаренко О. М.* Гарантії доступності як принципу організації й діяльності судової влади // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. – 2006. – Вип. 1. – С. 89–101.
240. *Овчаренко О. М.* Доступ до суду очима громадян: підсумки соціологічного дослідження // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. – 2006. – Вип. 3. – С. 116–128.
241. *Овчаренко О. М.* Доступність правосуддя у контексті Європейської конвенції з прав людини // Право і безпека. – 2005. – Т. 4, № 5. – С. 35–40.
242. *Овчаренко О. М.* Доступність судової влади: до визначення поняття // Проблеми законності: Республік. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 80. – С. 168–173.
243. *Овчаренко О. М.* Проблеми доступності правової допомоги // Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 1–2 груд. 2005 р. / Редкол.: В. В. Сташис та ін. – Х.; К.: ЦНТ «Гопак», 2006. – С. 217–222.
244. *Овчаренко О. М.* Роль суду у забезпеченні верховенства права // Укр. право. – 2006. – № 1 (19). – С. 239–247.
245. *Овчаренко О. М.* Роль захисника у забезпеченні доступу особи до суду у досудових стадіях кримінального процесу // Роль захисника у досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту: Матеріали міжнар.

- наук.-практ. конф., м. Харків, 22–23 лют. 2006 р. / Редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х.; К.: ПП «Серга», 2006. – С. 150–152.
246. *Одинцов П.* Суды и СМИ: принципы и технология взаимодействия // Рос. юстиция. – 2004. – № 6. – С. 18–19.
247. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – 917 с.
248. Окрема співпадаюча думка судді А. Ковлера до рішення Європейського суду з прав людини у справі Калашников проти Росії // Рос. газ. – 2002. – 17 окт.
249. *Омельяненко Г. М.* Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2002. – 128 с.
250. Организация деятельности судов: Курс лекций для вузов / Отв. ред. Н. А. Петухов. – М.: НОРМА, 2005. – 448 с.
251. Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост. В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – 574 с.
252. Организация судебной деятельности / Под ред. Г. П. Батурова. – М.: Юрид. лит., 1977. – 173 с.
253. Організація судових та правоохоронних органів: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. освіти / За ред. І. Є. Марочкина, Н. В. Сибільової, О. М. Толочка. – Х.: Право, 2000. – 272 с.
254. *Осетинський А. Й.* Формування касації в контексті розвитку господарської спеціалізації в судовій системі України // Право України. – 2004. – № 3. – С. 8–13.
255. *Осетинський А. Й.* Порівняльно-правовий аналіз функцій касаційної інстанції в судових системах країн романо-германської системи права та перспективи розвитку касації в Україні // Право України. – 2004. – № 5. – С. 23–27.
256. *Осетинський А. Й.* Реформування системи судів господарської юрисдикції в аспекті реалізації конституційного статусу касаційної інстанції // Право України. – 2005. – № 6. – С. 3–9.
257. *Осетинський А. Й.* Організаційно-правові проблеми кадрового забезпечення касаційної інстанції в господарському судочинстві // Право України. – 2005. – № 3. – С. 15–16.

258. *Осетинський А. Й.* Організація та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – К., 2005. – 19 с.
259. Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23.05.1949 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 181–234.
260. Основные положения о роли адвокатов: Приняты 8-м конгрессом ООН по предупреждению преступности в августе 1990 г. в Нью-Йорке // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 265–269.
261. Основные принципы независимости судебных органов: Приняты резолюциями Генеральной Ассамблеи ООН от 29.11.85 и 13.12.85 // Международные акты о правах человека: Сб. док. – М.: Б. и., 2000. – С. 168–170.
262. Павлюнець проти України: Рішення Європ. суду з прав людини від 06.09.2005 р. // www.minjust.gov.ua.
263. *Паліюк В. П.* Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. – К.: Фенікс, 2004. – 264 с.
264. Парижская хартия для Новой Европы. – Париж, 1990. – С. 60–79.
265. *Перлов И. Д.* Организация работы народного суда. – М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1946. – 84 с.
266. *Петрухин И. Л.* Проблема судебной власти в современной России // Гос-во и право. – 2000. – № 8. – С. 5–10.
267. *Погасій І.* Проблеми касаційного оскарження: статті 320, 328, 329 ГПК України в контексті доступності засобів ефективного судового захисту і авторитету національного правосуддя // Юрид. журн. – 2004. – № 8 (26). – С. 114–116.
268. *Погоріло Т. І., Головченко В. В., Сірий М. І.* Права і свободи людини і громадянина в Україні. – К.: Ін Юре, 1994. – 52 с.
269. *Погребняк С.* Вимоги до нормативно-правових актів, що випливають з принципу правової визначеності // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 42–53.

270. *Погребняк С.* Темный лес векселей и такая же темная судебная практика // Бухгалтер. – 2005. – № 22. – С. 40–42.
271. *Познышев С. В.* Элементарный учебник русского уголовного процесса. – М., 1913. – 486 с.
272. *Подкопаев Д. В.* Про підставу дисциплінарної відповідальності суддів // Юрид. журн. – 2005. – № 12. – С. 119–121.
273. Права человека и судопроизводство: Собр. междунар. док. – OSCE; Вена; Варшава: Б. и., 1996. – 462 с.
274. Права человека: Учеб. для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – 573 с.
275. *Прангишвили И. В.* Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: СИНТЕГ, 2000. – 528 с.
276. Права человека: Сб. универс. и регион. междунар. док. / Сост. Л. Н. Шестаков. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 201 с.
277. Правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник / Под ред. В. П. Божьева. – М.: Спарк, 1996. – 285 с.
278. Правоохранительные органы стран Балтии: Учеб. пособие / Под ред. А. Н. Соколова. – Калининград: Янтар. сказ, 2004. – 427 с.
279. *Притика Д. М.* Господарські суди України в умовах судово-правової реформи // Право України. – 2004. – № 4. – С. 14–21.
280. *Притика Д. М.* Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. – Х., 2003. – 24 с.
281. *Притика Ю.* Система принципів третейського розгляду // Право України. – 2004. – № 1. – С. 11–17.
282. *Приходько И. А.* Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы. – СПб.: Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 672 с.
283. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 р., № 2887-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
284. Про Академію суддів України: Указ Президента України від 11.10.2002 р., № 918/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 42. – Ст. 1924.
285. Про альтернативи судовому розгляду спорів між органами виконавчої влади і приватними особами: Рек. № R (2001) 9 Ком. міністрів Ради Європи від 05.09.2001 р. // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 3 (40). – С. 111–113.

286. Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України: Указ Президента України від 01.10.2002 р., № 889/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 40. – Ст. 1856.
287. Про введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження із цивільних і торговельних справ: Рек. № R (95) 5 Ком. міністрів Ради Європи від 7.02.1995 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 299–304.
288. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 р., № 606-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.
289. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р., № 3477 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 12. – Ст. 792.
290. Про відбір, обробку, надання і архівацію судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах: Рек. № R (95) 12 Ком. міністрів Ради Європи від 11.09.1995 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 310–313.
291. Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних та адміністративних справ і порядку їх компенсації за рахунок держави: Постанова КМ України від 27.04.2006 р., № 590 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 18. – Ст. 1336.
292. Про державне мито: Декрет КМ України № 7-93 від 21.01.1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 13. – Ст. 113.
293. Про Державний бюджет України на 2006 р.: Закон України від 29.12.2005 р., № 3235 // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 9, 10–11. – Ст. 96.
294. Про державну виконавчу службу: Закон України від 24.03.1998 р., № 202/98-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 36–37. – Ст. 243.
295. Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні: Закон України від 26.01.1993 р., № 2939-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 13. – Ст. 110.

296. Про деякі питання, пов'язані із розмежуванням компетенції господарських і адміністративних судів: Інформ. лист Вищого госп. суду України від 07.02.2006 р., № 01-8/301 // Бізнес. – 2006. – № 13. – С. 155–158.
297. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 р., № 3262-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 1. – Ст. 13.
298. Про ефективний доступ до закону і правосуддя малозабезпечених осіб: Рек. № R (93) 1 Ком. міністрів Ради Європи від 8.01.1993 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 292–294.
299. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 01.11.1996 р., № 9 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: 1973–2006 рр. – Х.: Одісеї, 2007. – С. 450–461.
300. Про затвердження Порядку ведення Єдиного Державного реєстру судових рішень: Постанова КМ України від 22.05.2006 р., № 740 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 22. – Ст. 1623.
301. Про затвердження Порядку оплати праці адвокатів з надання громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави: Постанова КМ України від 14.05.1999 р., № 821 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 20. – Ст. 884.
302. Про захист прав споживачів: Закон України від 15.12.1993 р., № 3682-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 1. – Ст. 1.
303. Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів: Рек. № R (86) 12 Ком. міністрів Ради Європи від 16.09.1986 р. // Рос. юстиция. – 1997. – № 7. – С. 8.
304. Про заходи щодо організації поставки та введення в експлуатацію комп'ютерної техніки в судах загальної юрисдикції: Наказ Голови Держсудадміністрації України від 25.06.2003 р., № 250 // www.rada.kiev.ua.
305. Про затвердження положення про умови та порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям:

- Постанова КМ України від 22.02.1999 р., № 238 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 39. – Ст. 1347.
306. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р., № 393/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
307. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // Уряд. кур'єр. – 2002. – № 244. – С. 11.
308. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р., № 422/96 // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
309. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 р., № 361/2006 // Уряд. кур'єр (Орієнтир). – 2006. – № 95. – С. 1–8.
310. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верхов. Ради України від 28.04.1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.
311. Про мережу та кількісний склад суддів апеляційних судів: Указ Президента України від 30.08.2001 р., № 769/2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 34. – Ст. 1581.
312. Про мережу та кількісний склад суддів місцевих судів: Указ Президента України від 20.08.2001 р., № 641/2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 34. – Ст. 1580.
313. Про міністерства та інші центральні органи виконавчої влади: Проект Закону // Обговорення проекту концепції реформування публічної адміністрації в Україні: Матеріали семінару, провед. 11.10.2005 р. у м. Харкові. – Х.: Б. в., 2005. – С. 60.
314. Про модельні суди: Наказ Голови Держсудадміністрації України від 10.04.2006 р., № 33 // www.rada.kiev.ua.
315. Про незалежність, дієвість та роль суддів: Рек. Ком. міністрів Ради Європи № R (94) 12 // Вісн. Верхов. Суду України. – 1997. – № 4 (6). – С. 10–11.
316. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 р., № 3341-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.

317. Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України: Конституц. Договір // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.
318. Про пенсійне забезпечення: Закон № 1788-ХІІ від 05.11.1991 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1992. – № 3. – Ст. 10.
319. Про порядок захисту права особи на судовий розгляд протягом розумного строку: Проект Закону України // www.rada.kiev.ua.
320. Про порядок і організацію роботи по підготовці та проведенню кваліфікаційних іспитів для кандидатів на посади суддів Харківського регіону: Затв. кваліфікац. комісією суддів заг. судів Харк., Полтав., Сум. регіонів 13.01.2006 р. // Архів Апеляційного суду Харківської області.
321. Про принципи цивільного судочинства, спрямовані на удосконалення судової системи: Рек. № R (84) 5 Ком. міністрів Ради Європи від 28.02.1984 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 278–281.
322. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та Протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 11.07.1997 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
323. Про роль прокурора у системі кримінальної юстиції: Рек. № R (2000) 19 Ком. міністрів Ради Європи // Вісн. прокуратури. – 2001. – № 2. – С. 71–77.
324. Про спрощення кримінального судочинства: Рек. № R (87) 18 Ком. міністрів Ради Європи від 17.09.1987 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 284–291.
325. Про спрощення управління системою кримінального правосуддя: Рек. № R (95) 12 Ком. міністрів Ради Європи від 11.09.1995 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 310–313.

326. Про стан здійснення судочинства у 2004 р. і завдання на 2005 р.: Постанова спіл. розшир. засід. Президії Верхов. Суду України, Президії Ради суддів України та Колегії Держсудадміністрації України від 18.02.2005 р., № 2 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 3 (55). – С. 14–16.
327. Про становище потерпілого у кримінальному праві і кримінальному процесі: Рек. № R (85) 11 Ком. міністрів Ради Європи від 28.06.1985 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 281–283.
328. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р., № 3551-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 45. – Ст. 425.
329. Про створення Єдиної комп'ютерної мережі судів України та запровадження централізованого спостереження за потребами місцевих та апеляційних судів загальної юрисдикції: Наказ Голови Держсудадміністрації України від 21.05.2003 р., № 186 // www.rada.kiev.ua.
330. Про судовий устрій: Проекти Закону України № 1211 і № 5185 // www.rada.kiev.ua.
331. Про судоустрій України: Закон України від 7.02.2002 р., № 3018-III // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст. 441.
332. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу»: Розпорядження КМ України від 08.12.2006 р., № 607-р // www.rada.kiev.ua.
333. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 р., № 1701-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 35. – Ст. 412.
334. Про утворення апеляційних господарських судів та затвердження мережі господарських судів України: Указ Президента України від 11.07.2001 р., № 511/2004 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 28. – Ст. 1243.
335. Про утворення військових апеляційних та військових місцевих судів і затвердження їх мережі: Указ Президента України від 30.08.2001 р., № 769/2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 36. – Ст. 1659 (зі змінами від 04.09.2006 р.).

336. Про утворення Житомирського та Запорізького апеляційних господарських судів та внесення змін до мережі та кількісного складу суддів господарських судів України: Указ Президента України від 30.05.2002 р., № 499/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 23. – Ст. 1087.
337. Про утворення Київського міжобласного і Луганського апеляційних господарських судів: Указ Президента України від 25.06.2003 р., № 552/2003 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 27. – Ст. 1314.
338. Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів: Указ Президента України від 16.11.2004 р., № 1417/2004 р. // Уряд. кур'єр (Орієнтир). – 2004. – № 224. – С. 14.
339. Про утворення судових палат у Вищому господарському суді: Наказ Голови Вищ. госп. суду України від 27.02.2003 р., № 18 // Вісн. госп. судочинства. – 2003. – № 2. – С. 18–20.
340. Про шляхи полегшення доступу до правосуддя: Рек. № R (81) 7 Ком. міністрів Ради Європи від 14.05.1981 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 275–277.
341. Про юридичну допомогу з цивільних, торговельних і адміністративних справ: Резолюція № R (76) 5 Ком. міністрів Ради Європи від 18.02.1996 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 271–272.
342. Про юридичну допомогу і консультації: Резолюція № R (78) 8 Ком. міністрів Ради Європи від 2.03.1978 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / Сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 272–274.
343. Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: Рек. наук.-практ. конф. 24–25.05.2005 р. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. – 24 с.
344. Проблемы судебного права / Под ред. Н. Н. Полянского, М. С. Строговича, В. М. Савицкого и др. – М., 1983. – 223 с.
345. Програма підготовки до кваліфікаційних іспитів кандидатів для зайняття суддівських посад: Затв. кваліфікац. комісією

- суддів заг. судів Харк., Полтав., Сум. регіонів 13.01.2006 р. // Архів Апеляційного суду Харківської області.
346. Програма складання кваліфікаційних іспитів у регіональних кваліфікаційно-дисциплінарних комісіях адвокатури: Затв. Вищ. кваліфікац. комісією адвокатури 01.10.1999 р. // Адвокатура. – 2004. – № 9 (17). – С. 1–4.
347. Пропозиція щодо закріплення процедури примирення між потерпілим та обвинуваченим у проєкті Кримінально-процесуального Кодексу України // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 3 (55). – С. 37–38.
348. *Протасов В. Н.* Основы общепроцессуальной теории. – М.: Юрид. лит., 1991. – 143 с.
349. *Пустовіт Ж. М.* Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – К., 2001. – 16 с.
350. *Пушкар П. В.* Концепція справедливості у судовому розгляді // Держава і право: 36. наук. пр.: Юрид. і політ. науки. – К.: ІДП НАН України, 2002. – Вип. 17. – С. 377–382.
351. *Рабінович П.* Сучасне європейське праворозуміння // Право України. – 2006. – № 3. – С. 4–6.
352. *Рабінович П., Раданович Н.* Загальнотеоретичні питання національної імплементації міжнародних договорів з прав людини // Практика Європ. суду з прав людини. Рішення. Практика. Коментарі. – 2003. – № 3. – С. 223–236.
353. *Рабінович П. М., Хавронюк М. Л.* Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.
354. *Рабцевич О. И.* Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование. – М.: Лекс-Книга, 2005. – 318 с.
355. *Рассахатская Н. А.* Проблемы специализации гражданско-процессуальной деятельности // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 212–217.

356. Решение о приемлемости жалобы по делу Тумилович против России от 22.06.1999 г. // Журн. рос. права. – 2000. – № 9. – С. 5.
357. *Ржевский В. А., Чепурнова Н. М.* Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. – М.: Юристъ, 1998. – 216 с.
358. Рінгайзен проти Австрії: Рішення Європ. суду з прав людини від 16.07.1971 // www.echr.coe.int.
359. Рішення IV з'їзду суддів України // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 1 (17). – С. 19.
360. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248² Цивільного процесуального кодексу України від 25.11.1997 р., № 63-рп // Вісн. Конституц. Суду України. – 1998. – № 1. – С. 3.
361. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України від 9.07.2002 р., № 15-рп/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 28. – Ст. 1333.
362. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Концерн Стирол» щодо офіційного тлумачення положення абзацу першого пункту 1 частини першої статті 12 Господарського процесуального кодексу України від 2.07.2002 р., № 13-рп/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 32. – Ст. 1510.
363. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції від 25.12.1997 р., № 9-зп // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 1. – Ст. 169.
364. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу

- України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 16.11.2000 р., № 13-рп/2000 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 47. – Ст. 2045.
365. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України від 04.03.2004 р., № 5-рп/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 11. – Ст. 674.
366. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України від 7.05.2002 р., № 8-рп/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 20. – Ст. 993.
367. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України від 30.01.2003 р., № 3-рп/2003 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 6. – Ст. 245.
368. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» від 1.12.2004 р., № 19-рп/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 49. – Ст. 3220.
369. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» від 11.12.2003 р., № 20-рп/2003 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 51, ч. 1. – Ст. 2705.
370. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності

- Конституції України (конституційності) положень статей 19, 42 Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» від 24.06.1999 р., № 6-рп/99 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 28. – Ст. 1432.
371. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статей 32 і 25 Закону України «Про державний бюджет України на 2000 рік» від 03.10.2001 р., № 12-рп/2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 41. – Ст. 1863.
372. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» від 30.10.1997 р., № 18/203-97 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 46. – С. 126.
373. Рішення Ради суддів України про погодження норм часу, необхідного для розгляду справ загальними судами першої інстанції, № 30 (серпень 2005 р.) // www.scourt.gov.ua.
374. *Ролз Дж.* Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Основи, 2001. – 822 с.
375. *Романец Ю. В.* Специализация в судебной деятельности как средство повышения эффективности правосудия // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и юридических организаций: Материалы междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 5–13.
376. Российское законодательство X–XX веков. Судебная реформа / Под ред. Б. В. Виленского. – М., 1991. – Т. 8. – 385 с.
377. *Рязановский В. А.* Единство процесса: Учеб. пособие. – М.: Изд. дом «Городец», 2005. – 80 с.
378. *Сакара Н. Ю.* Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Х., 2006. – 209 с.
379. Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / Под ред. В. В. Ершова. – М.: Юрист, 2006. – 493 с.
380. *Самохвалов В. В.* Законність і справедливість в епоху античності і середньовіччя // Правова держава: Щоріч. наук. пр. ІДП НАН України. – К.: Юрид. кн., 2000. – Вип. 11. – С. 510–519.

381. Святі монастирі проти Греції: Рішення Європ. суду з прав людини від 09.01.1944 р. // www.echr.coe.int. – п. 83.
382. *Селіванов М. П.* Проблемні питання формування суддівського корпусу та можливі шляхи їх вирішення // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 2. – С. 5–8.
383. *Семенов В. М.* Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: Юрид. лит., 1982. – 152 с.
384. *Семенов В. М.* Суд и правосудие в СССР: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1976. – 376 с.
385. *Сенякин И. Н.* Проблемы специализации и унификации российского законодательства // Гос-во и право. – 1993. – № 5. – С. 20–27.
386. *Сердюк В. В.* Юрисдикція судів України за спеціалізацією: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – К., 2003. – 19 с.
387. *Сердюк В. В.* Юрисдикція судів України за спеціалізацією: Монографія. – К.: Прецедент, 2005. – 192 с.
388. *Сидельников И. П.* Доступность закона: правовое информирование граждан / Под ред. В. А. Круталевича. – Минск: Наука и техника, 1992. – 125 с.
389. *Сидоренко В. М.* Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2002. – 25 с.
390. *Симкин Л., Алексеева Л.* О повышении оперативности судебной процедуры // Сов. юстиция. – 1986. – № 19. – С. 25–26.
391. *Синюков В. Н.* Понятие и принципы права: Курс лекций по теории гос-ва и права. – Ч. 1 / Под ред. Н. Т. Разгельдеева, А. В. Малько. – Саратов, 1993. – С. 66–67.
392. *Сибільова Н. В.* Доступність правосуддя у громадянському суспільстві // Доступність правосуддя в громадянському суспільстві: Матеріали семінару, провед. Центром суддів. студій, м. Київ, 14–15 листоп. 2002 р. – К.: Центр суддів. студій, 2002. – С. 15–16.
393. *Сибільова Н. В.* Еволюція поняття «правосуддя» // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2005. – Вип. 10. – С. 186–196.

394. *Сібільова Н. В.* Становлення і функціонування судової системи України (історичний аспект) // *Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 13–14 груд. 2002 р.* / Упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х.: Право, 2003. – С. 356–358.
395. *Сібільова Н. В.* Коментар до ст. 125 Конституції України // *Конституція України: Наук.-практ. комент.* / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. – Х.: Право; К.: Ін Юре, 2003. – С. 611–619.
396. *Сіда Ю. С.* Судова влада в умовах трансформації українського суспільства: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Х., 2005. – 19 с.
397. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум, 2000. – 704 с.
398. *Словарь иностранных слов.* – М.: Рус. яз., 1989. – 629 с.
399. *Словник іншомовних слів* / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1974. – 547 с.
400. *Смородинський В. С.* Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми): Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – 170 с.
401. *Советский гражданский процесс: Учебник* / Под ред. М. К. Треушникова. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 463 с.
402. *Советское гражданское процессуальное право: Учебник* / Под ред. М. А. Гурвича. – М.: Высш. шк., 1964. – 536 с.
403. *Совтрансавто-Холдинг проти України: Рішення Європ. суду з прав людини від 25.07.2002 р.* // *Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993–2002 рр.): Пр.* Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПрН України. Сер. II, Комент. прав і законодавства / Редкол.: П. М. Рабінович та ін. – Х.: Консум, 2003. – Вип. 3. – С. 283–289.
404. *Стан справ, що розглядаються Європейським судом з прав людини* // www.minjust.gov.ua.
405. *Старілов Ю. Н.* Административные суды в России: новые аргументы «за» и «против» / Под ред. В. И. Радченко. – М.: НОРМА, 2004. – 128 с.
406. *Статус судьи: Учеб. пособие* / М. И. Клеандров. – Новосибирск: Наука, 2000. – 444 с.

407. Створення та розвиток системи ювенальної юстиції в Україні // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 3–5.
408. Стефанюк В. Судова система України та судова реформа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
409. Стецовский Ю. И. Судебная власть: Учеб. пособие. – М.: Дело, 1999. – 400 с.
410. Судебная власть / Под ред. И. Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – 720 с.
411. Судебная реформа: Сб. ст. / Под ред. Т. Г. Морщаковой. – М.: АН СССР, Ин-т науч. информ. по обществ. наукам, 1990. – 94 с.
412. Судебные системы европейских стран / Пер. с фр. Д. И. Васильева и с англ. О. Ю. Кобякова. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 336 с.
413. Судебные системы западных государств / Ю. П. Урьяс, В. А. Туманов, С. А. Егоров и др. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
414. Судебный вестник. – 1866. – № 9. – С. 56–59.
415. Судовий кодекс України: Проект Закону № 7255-1 // www.rada.kiev.ua.
416. Судостроительство и правоохранительные органы в Российской Федерации: Учебник / Под ред. В. И. Швецова. – М.: Проспект, 1996. – 348 с.
417. Сульженко Ю. Реалізація права на судовий захист у суді першої інстанції // Право України. – 2005. – № 7. – С. 89–94.
418. Тараненко В. Ф. Принцип состязательности в советском гражданском процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1954. – 15 с.
419. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. В. Копейчикова. – Киев: Юринформ, 1995. – 463 с.
420. Теория компетенции: Монография / Под ред. Ю. А. Тихомирова. – М.: Юринформцентр, 2001. – 355 с.
421. Терехин В. А. Судебная власть в государственно-правовом механизме обеспечения прав и свобод граждан (вопросы теории и практики): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Саратов, 2001. – 21 с.
422. Тимчасове положення організації роботи із зверненнями громадян по апеляційному суду Харківської області: Затв. 04.04.2006 р. // Архів Апеляційного суду Харківської області.

423. *Ткаченко В. Д.* Доступність законодавства як вимога законності // Законодавство України: стан, вимоги, перспективи: Крат. тез. докл. і науч. сообщ. міжрегіон. науч. конф. молодих учених і соискателів. – Харків: Укр. юрид. акад., 1994. – С. 69–70.
424. *Толочко А. Н.* Принципи судової влади // Сб. крат. тез. докл. і науч. сообщ. науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполн. проф.-преподават. составом Укр. юрид. акад. в 1992 г., 4–5 марта 1993 г. – Харків: Укр. юрид. акад., 1993. – С. 137–138.
425. *Толочко О.* Європейські стандарти справедливого судового розгляду кримінальних справ // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2006. – № 1. – С. 49–54.
426. *Толочко О.* Право на справедливий судовий розгляд (ст. 6 ЄКПЛ) у світлі українського законодавства та правозастосовної практики // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування; український контекст / За ред. О. Л. Жуковської. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – С. 233–270.
427. Толстой-Мілославський проти Сполученого Королівства: Рішення Європ. суду з прав людини від 13.07.1995 р. // Вибр. справи Європ. суду з прав людини. – К.: Фенікс, 2004. – Вип. II. – С. 99–113.
428. *Туманов В.* Автономное толкование понятий в практике Европейского суда по правам человека // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2003. – № 3 (44). – С. 78–84.
429. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник / Отв. ред. П. А. Лупинская. – М.: Юрист, 2004. – 815 с.
430. Ухвала щодо неприйнятності заяви № 41974/98 О. В. Кучеренка проти України // Європейський суд з прав людини: Рішення щодо України. – Х.: Харк. правозахис. група, 2001. – С. 49–51.
431. Учреждение Судебных Установлений: Полн. собр. Законов Рос. империи. – Собр. II, т. XXXIX, отд. II, № 41475.
432. *Федькович О.* Оновлені напрями діяльності органів юстиції у сфері правосуддя // Право України. – 2005. – № 6. – С. 12–15.

433. *Филиппов П. М.* Судебная защита и правосудие в СССР. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 183 с.
434. *Философский словарь* / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 783 с.
435. *Філіс проти Греції: Рішення Європ. суду з прав людини від 27.08.1991 р.* // <http://www.echr.coe.int>.
436. *Філософія права: Навч. посіб. / За заг. ред. О. Г. Данільяна.* – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
437. *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного судопроизводства: В 2 т. – Т. 1. – СПб.: Альфа, 1996. – 552 с.
438. *Фоков А. П.* Доступность правосудия в свете концепции судебной реформы // *Право и политика.* – 2001. – № 5. – С. 123–133.
439. *Фридмен Л.* Введение в американское право. – М.: Спарк, 1993. – 428 с.
440. *Фурсов Д. А., Харламова И. В.* Организационное обеспечение задач судопроизводства в арбитражном процессе // *Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г.* – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 105–109.
441. *Ходаковський І.* Розв'язання цивільних спорів. – К.: Політвидав України, 1974. – 111 с.
442. *Хорнсбі проти Греції: Рішення Європ. суду з прав людини від 19.03.1997 р.* // *Европейский суд по правам человека: Избр. решения: В 2 т. – Т. 2 / Под ред. В. А. Туманова.* – М.: НОРМА, 2000. – С. 428–439.
443. *Хотенець П. В.* Правовий статус адвоката в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – Х., 2002. – 20 с.
444. *Хохлов Д. В.* Доступность правосудия. – М.: Представительство Европ. Комиссии в РФ, 2002. – 14 с.
445. *Цивільний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України.* – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
446. *Цивільний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради УРСР.* – 1963. – № 30. – Ст. 464.
447. *Цивільний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України.* – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.

448. *Цихоцкий А. В.* Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – 391 с.
449. *Цюльх К.* Суд и средства массовой информации // Сов. юстиция. – 1993. – № 1. – С. 19–20.
450. *Чепурнова Н. М.* Судебная власть в Российской Федерации: проблемы теории и государственной практики: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. – Ростов н/Д, 1999. – 484 с.
451. *Черемных Г. Г.* Судебная власть в Российской Федерации. – М.: Манускрипт, 1998. – 156 с.
452. *Чечина Н. А., Экимов А. И.* Категория справедливости в советском гражданском процессуальном праве // Материальное право и процессуальные средства его защиты: Межвуз. темат. сб. – Калинин, 1981. – С. 19–21.
453. *Чиркин В. Е.* Государствоведение: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – 384 с.
454. *Чиркин В. Е.* Конституционное право России: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – 447 с.
455. *Шакарян М. С.* Проблема доступности и эффективности правосудия в судах общей юрисдикции // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 61–69.
456. *Шевцов В. С.* Право и судебная власть в Российской Федерации. – М.: Профобразование, 2003. – 367 с.
457. *Шевчук П. І.* Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 2 (18). – С. 38–41.
458. *Шевчук П. І.* До питання про стосунки між судовою владою і засобами масової інформації через призму розгляду цивільних справ // Вісн. Верхов. Суду України. – 1999. – № 3 (13). – С. 49–51.
459. *Шевчук П. І.* Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення // Адвокат. – 2000. – № 1. – С. 3–5.

460. *Шевчук С.* Порівняльне прецедентне право з прав людини: Монографія. – К.: Реферат, 2002. – 344 с.
461. *Шевчук С. В.* Захист права на додержання розумних строків судового провадження: європейський досвід та українські реалії // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 8. – С. 31–36.
462. *Шейфер С. А., Яблочков В. А.* Понятие судебной власти и ее функции // Проблемы судебно-правовой реформы в России: История и современность. – Самара, 1999. – 274 с.
463. *Шило О. Г.* Рішення Європейського суду з прав людини як джерело кримінально-процесуального права України // Конституція України – основа модернізації держави і суспільства: Матеріали наук. конф., м. Харків, 21–22.06.2001 р. – Х.: Право, 2001. – С. 361–363.
464. *Шило О. Г.* Доступність правосуддя: деякі кримінально-процесуальні аспекти // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2005. – Вип. 10. – С. 179–185.
465. *Ширинский С.* Нужен институт государственной адвокатуры // Рос. юстиция. – 1998. – № 4. – С. 48.
466. *Шишкін В. І.* Концепція судової реформи (та додаткові матеріали). – К.: Укр. правн. фундація, 1994. – Вип. 1. – 55 с.
467. *Шишкін В. І.* Судові системи країн світу: Навч. посіб.: У 3 кн. – Кн. 1. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.
468. *Шишкін В. І.* Судові системи країн світу: Навч. посіб.: У 3 кн. – Кн. 2. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 336 с.
469. *Штогун С. Г.* Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – Х., 2004. – 184 с.
470. *Энтин М.* Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2003. – № 3 (44). – С. 85–97.
471. *Юридичний словник / За ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цветкова.* – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – 585 с.
472. *Яблочков Т. М.* Учебник русского гражданского судопроизводства. – 2-е изд., доп. – Ярославль: Книгоизд-во Гассанова, 1912. – 630 с.

473. *Ярков В.* Доступно ли гражданам наше правосудие? // Рос. юстиция. –1999. – № 2. – С. 25–26.
474. *Ярков В. В.* Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации // Рос. юрид. журн. – 2001. – № 1. – С. 16–29.
475. *Ярков В. В.* Цели судопроизводства и доступ к правосудию // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001 г. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 70–88.

Наукове видання

ОВЧАРЕНКО
Олена Миколаївна

Доступність правосуддя та гарантії його реалізації

Монографія

Монографія друкується в авторській редакції

Коректор
М. М. Поточняк
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 05.03.2008 р.
Формат 84×108 ¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 15,39. Обл.-вид. арк. 15. Вид. № 339.
Тираж 400 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98